

LUND UNIVERSITY

Trygg, sviken eller osäker

Tankar och förberedelser inför pensioneringen

Werner, Erika

2012

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Werner, E. (2012). *Trygg, sviken eller osäker: Tankar och förberedelser inför pensioneringen*. [Doktorsavhandling (monografi), Socialhögskolan]. Lund University.

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Trygg, sviken eller osäker

Tankar och förberedelser inför pensioneringen

Erika Werner

© Erika Werner 2012

Tryck: Mediatryck, Lunds universitet

Omslag: Lena Ståhl, www.madebysteel.com

Utgiven av: Lunds universitet, Socialhögskolan

Box 23, 221 00 Lund.

Telefon: 046-222 00 00 (vxl)

www.soch.lu.se

ISSN 1650-3872

ISBN 978-91-89604-51-3

Call up the craftsmen
Bring me the draughtsmen
Build me a path from cradle to grave
And I'll give my consent
To any government
That does not deny a man a living wage

Between the wars, Billy Bragg, 1985

Innehållsförteckning

FÖRORD	9
1. INLEDNING.....	13
SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	19
FORTSATT FRAMSTÄLLNING	19
2. INSTITUTIONELLA FÖRUTSÄTTNINGAR.....	21
PENSIONSSYSTEMET – EN TREDELAD PYRAMID	25
REFORMERINGEN; NÅGRA SAMMANFATTANDE SYNPKTER	36
3. TEORETISKA UTGÅNGSPUNKTER.....	43
REFLEXIVE PLANNING FOR LATER LIFE.....	43
ATT SKAPA SIN PERSONLIGA PORTFÖLJ	44
ATT STYRA FÖRBEREDELSE.....	46
SAMHÄLLE OCH STRUKTUR	52
SAMMANFATTNING	63
4. TIDIGARE FORSKNING OCH STUDIER	65
PENSIONSFRORSKNING DÅ OCH NU.....	66
ALLMÄNHETENS SYN PÅ PENSIONSFRÅGAN	69
FÖRÄNDRADE PENSIONSFRÖBEREDELSE ÖVER TID?	71
FRÖBEREDELSE UTIFRÅN ÅLDER, YRKE, KÖN.....	73
ARBETSGIVARENS ANSVAR?	75
5. TILLVÄGAGÅNGSSÄTT	79
FRÖBEREDELSE – MINA FÖRSTA STEG I EMPIRIINSAMLINGEN	80
UNDERSÖKNINGSGRUPP.....	85
GUIDE OCH GENOMFÖRANDE	87
TROVÄRDIGHET, TILLFÖRLITLIGHET, OCH FÖRFÖRSTÄELSE	90
ETISKA ÖVERVÄGANDEN	90
ANALYS AV DATA.....	92
LIVSSAMMANHANG, ANPASSNING, VAL OCH STYRNING	95
<i>AGNES FÖDD 1954</i>	101

6. LIVSSAMMANHANG	107
LIVSLOPP	107
LIVSBROTT OCH ÖDESDIGRA ÖGONBLICK.....	109
HÄLSA OCH OHÄLSA	112
INFORMATIONENS PÅVERKAN.....	121
FAMILJENS OCH NÄRSTÅENDES BETYDELSE.....	122
BOENDETS BETYDELSE.....	128
SAMMANFATTNING	131
<i>ANTON FÖDD 1939</i>	133
7. ANPASSNING.....	137
PENSIONSSYSTEMETS INVERKAN PÅ ANPASSNING	138
COPING	141
FÖRVIRRING	143
EXPERTSYSTEM	145
ARBETETS INVERKAN OCH PÅVERKAN	149
KÖNETS BETYDELSE FÖR ANPASSNING	153
TILLTRO OCH UPPLEVD OKUNSKAP	155
SJÄLVKÄNSLA OCH TILLIT	157
ORO FÖR PENSIONÄRSLIVETS RISKER.....	161
AKTIV ELLER PASSIV?.....	164
SAMMANFATTNING	170
<i>LENA FÖDD 1974</i>	171
8. VAL	177
VALET OCH VALEN	177
UPPLEVELSE AV VAL	180
VAL SOM MÖJLIGHET.....	187
UPPLEVD KUNSKAP, SJÄLVKÄNSLA OCH VAL.....	189
ATT UPPLEVA OKUNSKAP	192
BEGRÄNSARE FÖR VAL.....	194
VALET ATT PENSIONSSPARA	195
SAMMANFATTNING	199
9. STYRNING AV PENSIONSFÖRBEREDELSE.....	201
ATT STYRAS OCH STYRA TILL PENSIONSFÖRBEREDELSE.....	201

10. SAMMANFATTNING OCH AVSATS	221
SAMMANFATTNING	221
DE TRYGGA.....	223
DE SVIKNA.....	224
DE OSÄKRA	225
DET POLITISKA OCH DET PERSONLIGA	226
AVSATS	227
KÄLLFÖRTECKNING.....	231
SUMMARY.....	261
BILAGOR	273

Förord

Jag brukar likna mitt avhandlingsarbete vid en bergsbestigning, där jag ibland, på grund av dålig sikt, gått varv på varv runt berget, men så har det ljusnat och mojnät och kursen har kunnat riktas mot målet igen. Och här står jag nu, redo att fästa flaggan i toppen med detta förord. För färden hade varit så mycket tuffare utan stöd, ifrågasättanden och hjälp.

Jag vänder mig först till er jag intervjuat, ni har gett mig avhandlingens kärna. Era berättelser har varit fyllda av känslor och utan er öppenhet och era tankar hade avhandlingen aldrig blivit till. Jag är tacksam och har ständigt strävat efter att vara era ord trogen.

Och mina handledare! Per Gunnar Edebalk, du är klok, har alltid haft tid, varit konstruktiv, gett mig stöd och trott på min förmåga. Våra handledningsträffar har varit fyllda av både allvar och många glada skratt. Du har lärt mig mycket och jag vidhåller fortfarande att du ska skriva dina memoarer! Som socionomstudent lärde jag känna dig Lars Harrysson, och du peppade mig, som aldrig ens tänkt i de banorna, vidare i den akademiska världen. Din dörr har alltid varit öppen, du har sett mig både arg, ledsen och glad. Ständigt stöttande och utmanat mitt tänk. Dessutom har du under sammanställandet kritiskt läst och kommenterat. Jag är glad att du flyttar till Australien och inte månen!

Jag vill tacka Centre for Economic Demography (CED) och Tommy Bengtsson, för delfinansiering av min doktorandtid och för att ni betalade mitt boende när jag genomförde intervjuerna. Genom CED lärde jag känna Agneta Kruse. Jag har kunnat ställa frågor till dig under arbetets gång och särskilt tack för ditt deltagande vid mitt mellan- och slutseminarium. Du gav mig och övriga åhörare nya insikter.

Jag är glad att jag skickade det där första mejlet till dig Karl Gustaf Scherman. Med skarp hjärna, expertkunskap och tålamod har du funnits där. En gång vid ett av våra samtal gav du mig feedback genom att citera Esaias Tegnér's bevingade ord "Det dunkelt sagda är det dunkelt tänkta", så nu uttrycker jag mig tydligt: Den hjälp du har gett mig har varit ypperlig!

Hans Jonsson, Jonas Olofsson och Gillis Samuelsson, ni har på olika sätt hjälpt mig i mitt arbete med konstruktiv kritik - tack, det banade väg.

Som doktorand är man välsignad med kloka och ifrågasättande kollegor och det finns många av den sorten på Socialhögskolan i Lund. Jag vill tacka er som har haft särskild betydelse för mitt arbete. Tack alla som lämnat värdefull feedback vid mina seminarier. Tack Rosmari Eliasson-Lappalainen och Anna Meeuwisse för doktorandintroduktion och deltagande vid mina seminarier. Tack Mats Larsson, Torbjörn Magnusson och Carina Olsson för administrativt stöd. Anna Angelin, Maria Bangura Arvidsson, Lotta Jägervi, Ulla Melin Emilsson, Martin Olsson och Yoko Tada, tack för viktiga tankar, ord och erfarenheter. Thomas Brante, Torbjörn Hjort, Arne Kristiansen, Lars B Ohlsson och Kerstin Svensson, tack för konkret hjälp och stöd. Staffan Blomberg och Håkan Jönson, ni har med bravur axlat er roll som interna betygsledamöter.

Jag tillhör en doktorandkull och vad glad jag är för det! Doktorandtillvaron kan vara påfrestande ensam och då har vi haft varandra. Ni har en speciell plats i såväl mitt hjärta som i det faktum att ha lyckats få ihop avhandlingen - tack Yoshiko Boregren Matsui, Hanna Egard och Cecilia Heule. Shari J Granlöf och Katarina Hollertz, tack för allt och för att ni så nitiskt har läst och kommenterat. Och Shari, i sommar ska jag bjuda på Annorlundafika!

Även om det ibland kan vara svårt att tro, så består livet av mer än avhandling. Delen av livet som ger styrka och kärlek. Och där finns ni, mina vänner. Ni vet vilka ni är och vad ni betyder. Några har funnits där särskilt mycket, tack Erica och Nicklas, Sari, Torkel, Pernilla och Calle. Teresia, Linda och Mia – kanske lite glest mellan träffarna ibland, men ni sitter som berg i mitt småländsskånska hjärta. Jessica, våra sommarkvälls-promenader gav så mycket styrka!

Mor och far, ”måmma å måffa” Gunilla och Nils, att skriva en avhandling tar tid. Mycket av tiden den har tagit från mig har ni gett till mina barn. Ett tack känns för litet, utan er hade jag inte blivit klar. Utöver alla immunförsvarsstärkande barnsjukdomar ni har fått som belöning, blir jag varm i hjärtat när jag tänker på relationen ni har fått

med era barnbarn. My English family Roger, Lily, Sarah, Dave, Anna and Ian, thank you for being there when we need you the most. That must be love!

Adam, Zackris och Jonah, jag älskar er. De senaste åren har varit minst sagt händelserika. Adam, du är min boulder(er) och bäste vän, nu fortsätter Livet i vårt eget hus. Zackris och Jonah – mina älskade pojkar och det bästa som jag har skapat i livet. Nu är boken klar och den är blå, precis som ni bestämt. Flaggan i topp!

Malmö den 8 mars 2012

Erika Werner

1. Inledning

Denna avhandling handlar om människors förberedelser inför de nya försörjningsförhållanden som pensioneringen innebär. För att fånga dessa förberedelser har jag intervjuat en mängd personer. Exempelvis Ambjörn, som med sina 75 år är äldst av intervjupersonerna. Han har, utöver sin tjänstemannagärning, under en stor del av sitt liv arbetat som handlare. Han berättar hur han genom åren sett hur pensionärsgruppens inköpsvanor förändrats. Hans iakttagelser sprider sig över en längre period än den avhandlingen täcker. Orden beskriver hur förändringar av pensionssystemet lett till förändringar för människor.

Men det där... det är ju mycket pengar det handlar om, nu handlar [pensionen] om börsen och bara pengar ju... och det är klart att det tycker man ju är lite orättvist. Givetvis... Det går ju upp och ner. Nej, det är mycket där som man kanske skulle... men det är för invecklat. Det skulle vara lite mer raka linjer på något vis. Det var ju så när pensionärerna kom och handlade, de köpte ju bara ett par hekto utav någonting. Det var den pensionen. Det de hade råd till... Och ett kvarts kilo bitsocker. När förekommer det idag? Aldrig. Så det var en liten pension och en liten påse mjöl och socker. De köpte vad de orkade med och hade pengar till! Nu köper man ett paket själv ju. Det är skillnad på ett kilo och ett kvarts kilo! Och de bakade för att det skulle räcka ju, de köpte ju aldrig några färdiga bullar. Så även där kan man se att pensionen har ändrat sig genom varorna i affären. Ett halvt kilo havregryn, det köper man sällan idag. Så även där var ju en pensions... vad ska jag säga – tappning. Det var ju först efteråt man förstod varför de köpte så lite... De hade inte pengar till mer. Så man kan ju se att samhället tar steg för steg och om tio år så är det mycket bättre!

Välfärdsstatens och pensionssystemens utveckling har inneburit att allt fler människor, arbetande såväl som pensionerade, fått en bättre ekonomisk situation. Informativa likväl som glättiga och färgglada how-to-do-böcker (ex Egan och Wagner 2003, Newman 2003, Lindgren och Hellman 2005) finns tillgängliga för den som anser sig behöva

instruktioner för hur man ska göra och vad man ska tänka på för att få en bra pensionering och ett gott åldrande.

Ålderspension och äldreomsorg är områden som svenskar genom tiderna klassat som viktiga samhällsfrågor. Särskilt många var av den uppfattningen åren innan och efter den senaste reformeringen av pensionssystemet (Holmberg och Weibull 2008). Åldrandet är något vi alla har gemensamt, men det berör oss på olika sätt. Sjukdom, ensamhet och ekonomi påverkar våra liv som unga, men än mer som äldre. Tiden i ålderdom har blivit längre då den förväntade livslängden ökar (SCB 2009a) parallellt med att andelen pensionärer växer (SCB 2010a). När den allmänna pensionen beslutades 1913 var sju procent av befolkningen äldre än den då gällande pensionsåldern 67 år (Eriksson 2004). 2009 var andelen pensionärer 18 procent och om åldern personer pensionerar sig vid fortsätter vara 65 år kommer var fjärde person att vara pensionär år 2060 (SCB 2009b). En utveckling som bland annat utmanar våra socialförsäkringssystem.

Genom livet förändras våra förutsättningar och möjligheter att förbereda oss inför vår ålderdom; kön, utbildning, familjebildning och inkomst inverkar på en människas handlingsutrymme (Gee och Gustman 2000, Kemp et al. 2005, Schloz et al. 2006; Phua och McNally 2008). Men inte bara livet, utan också pensionssystem utvecklas och förändras. I oktober 1984 tillsattes kommittén Pensionsberedningen (Proposition 1993/94:250) ”med uppdrag att göra en samlad genomgång av erfarenheterna av reglerna inom det allmänna pensionssystemet” (s7). I november 1991 bildades den parlamentariskt sammansatta arbetsgruppen Pensionsarbetsgruppen som fick till uppgift att utarbeta ett förslag till ett nytt allmänt pensionssystem. Arbetsgruppen överlämnade 1994 sitt betänkande *Reformerat pensionssystem* (SOU 1994:20). Under sommaren/hösten 1994 tillsattes Genomförandegruppen (Ds 1999:39) som hade som ”uppgift att medverka vid den fortsatta beredningen av reformen och att vårda överenskommelsen”(s11). Pensionssystemet trädde successivt i kraft och gällde fullt ut från januari 2003 (RFV 2005, Kruse 2010). Med reformeringen förändrades bland annat ansvarsfördelningen över befolkningens framtida pensioner. Generationskontraktet finns kvar, men individens ansvar har förstärkts

(Cronqvist 2005, Proposition 2009/10:44). Den universella karaktären får nu dela plats med ett ökat egenansvar och automatiserade teknikalteter och genom livsinkomstprincipen har kopplingen mellan pensionen och arbetslivet stärkts ytterligare.

I samhället pågår en förändring, bland annat som en individualiseringsprocess. Exempelvis har arbetsmarknaden och familjelivet förändrats och ansvarsfördelningen skiftat (Kemp et al. 2005, Fornero och Moticone 2010). Förändringen är inte unik för Sverige. Socialförsäkringssystem runt om i världen befinner sig under press och omvandling (Leisering 2011), t.ex. på grund av babyboom-generationens pensionsavgångar. Det blir vanligare att nationer övergår till mer individbaserade lösningar i sina pensionssystem alternativt höjer/tar bort pensionsåldern (Gee och Gustman 2000, Kapteyn och Panis 2005, Kemp et al. 2005). Dessa har inneburit att det under det senaste decenniet skett en marknadsorientering som lett till en i och för sig partiell men uttalad individualisering av det sammanhang som omger personens förberedelser inför pensioneringen (Blomqvist 2004, Kahneman, Odean och Barber 2005, Cronqvist 2005). Genom reklam och samhällsinformation koloniserar vår vardag med ständiga påminnelser om att vi måste göra något nu för att förbättra möjligheterna till ett bättre och på alla plan rikare pensionärsliv (Ekerdt 2004). Trots detta påträngande informationsflöde är det vanligt att människors förberedelser inför pensioneringen är otillräckliga (a.a., Lai och Tan 2009). Vad är det då som styr människor i om och hur de förbereder sig inför pensioneringen?

The conceptual significance of factual ignorance – if it is more than trivial or random – is that it calls into question assumptions that individual decision making for retirement is organized around financial factors. If some workers are not thinking closely about their finances and entitlements on the approach to retirement, then perhaps they are making decisions on some other basis (Ekerdt och Hackney 2002:544).

I Sverige var informationen kring pensionssystemet, premiepensionsfonderna och det egna ansvaret intensiv när systemet initierades (Zweigbergk 2000, Riksrevisionen 2008). Reklam från privata aktörer

inom fondbranschen var ihållande och många lät sina val styras av reklam som varken var informativ eller trovärdig, utan enbart iögonfallande och återkommande (Cronqvist 2005). Premiepensionsvalet avgjordes för en stor del av Sveriges befolkning av att man "bombarderades" av en slående reklamkampanj och inte av väl avvägda beslut grundade i hur bolaget spred risker och fonder, dess fondhistorik eller fondavgifter (a.a.).

Reklam och samhällsinformation kan ha en stark inverkan på människor, men det är en balansgång i hur informationen ska delges (Ekerdt och Clark 2001) och vem som är mottagaren. Människor har varierande förståelse, kunskap och förmåga att tillvarata information.

On the one hand, those who have low quality initial expectations are easily influenced by whatever appears on the subject in newspapers and on television. If policy makers would like to influence the expectations of the weaker informed group it would be wise to often repeat high-quality information in the media so that eventually even they hear the news. On the other hand, those who feel they have little to do with the expectation at hand are hard to influence by public information dissemination, as they will hardly pay attention to the news. This is fine when the disinterest is justified, but rather problematic when it is not (Van der Wiel 2009, s38).

Det offentliga information kring det svenska pensionssystemets förändringar har tenderat att "försvinna" i mediebrus och privata aktörers marknadsföring (Ohlsson 2007). Under den tioårsperiod som gått sedan pensionssystemets initiering har samhällsinformationen när det gäller pensionsfrågor trappats av och andelen aktiva förstagångsväljare i premiepensionen minskat radikalt. År 2000 valde 2/3 av förstagångsväljarna sig ut ur "soffliggaralternativet" Premiesparfonden och år 2010 var motsvarande grupp knappt två procent. (Proposition 2009/10:44, Pensionsmyndigheten 2010b).

Reformeringen och införandet av livsinkomstprincipen innebär dock fler och större utmaningar än att välja fonder. Frågor som blir viktiga är att man bör börja tjäna pengar tidigt och även satsa på en karriär och delat barnansvar. Pensionsmyndigheten, och tidigare Försäkringskassan, arbetar intensivt med denna information, främst

genom det orange kuvertet. Riksförsäkringsverket genomförde 1998-2004 ett antal undersökningar som visade att människor i stort inte tar till sig informationen eller känner att den är ett verktyg för deras pensionsförberedelser (Hörnsten 2004). Att reformeringen och informationsspridningen hade varit befäst med problem påpekades av dåvarande statsministern Göran Persson år 2007.

Jag är säker på att det vi gjort inte kommer att vara populärt om 20 år när de som går i pension ser vad vi gjort [...] Vi har försökt informera, men det ligger så långt bort. En del som inte förstår systemet kan nog bli överraskade över hur det slår.

Orden talar sitt tydliga språk. Reformeringen av pensionssystemet innebär en förändring för människor och deras möjligheter att förbereda sig inför pensioneringen. Att reformeringar i politiska system påverkar sparandemönster (Boeri och Brugiavini 2008) och agerande (Boskin 1977, Asch et al. 2005, Mastrobuoni 2006, Hanel och Riphahn 2009, Bütler 2009) är ingen nyhet, och en fråga av intresse blir om, och i så fall hur, allmänhetens medvetenhet har förändrats i motsvarande utsträckning. Vad är det som styr en person i hur hon förbereder sig inför sin pensionering? Finns det en motvilja mot att ta långsiktiga ekonomiska beslut (McCauley och Sandbrook 2006) eller att fundera över det egna åldrandet (Street och Desai 2011, Adams och Rau 2011)? Är man insatt i hur systemen fungerar eller påverkas kunskandet av "time lag" då man inte har ställt om sitt agerande till rådande regler, utan fortfarande anpassar agerandet till tidigare gällande regler (Harrysson och Werner 2006, Bottazzi et al. 2006, 2011)? Eller är det så att man sätter på sig skygglappar, förhalar och förtränger att man kan behöva förbereda sig för att få en drägligare tillvaro som pensionär (McCauley och Sandbrook 2006)? Hur stor är risken för att man underskattar behovet av sin framtida pensionsinkomst och därför sparar för lite (Scherman 2004, 2007)? Att den enskilde har pålagts ett eget ansvar över delar av sin framtida pension går inte att blunda för. Men hur hanterar och upplever hon sin situation?

Jag återgår till avhandlingens centrala begrepp: förberedelse. Vad är förberedelse inför pensionering? Det finns självklart flera typer av förbe-

redelser. Vi börjar med det uppenbara – vårt allmänna pensionssystem som är vår största socialförsäkring (SOU 2006:86). Alla försäkrade kommer, under förutsättning att vi överlever vår pensionsdag, att ta del av systemet. Den allmänna pensionen har funnits, grundad i lag och ständigt utvecklad, i snart ett sekel (Elmér 1960). Utöver den finns avtals- eller tjänstepension som avtal med arbetsgivaren eller mellan arbetsmarknadens parter om att få en del av sin lön utbetald när man blir pensionär (Sjögren Lindquist och Wadensjö 2005, 2006, 2007). Det finns också en tredje och frivillig del – det privata pensionssparandet – som den enskilde själv sluter avtal om. Dessa tre delar brukar ofta presenteras som en tredelad pyramid, vilket även jag gör i avhandlingens andra kapitel.

Det finns ytterligare sätt att förbereda sig på utöver det ekonomiska. Boendet till exempel; har man som husägare råd eller ork att bo kvar i sitt hus? Är det klokare att sälja och flytta till lägenhet? Hur är det med familjen? Finns behov av att flytta för att komma närmare nära och kära, dels för att kanske kunna erbjuda hjälp med barnbarn (Schloz et al. 2006), men kanske också för att man själv med stigande ålder behöver hjälp? Eller vill man inte vara till besvär för sina barn? Vilken inställning har man till sitt åldrande? Kan de egna föreställningarna påverka förväntningar och förberedelser? Personens utbildning, yrke och arbetsplats inverkar i dessa frågor (Banks och Oldfield 2007, Jones, Leontowitsch och Higgs 2011), dels genom yrkestillhörigheten i sig, men även genom samtal med kollegor, eller genom att en del arbetsgivare erbjuder kurser för sina anställda i frågor som rör förberedelse inför pensioneringen. Sammanhanget, det vill säga den pensionsförberedelsevärld som människan befinner sig i, är mångfacetterad och skiljer sig åt människor emellan. Fokus för denna avhandling är de förberedelser personer gör *inför* de ändrade försörjningsförhållanden pensioneringen innebär.

Syfte och frågeställningar

Syftet med denna avhandling är att undersöka och analysera människors förberedelser inför sin pensionering och dess förändrade försörjningsförhållanden. Detta syfte har jag brutit ned i följande frågor.

Hur ser människors ekonomiska och sociala pensionsförberedelser ut?

Hur påverkas dessa pensionsförberedelser utifrån exempelvis ålder, yrke, hälsa, sin upplevda kunskap etc?

Hur uppfattas och hanteras pensionssystemet och dess intentioner?

Fortsatt framställning

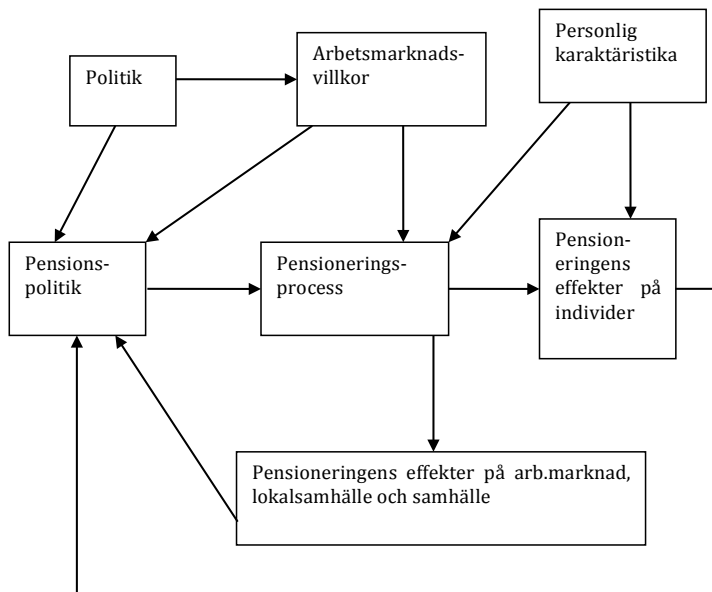
I det följande kapitlet beskriver jag de institutionella förutsättningar som påverkar personen i hennes pensionsförberedelser. Därefter övergår jag till att presentera det teoretiska raster jag använt för att förstå intervjupersonernas erfarenheter. I kapitel fyra redogörs för tidigare forskning inom området. I kapitel fem presenterar jag intervjupersonerna och studiens tillvägagångssätt. *Agnes*, *Antons* och *Lenas* berättelser intar särskilda platser i avhandlingen. Deras berättelser, som återfinns innan analyskapitel sex, sju och åtta, har som syfte att ge liv åt och nedslag i människors förberedelser. Anton tillhör till största delen det föregående pensionssystemet. Agnes tillhör den första årskull som fullt ut omfattas av de nya reglerna och har därmed förberett sig inför sin pensionering i det tidigare systemet. Lena är född på 1970-talet och tillhör därmed de som har "livet på sig" att anpassa sina förberedelser till de nya reglerna. I kapitel nio görs en analys utifrån begreppet *governmentality* och i kapitel tio presenteras dels slutsatser, men också ett avstamp för framtida forskning.

2. Institutionella förutsättningar

Ålderdom har alltid inneburit en ökad risk för sjukdom, fattigdom och ensamhet. Industrialiseringen och välfärdsstatens utveckling har inneburit en förhöjd levnadsstandard för alla i samhället. De förändringar som berört pensionärerna är exempelvis lagen om allmän pensionsförsäkring som beslutades 1913 (Elmér 1960), beslut om folkpension 1946, vidare till ATP-reformen 1960 (Molin 1967), tjänstepensionernas införande och löpande formerande och reformerande (se t.ex. Sjögren Lindquist och Wadensjö 2005, 2006, 2007) samt det allmänna pensionssystemets reformering 2003 (RFV 2005). De har inneburit att åldrandets sociala och ekonomiska förutsättningar har förändrats. Reformeringen av pensionssystemet kan ses som en del av den förändrings- och individualiseringsprocess samhället genomgår (Giddens 2005). De sociala strukturernas samspel med människans förberedelser inför sin ålderdom har förändrats (Beck 1994). Nu förväntas vi reflektera över vår livssituation och göra val för att förbättra möjligheterna till ett gott pensionärliv (Denton, French, Gafni, Joshi och Rosenthal 2004, Giddens 2005). Valet innebär att man måste ta hänsyn till konsekvenser av de val man gör (Bissonnette och van Soest 2010). Det pensionsförberedande sammanhanget är föränderligt, mångfacetterat och präglad av människans förutsättningar och samspel med omgivande institutioner. I detta kapitel presenterar jag dessa institutionella förutsättningar.

Robert C. Atchley (1979:45-f) har skapat en modell som visar faktorer som påverkar pensioneringsprocessen och hur de relaterar till varandra, samtidigt som den schematiserar perspektiv och ämnesområden inom pensionsforskningen. Jag använder den för att belysa de institutionella förutsättningar som påverkar människans tankar och förberedelser inför pensioneringen, det vill säga det pensionsförberedande sammanhanget hon befinner sig i.

Figur 2.1: Pensioneringsprocessens påverkande faktorer.

Källa: Atchely 1979.

Pensionspolitik rör organisation och styrning av vårt pensionssystem. Den är en del av vår socialpolitik och påverkas av övrig politik (ex. skattepolitik) i samhället. Politik handlar om mer än att besluta om regler, i den synliggörs idéer om samhället, möjliga vägval och beslut. Pensionspolitiken påverkas av arbetsmarknadens villkor, exempelvis arbetslöshet, anställningsformer etc. Pensioneringsprocessen¹ är personens beslut när, hur och om hon vill gå i ålderspension. Beslutet ska ses som en process som börjar med funderingar kring, eller förberedelser inför pensioneringen (Topa et al. 2009). Det påverkas av då-, nu- och framtida pensionspolitik, arbetsliv och individens personliga förhållanden i form av exempelvis hälsa, ekonomi eller inställning till pensionering (Fonseca 2008, Noone 2009). Pensioneringen och

¹ Atchley kallar det pensionsbeslut.

processen fram dit påverkar människan på flera sätt; ekonomiskt, socialt, psykologiskt och/eller fysiskt. Ambjörns betraktelse, som inleder avhandlingen, är ett exempel på hur pensionärstillvaron ekonomiskt sett har förändrats över tid. Pensioneringen innebär också effekter på arbetsmarknadens, samhällets och lokalsamhällets struktur, produktivitet och ekonomi. Ett aktuellt exempel är hur kommande stora pensionsavgångar inom skola, vård och omsorg förväntas friställa arbetstillfällen och till och med skapa bristyrken. Alla dessa effekter, eller förståelse och kunskaper kring nya förutsättningar, återförs till pensionspolitiken och kan rendera i förändringar och reformerade pensionssystem (Atchley 1979).

Denna, likt andra modeller som används som hjälp till struktur, är inte oproblematisk, och läsaren kan säkert finna brister. Exempelvis kan det ske förändringar eller kriser i det pensionsförberedande sammanhanget som påverkar människans agerande. Ett exempel på det var den så kallade Skandiaskandalen, som var i hetluften från slutet av 1990-talet och in på 2000-talet, där chefer bl.a. tjänat hundratals miljoner kronor i bonus och fått sina lägenheter lyxrenoverade på företagets bekostnad. När skandalen avslöjades flydde många premiepensionsväljare från bolaget. Men de flydde inte enbart från Skandia, utan även liknande företag fick känna av ett minskat kundunderlag.

When managers of the insurance firm Skandia were accused of self-dealing, the mutual fund subsidiaries of other insurance and pension firms lost business. Negative audience reactions were limited to the periods of high media attention to the scandal and were directed most strongly to organizations that shared the insurer organizational form with Skandia. But there was also withdrawal of funds from subsidiaries of firms of similar size. Also, because the Skandia scandal involved real estate dealings, other firms with real estate holdings experienced withdrawals from their mutual fund subsidiaries (Jonsson et al. 2009:221).

Det pensionsförberedande sammanhanget är mångfacetterat och skiftande över tid. Dess delar står i relation till varandra på olika sätt människor emellan. Sedan 1950-talet har det skett stora demografiska och arbetslivsrelaterade förändringar. Då var tio procent av befolkningen över 65 år, idag är gruppen i stort fördubblad (Bengtsson

och Scott 2010). Därtill har arbetsmönstret förändrats. Då varade ofta skolgången till man var 15 år gammal, därefter började många arbeta och enbart få studerade vidare på gymnasium och universitet. Med en pensionsålder på 67 (från 1975 sänktes den till 65) innebar det ett 47-52 år långt arbetsliv. När man under 1960-talet nådde åldern 65 hade man en beräknad återstående livslängd på ca 15 år. Idag ser det annorlunda ut. Av dem som slutar grundskolan studerar 90 procent vidare på gymnasiet. Därefter är det många som söker sig till högre studier. Majoriteten av de unga idag, börjar arbeta som tidigast vid 20-25 års ålder. När man når 65 år har man arbetat i 40-45 år och har då ca 20 år kvar att leva (Lundkvist 2009). I början av 1960-talet finansierade ca 50 års arbetsinkomst 15 års pension, medan det idag är 40 års arbetsinkomst som ska finansiera 20 års pension. Inkluderar vi den av så många önskade tidigarelagda pensioneringen vid 60 blir det istället 35 års arbetsinkomst som ska finansiera 25 års pension.

Välfärdsstatens uppbyggnad gjorde att den offentliga sektorn kraftigt expanderade samtidigt som kvinnors ökande arbetsdeltagande (Jaffe 1972, Jacobson 1974, Abukhanfusa 1987) bidrog till välfärds-systemets och samhällsekonomin vidareutveckling. Under de senaste 30 åren har 80 procent av kvinnorna och 90 procent av männen arbetat (SOU 2005:66, SCB 2010). I jämförelse med män arbetar en större andel kvinnor deltid, återfinns i låglönearbeten och har dessutom ofta en lägre timlön för samma arbete (SOU 2005:66, Kennerberg 2007, SCB 2010b).

Tabell 2.1: Del- och heltidsarbetande män och kvinnor år 2009 i procent.

	Deltid	Heltid		Deltid	Heltid
Kvinnliga arbetare	68	32	Manliga arbetare	28	72
Kvinnliga tjänstemän	35	65	Manliga tjänstemän	15	85

Källa: Larsson 2010.

Den sammanlagda arbetsinsatsen är likvärdig könen emellan, man arbetar ca åtta-nio timmar per dag, men kvinnorna arbetar oftare mer i hemmet än männen (Doorten 2008, SCB 2011a). Män har ofta en brantare löneutveckling. De arbetar inom den förhållandevis mer lukrativa privata näringen, medan kvinnor många gånger återfinns inom den offentliga sektorn.

Skattesystemets uppgift är att finansiera allmänna utgifter, fördela inkomster och resurser samt se till att samhällsekonomin är i balans (Rodriquez 1981). Utöver sin fördelande funktion är det ett verktyg som förstärker eller dämpar människors incitament, i form av vilja och ekonomiskt utrymme, att spara (Coile och Gruber 2001). Skattesystem förändras och reformeras ständigt och årligen initieras reformeringar eller förändringar i form av skärpningar eller lättnader. 1971 slopades sambeskattningen av makars arbetsinkomst av arbetsmarknads- och jämställdhetspolitiska skäl (Hansson 2006). Parallellt sänktes den statliga skatten för låginkomsttagare samtidigt som den höjdes för de med högre inkomst. Beskattningen blev mer progressiv (Skatteverket 2010). Under åren 1990-1991 genomfördes en skattereform, vars huvudsakliga syfte var att genom minskade skatteklirar och enhetlig beskattning skapa ett samhällsekonomiskt effektivare skattesystem där alla former av inkomster och konsumtion skulle beskattas på ett jämförbart sätt (a.a.). En mer direkt pensionsrelaterad aspekt av skattesystemet är reglerna för skatteavdrag vid pensionssparande. Dessa återkommer jag till i avsnittet om det privata pensionssparandet.

Pensionssystemet – en tredelad pyramid

Ett pensionssystemets uppgift är att borga för en ekonomisk trygghet när vi blir gamla och inte längre lönearbetar. Socialförsäkringssystemets och tjänstepensionernas tillblivelse och utveckling har demokratiserat och förbättrat äldrelevet (Ekerdt och Clark 2001). Från 1913, när vi fick vårt första pensionssystem, har dess delar förändrats och pensionärsgruppen har med tiden fått en allt bättre levnadsstandard (SCB 1997, Ds 2011:42). Nedan presenterar jag pensionssystemets utveckling som

en tredelad pyramid där basen är den allmänna pensionen, mellandelen är tjänstepensionen och pyramidens topp består av den privata pensionen.

Basen

Lagen om folkpensionering antogs av riksdagen 1946 och kom, utöver att vara en rättighet för alla, att innebära en klar ekonomisk förbättring för pensionärerna (Elmér 1960, Edebalk 2003). Under 1950-talet var en stor socialpolitisk fråga hur man skulle kunna skapa ett nytt allmänt pensionssystem som likt de frivilliga tjänstepensionsavtalen skulle knytas till inkomst och gälla för alla, oberoende av avtalsområde (Ottander och Holmqvist 2003). 1959 klubbades beslutet om allmän tilläggspension (ATP) igenom (Lundberg 2003) och pensionssystemets bas bestod nu av allmän folkpension oberoende av tidigare inkomster, samt den inkomstrelaterade tilläggspensionen ATP. 15/30-regeln gällde, dvs. full pension (ATP och folkpension) var 65 procent av de 15 bästa inkomstårens genomsnittsinkomst om man haft inkomst på minst ett basbelopp i minst 30 år. Lade man till den kollektivt framförhandlade tjänstepensionen förväntades pensionen bli ungefär 75 procent av lönen för en normalinkomsttagare. Folkpension och ATP reglerades i lag (1962:381) om allmän försäkring.

Från 1969 fanns pensionstillskottet, en av de tilläggsförmåner som, utöver särskilt pensionstillskott, hustru-, barn-, eller bostadstillägg, fanns för pensionärer (Elmér et al. 1998). Pensionstillskott beviljades den med låg eller ingen ATP. Fram till år 2004 fanns möjligheten till deltidspension från 61 år. Det fanns en änkepension för änkor som var livsvarig för de med ATP. 1990 slopades den och ersattes med en tidsbegränsad efterlevandepension, idag omnämnd omställningspension (www.pensionsmyndigheten.se). Pensionerna, liksom genomsnittsinkomsten som låg till grund för de 15 bästa inkomståren, värdesäkrades genom prisbasbeloppet, prisutvecklingen. ATP-systemet är ett fördelningssystem (pay-as-you-go) där årets inbetalda skatter och avgifter används direkt till att betala ut årets pensioner. Härutöver togs till en

början ut ”extra” avgifter för att bidra till ett samhälleligt sparande. De pengarna avsattes i AP-fonderna.

ATP-systemet kom med tiden att anses som ohållbart, bland annat på grund av demografiska orsaker och att kopplingen mellan avgift och förmån var svag (Kruse och Ståhlberg 1992, Mårtensson och Olsson 2008, Bengtsson och Scott 2010, Palmer 2010). Pensionssystemet har länge varit en het potatis mellan politiska höger- och vänsterpartier. Debatten kring behovet av en reformering växte sig starkare från mitten av 1970-talet (Nyqvist 2008) och genom den ekonomiska krisen i början av 1990-talet kom socialförsäkringssystemet i fokus och debatten övergick i handlande (a.a., Scherman 1999).²

1994 togs principbeslut om ett nytt pensionssystem (Prop. 1993/94:250) vars regler fullt ut gällde 2003. Med reformeringen ville man skapa ett automatiskt och långsiktigt finansiellt stabilt pensionssystem, ett för alla parter pålitligt pensionssystem, knutet till landets ekonomiska tillväxt som tydligt länkade mellan in- och utbetalningar (Kruse 2010).

Pyramidens bas består av det obligatoriska systemets tre delar: Inkomstpension, Premiepension och Garantipension. Inkomstpension, premiepension samt den s.k. tilläggpensionen regleras i lag (1998:674) om inkomstgrundad ålderspension, LIP. Andra lagar som styr pensionsförmånerna är lag (1998:674) om inkomstgrundad ålderspension, lag (1998:702) om garantipension, GPL samt socialförsäkringslagen (1999:799).

Det nya pensionssystemet fasas in successivt. När det gäller intjänande av inkomstrelaterad pension tillhör de som är födda 1937 eller tidigare det gamla systemet (RFV 2005), födda mellan 1938 och 1953 tillhör båda systemen och omfattas av en övergångsregel som kallas 20-delsinfasningen, ju senare personen är född desto större andel av pensionen kommer från det nya systemet. Födda från 1954 tillhör det nya systemet (Ds 2009).

² Detta är en svepande redogörelse över det arbete som skedde inför reformeringen av pensionssystemet, ex. gjorde RFV (1982, 1987, 1991, 1993) flertalet analyser och arbeten. Se ex. Scherman (1999), Lundberg (2003).

Tabell 2.3: 20-delsinfasningen.³

Födelseår	Andel ur ATP	Andel ur nya systemet
-1937	20/20	0
1938	16/20	4/20
1939	15/20	5/20
1940	14/20	6/20
1941	13/20	7/20
1942	12/20	8/20
1943	11/20	9/20
1944	10/20	10/20
1945	9/20	11/20
1946	8/20	12/20
1947	7/20	13/20
1948	6/20	14/20
1949	5/20	15/20
1950	4/20	16/20
1951	3/20	17/20
1952	2/20	18/20
1953	1/20	19/20
1954-	0	20/20

Källa: Ds 2009.

Det finns en garanti att den inkomstgrundade ålderspensionen ska vara minst det som man tjänat in som ATP och folkpension fram till år 1994 (LO 2011). Från 65 års ålder tjänar alla personer födda 1938 och senare in sina pensionsrättigheter helt utifrån de nya reglerna, dvs. någon 20-delsinfasning är inte aktuell för dessa inkomster. För beviljade pensioner gäller i allt väsentligt samma regler för alla pensioner, antingen de har beräknats enligt det gamla eller det nya systemet.

Det finns ingen fast pensionsålder i det allmänna pensionssystemet. Den tidigaste åldern för ålderspension är 61 år, för garantipensionen är

³ Denna tabell är bra att ha i minne vid läsningen av intervjupersonernas upplevelser, för att se vilket system de tillhör.

den fortsatt 65 år och det finns ingen övre åldersgräns.⁴ Ju senare man väljer att pensionera sig desto högre blir både inkomst- och premiepension. Garantipensionen påverkas inte direkt av ett uttag efter 65, men däremot av eventuellt tillkommande pensionsrätter man tjänat in därefter. I praktiken är det dock fortfarande vanligast att man tar ut ålderspension vid eller före 65, en företeelse som kan bero på "vanans makt". Det kan också tillskrivas att övriga delar av pensionssystemet har egna tidigaste pensionsåldrar, såsom 55 år för tjänstepension och privat pension (Olsson 2011).

Garantipensionen är en statlig garanti i form av en utfyllnadspension för dem som haft liten eller ingen arbetslivsinkomst och till följd därav uppnår en inkomstpension under en viss nivå. Den är ett skattefinansierat statligt grundskydd som betalas ut från 65 års ålder (RFV 2005). För att vara berättigad ska man ha bott i landet i minst tre år, för full pension i 40 år. Den motsvarar folkpensionen och pensionstillskottet i det föregående pensionssystemet och är den starkast omfördelande komponenten i pensionssystemet. Den räknas av mot annan statlig pension, men inte mot några andra inkomster (a.a.). När det gäller avräkningen av premiepensionen finns en specialregel. Den innebär att premiepensionen anses vara så stor som den skulle ha blivit om personens premiepensionsfonder utvecklats som om avgifterna istället hade avsatts till inkomstpensionssystemet. Extra avkastning till följd av lyckosamma fondplaceringar minskar alltså inte garantipensionen. Följden av misslyckade placeringar får å andra sidan individen bära helt själv.

Om en person som är 65 år inte har inkomster (inklusive alla för henne tillgängliga pensionsförmåner) som når upp till en definierad skälig levnadsnivå har hon rätt till äldreförsörjningsstöd (www.pensionsmyndigheten.se).

⁴ En arbetstagare har enligt lagen om anställningsskydd (LAS) rätt att vara anställd fram till 67 år, då arbetsgivaren kan "avgöra huruvida en arbetstagare som önskar arbeta kvar vid fyllda 67 skall få göra det" (Lindström 2004:696).

Basens andra del är inkomstpensionen, vars avgift är 16 procent av inkomsten upp till 7,5 inkomstbasbelopp. Att inkomstbasbeloppet införts är en nyhet jämfört med ATP-systemet, som indexerades efter konsumentpriser; om prisindex höjdes med tre procent så höjdes taket för intjänande av pensionsrätter också med tre procent. Inkomstbasbeloppet, däremot, är knutet till reallöneutvecklingen. Om lönerna har ökat mer än priserna så betyder det en positiv reallöneutveckling, lönernas köpkraft har ökat. Om priserna ökar mer än lönerna svarar det mot en negativ reallöneutveckling. Vid en positiv reallöneutveckling, som varit det vanliga under hela efterkrigstiden, ökar alltså taket vid en indexering motsvarande det s.k. inkomstindex, som följer lönernas utveckling, mer än vad som svarar mot priserna. En följd av bytet av indexeringsmetod har blivit att inkomsttakets reella beloppsnivå därefter successivt har höjts, vilket leder till att färre personer når över inkomsttaket, än vad som annars skulle ha blivit fallet. Hade beräkningsgrunden idag (2012) fortfarande varit prisbasbeloppet hade inkomsttaket (7,5 prisbasbelopp) varit 330 000 kronor, medan inkomstbasbeloppet ger ett inkomsttak på 409 500 kronor.

Systemet är ett avgiftsbestämt fördelningssystem med en buffertfond (RFV 2005). I ett avgiftsbestämt system är (pensions)avgiften bestämd på förhand och pensionen "blir det den blir" utifrån sammanlagda avgifter, ackumulerad avkastning och hur lång tid personen förväntas vara pensionär. Resultatet blir att den slutgiltiga inkomstpensionens storlek är beroende på hur lång tid personen har arbetat och vilken lön hon haft, pensionsålder och beräknad återstående livslängd vid pensioneringstillfället. Hur landets ekonomi och löner har utvecklats har också betydelse. En god inkomstutveckling innebär mer pengar för både dem i arbetskraften och pensionärerna, och om den samhälleliga ekonomin stagnerar får alla känna av nedgången (Scherman 2007, Kruse 2009).

ATP-systemet indexerades som nämnts efter konsumentpriser. Det gällde inte enbart för taket i pensionssystemet utan också för uppräkning av intjänade pensionsrätter och utgående pensioner. De inkomstgrundande pensionerna i det nuvarande systemet indexeras i förhållande till inkomstbasbeloppets utveckling. Intjänade pensions-

rätter räknas normalt upp motsvarande inkomstbasbeloppets utveckling, det nämnda inkomstindex, medan utgående pensioner räknas upp med inkomstindex minskat med 1,6 procent per år, det s.k. följsamhetsindexet (www.pensionsmyndigheten.se).

Men pensionerna följer inte alltid denna just beskrivna utveckling. Då avgifterna som betalas in i systemet i princip omedelbart omvandlas till pensioner, kan demografiska förändringar innebära en risk för systemet. Om pensionärsgruppen växer i relation till arbetskraften, genom en fortgående ökad livslängd, ett avtagande barnafödande eller senare inträde på arbetsmarknaden för de unga, ökar systemets utgifter och/eller tillgångarna minskar. Detta, liksom samhällsekonomiska problem och andra faktorer, kan leda till att den i inkomstpensionssystemet inbyggda "bromsen" (även kallad balansering) slår till, vilket skedde inför år 2010 och innebar sänkta inkomst- och tilläggpensioner år 2010 och 2011. Att detta skedde är inte förvånande, då skulden i pensionssystemet ökat snabbare än avgiftstillgången. Det är enbart tack vare AP-fondernas kraftiga ökning under början av 2000-talet som systemet tidigare räddats från balanseringen (Scherman 2007, Kruse 2009). Det är svårt för den försäkrade att förutsäga när spärren slår till eller hur den kommer att påverka pensionen (Scherman 1999, 2000, 2004).

Basens tredje del är Premiepensionen där avgiften motsvarar 2,5 procent av inkomsten och den försäkrade ansvarar för hur och var den ska placeras. Storleken på den slutgiltiga premiepensionen beror på inbetalade avgifter samt fondutveckling. Även här finns ett inkomsttak på 7,5 inkomstbasbelopp.

Om man inte gör ett val placeras premiepensionsrätten i en ickevalsfond, tidigare Premiesparfonden. År 2010 ersattes detta "soffliggaralternativ" med Statens årskullsförvaltningsalternativ, AP7 Såfa (Såfa). Skillnaden är att det nu finns en åldersanpassning där risken trappas av ju äldre spararen är. Å andra sidan är det tillåtet för denna fond att låna pengar att köpa aktier för, vilket sannolikt bör öka riskerna. En ytterligare väsentlig nyhet är att Såfa är valbar, vilket innebär att man både kan välja och välja bort den (Pensionsmyndigheten 2010a). Denna förändring har således skett efter

att jag genomförde intervjuerna. Då kunde Premiesparfonden inte väljas om man en gång valt bort den (Proposition 2009/10:44).

I premiepensionsdelen finns ett slags hushållsbaserat omfördelningssystem som innebär att den som är gift/registrerad partner kan föra över premiepensionsrätt till sin partner, exempelvis om inkomstfördelningen är ojämn och den ene riskerar en lägre pension. Eventuell garantipension står opåverkad av denna typ av överföring (Kruse, Ståhlberg och Sundén 2004).

År 2000 fanns det drygt 450 olika PPM-fonder för personen att välja mellan (Palme och Sundén 2004). Pensionsmyndighetens hemsida visar att antalet idag (2012-02-06) stigit till 806 stycken. Antalet, överskrider vida antalet fonder i andra länders fonderade pensionssystem (Cronqvist 2005). Många försäkrade har inte gjort något aktivt val. Att stå inför alla dessa valmöjligheter, utan tidigare erfarenhet av aktier eller fonder, leder inte sällan till att personen helt enkelt inte väljer (Palme och Sundén 2004, Cronqvist 2005).

Sammanfattningsvis kan konstateras att reformeringen från det centralt och politikerbeslutade förmånsbestämda ATP-systemet till det individbaserade och delvis premiebestämda pensionssystemet har inneburit att politikerna retirerat till fördel för individens val, marknad och försäkringsteknikaliteter (Mårtensson och Olsson 2008, Nyqvist 2008).

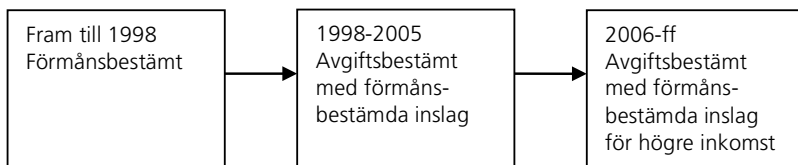
Mitten

Pyramidens mitt består av tjänstepensioner och omfattar drygt 90 procent av landets yrkesverksamma (Sjögren Lindquist och Wadensjö 2006, Kruse 2010). Andelen varierar dock utifrån ålder och det är vanligare bland yngre (25-35 år) att ha ett arbete som inte omfattas av kollektiv- eller hängavtal (Adolphson och Hellman 2010). Förmånerna varierar beroende på vilket avtalsområde man tillhör - tjänstemän i privat sektor, arbetare i privat sektor, anställda i kommuner och landsting eller anställda i statlig sektor (Sjögren Lindquist och Wadensjö 2009, Kruse 2010). Intervjupersonerna i min studie hör i stort sett uteslutande hemma inom de kommunala och de statliga avtalsområdena och min diskussion berör av den anledningen deras

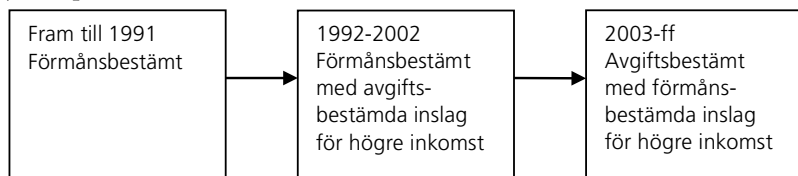
tjänstepensioner och utelämnar således avtalspensionerna för privatanställda arbetare och tjänstemän.⁵ De äldsta intervjupersonerna gick ut i arbetslivet ungefär samtidigt som ATP-systemet infördes. Även om inte förändringarna skett exakt samtidigt har man inom tjänstepensionsavtalen genomfört likartade förändringar.

Tjänstepensionsutvecklingen har pågått kontinuerligt inom alla avtalsområden och på senare tid är den mest fundamentala förändringen att tjänstepensionsavtalen reformerats för att överensstämja med det allmänna pensionssystemet. De har till stor del gått från att vara förmånsbestämda till att bli avgiftsbestämda (SOU 2003:91). Från första början var avtalen enbart förmånsbaserade och baserades på slutlön och tjänstetid. För statsanställda kom de avgiftsbaserade delarna in i systemet från 1992 och för kommunalanställda år 1998 (a.a.).

Tabell 2.4a: Från förmåns- till av avgiftsbaserad kommunal tjänstepension.

Tabell 2.4b: Från förmåns- till avgifts- och förmånsbaserad statlig tjänstepension.

⁵ För skildring av de förändringar som har skett i samtliga avtalspensioner under 2000-talet se t.ex. Sjögren Lindquist och Wadensjö (2009 s33).

Ansvar har också förskjutits från arbetsgivaren till den anställde, som ofta i valbara delar av tjänstepensionen har ansvar för sitt fondval. För anställda med inkomster över 7,5 inkomstbasbelopp finns kompletterande, förmånsbestämda tjänstepensioner.

En stor förändring var övergången från brutto- till nettosystem, vilken skedde 1992 för statsanställda och 1998 för kommunalanställda. I ett bruttosystem finns en samordning mellan alla delar – den försäkrade utlovas en total pension (allmän pension samt tjänstepension) och om det sker en försämring i det allmänna systemet så kompenserar tjänstepensionen. Grundtanken att ge den anställde en framtida ekonomisk trygghet visade sig bli dyr. Förändringar (åtstramningar) i det generella systemet kom att påverka arbetsgivarnas budgetar. Övergången till nettosystem innebär att kopplingen mellan pensionens olika delar upphörde och tjänstepensionen utbetalas numera oberoende av de allmänna systemens utfall (Skandia 2011).

När tjänstepensionsavtalen för stats- och kommunalanställda reformerades 2003 respektive 2006 anpassades deras utformning i olika avseenden för att harmoniera med det nya allmänna pensionssystemet.

Majoriteten av landets löntagare omfattas av den trygghet ett kollektivavtal ger. Men även om många omfattas finns de som står utanför. Håkan Svärdman (2011) har med hjälp av Folksams (2010) rapport *Välfärdstendens* skattat att ca 406 000 anställda inte har en kollektivt avtalad tjänstepension. Utöver dem finns 360 000 egenföretagare som inte omfattas av de kollektivavtalade pensionerna. Till detta förs landets 392 000 arbetslösa. Han drar slutsatsen att ca 1,2 miljoner personer (ca en fjärdedel av arbetskraften) inte omfattas av ”en aktiv kollektivavtalad tjänstepension” (a.a.). Skillnaderna i trygghet mellan de som omfattas av ett kollektivavtal och de som inte gör det ökar (Folksam 2010). I synnerhet kan detta komma att innebära stora skillnader i framtida pensionsinkomst.

Toppen

Pensionspyramidens topp består av det frivilliga privata pensions-sparandet och personen bestämmer själv om och hur mycket hon vill spara. Det finns tre typer av avdragsgillt pensionssparande: fond-försäkring, individuellt pensionssparande hos bank (IPS) samt traditionell försäkring via försäkringsbolag.

Drygt två miljoner svenskar har idag ett individuellt pensions-sparande (Finansdepartementet 2007). Det är en stor industri. År 2010 beräknades svenskarnas totala privata pensionssparkapital till 2 400 miljarder kronor (Järliden Bergström et al. 2010). Ju högre inkomster, desto större blir andelen pensionssparare. Kvinnor pensionssparar mer än män (Johannisson 2008) och tydligast är skillnaden mellan lågin-komsttagarna. 19 procent av männen och 42,5 procent av kvinnorna med en årsinkomst mellan 220000-240000 kronor pensionssparar, medan 60 procent av kvinnorna och 50 procent av männen med årsin-komst mellan 500000-600000 gör detsamma (Järliden Bergström et al. 2010). Att kvinnorna är mer idoga pensionssparare beror bland annat på att de, då de oftare arbetar deltid, har lägre inkomst och i större utsträckning avbryter arbete för föräldraledighet, vill bättra på en förväntad låg pension (Folksam 2008).

I det första kapitlet diskuterade jag att förändringar i t.ex. skatte-system påverkar människors pensionsförberedelser. Avdragsmöjligheter-na för det privata pensionssparandet har begränsats genom åren. När avdragsrätten 1950 lagstadgades var den obegränsad, men begränsades 1974 till högst ett basbelopp. Drygt 20 år senare, 1995, blev avdrags-rätten ett halvt basbelopp samt fem procent på inkomst mellan 10-20 prisbasbelopp (prop. 1994/95:203, Regeringsskrivelse 1994/95:198). Från och med 2008 får man göra ett årligt avdrag motsvarande 12000 kronor och det femprocentiga avdragsutrymmet slopades (Finansdepartementet 2007). Enligt SCBs statistik över privat pensions-sparande skedde en markant nedgång i antalet pensionssparade kronor mellan åren 2007-2008, vilket man kan förmoda ha med de sänkta avdragsmöjligheterna att göra. Från 2007 är avdrag för pensionssparande inte längre begränsat till sparande i Sverige, utan man

får även göra avdrag för pensionssparande baserat i övriga EES-länder (Proposition 2007/2008:26).

Utvecklingen av det privata pensionssparandet påverkades av ATP-reformeringen. Det antogs först att reformeringen och de höjda pensionerna skulle tränga undan de privata pensionsförsäkringsaktörerna. Detta skedde också i början, men redan 1963 började bolagens premieintäkter stiga. ATP-striden innebar att kunskapen och vetskapen om kompletterande försäkringslösningar spreds till allmänheten. På grund av inflation och skatteavdragsregler kom premietillväxten att accelerera ytterligare under 1970-80-talen (Larsson, Lönnborg och Svärd 2005). Under första hälften av 1990-talet låg premieinbetalningarna relativt oförändrade, för att från 1995 fördubblas genom det massivt ökade fondsparandet (Berg 2000). Från början av 1980-talet, då knappt fem procent av kvinnorna och tio procent av männen i landet pensionsparade, har således tillväxten varit betydande.

Reformeringen; några sammanfattande synpunkter

Strukturella förändringar, men fortfarande ett grundskydd

Pensionssystemets konstruktion förändrades genom reformeringen och blev i vissa delar mindre generöst. Det ökade individansvaret innebär ökade risker för val med negativa utfall, då den tidigare dämpande 15/30-regeln har försvunnit och det nu är livsinkomstprincipen som styr.

Pensionssystemen har gått från att vara förmåns- till avgiftsbestämda, vilket innebär mindre kontroll på utfallet för den försäkrade. I det förmånsbestämda pensionssystemet vet hon hur stor pensionen kommer att bli. Systemet innebär samtidigt en osäkerhet för pensionsutbetalaren som inte kan se hur dyr pensionsutfästelsen blir. I ett avgiftsbestämt system baseras pensionen på hur mycket avgifter som betalats in, vilket skapar svårigheter för den försäkrade att se hur stor

pensionen kommer att bli. Däremot är det en fördel för den som betalar ut pensionen, som får en bättre kontroll över utfästelser och pensionsskulder.

I systemet finns en inbyggd ”morot” till arbete. I och med att den avgiftsbaserade inkomst- och premiepensionen har en klar koppling mellan avgift och förmån; en design som anses stimulera till arbete då högre lön ger högre pension.

I systemet finns en subventionering riktad till småbarnsföräldrar. Man har rätt till en fiktiv pensionsgrundande inkomst i fyra år per barn, vilket i många fall kommer kvinnan till gagn; man ska inte behöva sköta framtidens pensionsgaranter till priset av att själv förlora pensionsinkomst.

Systemet är, tack vare garantipensionen, fortfarande ett skyddsnät även för dem med de lägsta inkomsterna.

Looking at the new pay-as-you-go scheme in isolation, it could seem as if Sweden has left its traditional focus of supporting those who are not able to support themselves. Looking at the totality of the new system, including the State guarantee, one realizes that is not the case. The effect of a less generous earnings related scheme will be that the protection for those with a low earnings related pension will play a more significant role than it does in the old system. Hence, it is incorrect to refer to the new earnings related pay-as-you-go-system as representing a radically new Swedish Welfare Model (Scherman 1999:3).

Kvinnors villkor

Välfärdsstatens framväxt som bidrog till att göra det möjligt för kvinnor att ta sig ut i arbetslivet, kan tillspetsat sägas ha gett dem både lägre löner och pensioner än männen. En del regler inom pensionssystemen kan verka missgynnande för kvinnor.

Exempelvis är reglerna för intjänandeår mer restriktiva i avtalspensionssystemen än i det allmänna pensionssystemet, där man så fort man får en beskattningsbar inkomst som överstiger 42,3 procent av gällande prisbasbelopp (vilket år 2012 är 18 612 kr) börjar betala in av-

gift till sin allmänna pension (Pensionsmyndigheten 2011). I avtalspensionssystemen däremot, finns både åldersgränser och beloppsgränser.

När det gäller intjänandeålder gäller att de har fluktuerat över tid. Under 70-talet höjdes åldern i en del avtal till 28 år, men idag gäller 23 år som lägsta åldern för att intjäna pensionsrätt i den avgiftsbestämda samt kompletterande ålderspensionen för statsanställda. De kommunalanställdas lägsta ålder i den avgiftsbestämda ålderspensionen är 21 år; den lägsta intjänandeåldern för förmånsbestämd ålderspension som omfattar dem som tjänar över 7,5 inkomstbasbelopp⁶ är 28 år för både stats- och kommunalanställda.

Beträffande lägsta årsinkomstlön som måste uppnås för att pensionsrätt alls ska beräknas, alltså även om man nått stipulerad lägsta ålder, gäller för kommunalanställda år 2012 en årslön på ca 12 150 kronor⁷, medan det för statsanställda inte finns någon inkomstgräns (www.spv.se, www.kpa.se). En högre lägsta intjänandeålder kan slå orättvist mot kvinnor, som generellt sett arbetar mer när de är mellan 24 och 29 år än när de är mellan 30 och 39 år, på grund av barnafödande och föräldraledighet (SCB 2009a).

Då kvinnor generellt sett lever längre än män kan det nuvarande pensionssystemet ses som fördelaktigt för dem i och med att inkomstpensionen beräknas på livslängd baserad på alla försäkrade. Att pensionerna indexeras med hänsyn till reallönetillväxten genom inkomstindex och att pensionsutbetalningen sker i form av månadsutbetalning istället för i klumpsumma innebär av samma anledning en fördel för kvinnorna.

Ökat individuellt ansvar

De individualiserade inslagen innebär ett ökat ansvar för den försäkrade att välja och välja rätt. Daniel Kahneman, Terrance Odean och Brad Barber (2005) inleder sin artikel med att be läsaren se sig som sittande i ett flygplan en mil ovanför jordens yta när plötsligt piloten stegar fram

⁶ Vilket 2012 motsvarar en månadslön på 34 125 kronor.

⁷ Vid lägre inkomst utfaller pensionsavgiften som lön.

och ber att du tar över spakarna. Han ger några kortfattade instruktioner och varnar för att inte lita på intuitionen när sikten skymms av molnen. Därefter informerar piloten dig om att han nu tänker ta sig en tupplur. Detta är en skildring av det ökade individansvaret inom det amerikanska pensionssystemet där piloten är politikerna och passageraren är de försäkrade. Även om sammanhanget är amerikanskt, kan det appliceras på det svenska pensionssystemet med dess ökade individuella ansvar, där den försäkrade förutsätts göra (rätt) val med hänsyn tagen till sin livssituation. Avgörande bland dessa val är olika livsval såsom utbildnings- och yrkesval, delat föräldraledighetsansvar och sparande etc.

Det är inte problemfritt att utgå från att en människa kan göra kalkylerade och rationella val (Lusardi och Mitchell 2007b, Mastrobuoni 2007). Förhållandena när det gäller individuella sparbeslut och val mellan olika fonder ger en belysning av problematiken. Det finns hos den svenska allmänheten en utbredd okunskap kring hur man klokast ska göra sina fondval (Cronqvist 2005). Man väljer exempelvis i stor utsträckning att fondplacera i svenska företag alternativt i företag som är aktiva inom den sektor man arbetar inom eller på annat sätt känner sig hemtam med. Sådana val leder till snedvridning (home bias) (Palme och Sundén 2004, Cronqvist 2005). Hälften av dem som gjorde aktiva val vid PPM-fondernas introducering placerade sitt kapital i Sverige. Att överplacera i svenska marknaden kan exempelvis innebära en ökad risk om den svenska ekonomin påverkar den försäkrades nuvarande inkomst likväl som den kommande pensionen. Samma logik återkommer om personen arbetar inom ett område där risken är hög för arbetslöshet. Hon bör då välja tryggare placeringar för att utjämna risker (a.a.).

Utöver detta har svenskarna dåliga räknefärdigheter och finansiella kunskaper. Särskilt unga (18-29 år), arbetare, lågutbildade och låginkomsttagare, kvinnor samt utrikes födda presterar oftare sämre i fråga om enkla beräkningar, förståelse av finansiella begrepp eller avseende sin framtida ekonomis utveckling (Holmberg och Weibull 2008, Almenberg och Finocchiaro 2011, Almenberg och Widmark 2011). Finansiell okunskap kan också innebära att personen har för hög eller

för låg tro på sina kunskaper och färdigheter inom ekonomi och sparande (Lusardi och Mitchell 2007b).

However, in the world in which we live, individual investors trade too often, underdiversify, make poor security choices, and pay too much attention to past performance and advertising, and not enough to fees. Employees save too little, underdiversify, accept default savings rates and accept default asset allocations (Kahneman et al. 2005).

Andelen icke-väljare i premiepensionssystemet har som tidigare nämnts ökat dramatiskt sedan införandet av systemet. 2000 var det en tredjedel som stannade i Premiesparfonden. Därefter har andelen ökat och år 2010 återfinns drygt 98 procent av förstagångsväljarna i Premiesparfonden, varav tio procent anser sig ha gjort ett aktivt val (Pensionsmyndigheten 2010b). Det är tydligt att den intensiva informationskampanj som föregick uppstarten av premiepensionssystemet (Zweigbergk 2000, Riksrevisionen 2008) påverkade väljarna till aktivitet, och att aktiviteten därefter avstannat i takt med att kampanjerna dämpats (Palme och Sundén 2004, Proposition 2009/10:44).

Tabell 2.2: Andelen förstagångsväljare i Premiepensionsfonden

2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
33	72,4	85,9	91,7	90,5	92	92,6	98,4	98,4	98,4	98,4

Källa: Proposition 2009/10:44, s29, Pensionsmyndigheten 2010b).

Följden av ofullständig kunskap om socialförsäkrings- och pensions-system leder till otillräcklig kunskap om framtida pensionsinkomster (Anderson et al. 2000, Chan och Huff Stevens 2003, Nyqvist 2008). Anna Amilon (2008) finner stöd för att den information den danska allmänheten fått angående sin framtida pensionsinkomst varit otillräcklig då det visade sig vanligt att försäkrade överskattade sin framtida pension. Överskattningen var vanligast bland män, skilda, lågutbildade samt boende i hyresrätt. Vidare upptäckte Anna Amilon ett oroväckande mönster i att de som räknar med en låg pension ofta har en mer positiv syn på pensionsinformationens tillräcklighet, medan de

med korrekta eller höga förväntningar på sin framtida pensionsinkomst är mer negativt inställda till informationen.

Jag har i detta kapitel gjort en sammanfattning av det sammanhang som omger en människa och hennes eventuella förberedelser inför sin pensionärstillvaro. För att vidga min bild av människan och hennes förberedelsesammanhang behöver jag ett teoretiskt raster vilket jag presenterar i nästa kapitel.

3. Teoretiska utgångspunkter

Min analys av människors pensionsförberedelser vilar på en existerande teoretisk modell som ger mig stöd i att belysa flera ingångar till problemet. Jag har gjort en tvärsnittsstudie med hjälp av intervjuer där människor berättat om sina liv med fokus på hur/om de förbereder eller har förberett sig inför sin pensionering. Vid sammanställningen av materialet är det tydligt att jag för att förstå innebörden av intervjupersonernas berättelser behöver fler infallsvinklar. För mig innebär det klassiska, socioekonomiska frågeställningar såsom intervjupersonens personliga förutsättningar och bakgrund, eller hur det sociala nätverket speglar intervjupersonernas förberedelser, inte minst över tid. Därtill finns också frågor som rör de strukturella förutsättningarna för människors förberedelser och som kräver belysning. Modellen, som jag har valt som analytisk utgångspunkt, presenteras i det följande avsnittet. Jag fokuserar först på människan, eller aktörens förutsättningar, för att sedan övergå till att diskutera det sammanhang som omger henne och hennes ageranden och val. Modellens teoretiska grund diskuteras i avsnitten därefter, där jag även väver in andra teorier och begrepp som behövs för att fånga pensionsförberedelsen som fenomen.

Reflexive Planning for Later Life

Reflexive Planning for Later Life (RPLL) (Denton et al. 1998, 2004) är en modell som sammanför tre teoretiska perspektiv. Gary Becker och Isaac Ehrlich (1972) bidrar med ett ekonomiskt perspektiv på hur människors beteende påverkas av olika kombinationer av möjligheter att skydda sig för risker. Perspektivet bidrar med ett sätt att förstå hur människor gör val när förutsättningarna är osäkra. Anthony Giddens (1996, 2005) och Ulrich Becks (1994, 1996, 1999, 2000) teorier om reflexivitet och reflexiv livsplanering respektive det senmoderna risk-samhället är nästa ingång. Det bidrar med å ena sidan en referens till hur sammanhanget människor lever i idag kan förstås, och å andra

sidan ett försök att inlemma betydelsen av samhällsstrukturs krav på människors anpassning. Anthony Giddens (2005) ser förhållandet mellan människan som aktör och de omgivande sociala strukturerna. Den reflexiva livsplaneringen är den strategi personen använder sig av för att hantera risker. Livet är en livslång planerings- och förberedelseprocess, ett samspel mellan samhällets sociala strukturer och mänskligt agerande. Livsloppsperspektivet lyfter fram förberedelser inför ålderdomen som en del i att få ekonomiska och icke-ekonomiska förutsättningar och möjligheter att påverka en framtida inkomst och livssituation som äldre. Livsloppsperspektivet kräver teoretiskt stöd för att kunna bidra till en djupare analys. Till detta återkommer jag längre fram i kapitlet.

RPLL-modellen (Denton et al 1998, 2004) är utvecklad i Kanada. Min studie rör svenska förhållanden. Är den då användbar? Modellens teoretiska bas bidrar till en linje i mina tolkningar av det empiriska materialet. Margaret Dentons et al. (1998, 2004) slutsatser förankras i det specifika material de samlat in för att analysera situationen i Kanada, mer än på det teoretiska raster de anlagt för att möjliggöra tolkning av materialet. Jag ser min studie som en möjlighet att låta modellen prägla ännu en tolkning av ett empiriskt material, vilket möjliggör en jämförelse mellan studiernas resultat på ett övergripande plan. Därmed inte sagt att min avhandling har några jämförande ambitioner. Ur praktisk synvinkel ser jag att deras studie hjälper mig att undvika vissa av de svårigheter de stötte på.

Att skapa sin personliga portfölj

Inspirerad av ekonomerna Gary Becker och Isaac Ehrlich (1972) illustrerar RPLL-modellen en människas pensionsförberedelser som en tredelad förberedelseportfölj.

Individuals, whether consciously or not, have, at any point of time in their lives, a unique portfolio of financial and non-financial, collective and individual preparations for later life. This portfolio of resources may include, for example, a combination of public and private

pensions, a supportive family, leisure activities, and beneficial health practices. The content of the portfolio is dynamic and changes over the life course; people make adjustments all the time according to the circumstances of their lives (Denton et al. 2004:74).

Portföljen ser olika ut för människor, då strukturella begränsningar skapar specifika handlingsutrymmen. Exempelvis kan man anta att en låginkomsttagares möjligheter att förbereda sig ekonomiskt för ålderdomen är mer begränsade än en höginkomsttagares (Denton et al. 2001), vilket för låginkomsttagaren leder till ett ökat beroende av den obligatoriska pensionsförsäkringen. Forskning i hushållens förutsättningar att fatta långsiktiga finansiella beslut visar att kunskaperna är bristfälliga (Almenberg och Finocchiaro 2011), vilket riskerar att leda till val som kan innebära ”allvarliga konsekvenser för individens välfärd” (a.a:1). Människor prioriterar olika. En del kanske prioriterar social trygghet mer än ekonomisk, medan andra sätter hälsan i första rummet.

Portföljen är i mitt fall specifikt inriktad på pensioneringen och består av tre delar. Den obligatoriska försäkringen dvs. generella förmåner som allmän pension, är den första portföljen. Nästa del består i frivillig privatekonomisk förberedelse, t.ex. ett privat pensionssparande. Den tredje delen är personlig social förberedelse, d.v.s. icke-finansiella personliga insatser för att förhindra sjukdom och skröplighet, t.ex. att upprätthålla fysisk och kognitiv förmåga eller vara socialt aktiv.

När en person tänker sig sin framtida tillvaro som pensionär erbjuder de obligatoriska försäkringarna en för alla gemensam utgångspunkt. Kunskap och inställning i pensionsfrågor påverkar beslut att agera eller inte. Det en person gör i form av privatekonomisk och personlig social förberedelse skiljer sig från agerande i relation till de obligatoriska försäkringarna. De obligatoriska försäkringarna kan ses som en för alla gemensam startpunkt (som påverkas av val av arbetstid eller utträde från arbetsmarknaden etc.). Utifrån denna punkt anpassar vi val och förberedelser. Handlingsutrymmet är dock större för förberedelse av privata angelägenheter om personliga resurser finns. Hur ska vi förstå hur utrymmet används? Det diskuterar jag i nästa avsnitt.

Att styra förberedelser

I det följande diskuterar jag RPLL-modellens aktörsperspektiv. Den grundläggande kategoriseringen av människors handlande i termer av en kontinuerligt utvecklad portfölj, är sprungen ur en ekonomisk teori med en rationellt övervägande aktör (Becker och Ehrlich 1972). Modellen har som ambition att bidra till vår förståelse för hur människor gör när de förbereder sig, vilka bevekelsegrunder som ligger till grund för vissa beslut och planer. Jack H. Noone, Christine Stephens och Fiona M. Alpass (2009) framhåller att den pensionsförberedelse, ekonomisk, social och hälsomässig, en person gör är av både formell och informell karaktär. Den formella speglas exempelvis i deltagande i informationsmöten och seminarier. Den informella kan formas i diskussioner med vänner och bekanta. Uppdelningen i formell och informell (a.a., Linderyd 2008) omkullkastar inte Gary Becker och Isaac Ehrlichs (1972) antagande. Snarare skapar den en grund för att olika former av relationers och situationers inflytande på mikroekonomiska aspekter eller en persons beslutsfattande måste beaktas för att förstå pensionsförberedelser (Arenas de Mesa et. al 2007).

Åldrandet som en del av livet

Reflexive Planning For Later Life som analytisk modell speglar handling och livslopp.

Vi tror att ett livsloppsperspektiv ytterst kan hjälpa oss alla att se att "de äldre" inte är några andra än oss själva i en senare del av livet (SOU 2003:91:70).

Livet som äldre, liksom vägen dit, är variationsrik även om mediernas skildring inte alltid lyfter fram det (Nilsson och Jönson 2009). I äldre-forskningen betonas allt oftare att för att förstå och acceptera olikheter mellan individer och grupper behövs modeller, som kan hantera att människor är olika och samtidigt ge en gemensam innebörd åt de sammanhang som omger dem (Jonsson 2000, SOU 2002:29). Det är

viktigt att vi förstår skillnaden mellan en äldre person och ett äldrekollektiv.

Äldre idag är en stark konsumentgrupp (Ds 2011:42). Detta märks genom att marknadsaktörer allt oftare riktar in sig på äldre som en grupp resursstarka konsumenter (the grey dollar) med erbjudanden som exempelvis mellanboendeformer (Abrahamsson 2009), skraddarsydda resor eller så kallade seniorlån (Sandén 2008), där äldre erbjuds att belåna sina bostäder (reverse mortgage).

Livsloppsperspektivet

Livet som äldre är rimligtvis lika komplext och värdefullt som andra perioder i livet. Med ett livsloppsperspektiv kan olika åldersgruppers livserfarenheter studeras för att se hur olika perioder i livet hänger samman (Bengtson et al. 1997, Bovenberg 2005). Sociohistoriska skillnader skapar varierande möjligheter och begränsningar människor och grupper emellan (Street och Desai 2011).

[The use of Life Course theory provides] insight into the complex choices people face as they not only work but also marry, form families, move, purchase homes, and engage in a wide array of activities that can affect levels of investment in pension plans and affect other behaviors associated with preretirement planning (Phua och McNally 2008:5).

Fokus lyfts från åldrandet som individuell process till ålder och åldrande som en av flera identiteter i samhället (ex. kopplade till genus och klass), med betydelse för hur vi uppfattar och hanterar ett möjligt handlingsutrymme (Öberg 1997, 2002, Jonsson 2000).

Möjligheterna att agera påverkas av dessa förutsättningar och användandet av livsloppsperspektivet vid undersökningar om långsiktiga ekonomiska och sociala förberedelser innebär att man ser åldrandet som en livslång process (Elder 1995, Kim och Moen 2001, Hunt 2005). För att förstå en period av livet krävs kunskap om livet som helhet (Öberg 1997, 2002). En person har olika status i samhället beroende på var i livet hon befinner sig. Exempelvis skiljer sig den yrkesverksammas livssituation åt från den pensionerades (Närvänen 2009). Det kan exemplifieras av generationskontraktet i det svenska

socialförsäkringssystemet, där skattebetalningar finansierar barn och äldre (Olofsson 2009).

Förberedelse som planering

En persons förberedelse inför ålderdomen är inte isolerad från hennes övriga livsplaner (Denton et al. 1998, Anderson, et al. 2000). Konkret planering kan däremot knytas till var i livet hon befinner sig, då önskemål och möjligheter, såsom att starta eller upprätthålla ett långsiktigt sparande varierar över livet (DeVaney och Su 1997). Livet är fullt av både möjligheter och krav, men de varierar med personens tillgängliga resurser; från förhållningssätt som riskbenägenhet, relationer exempelvis medlemskap i yrkesgrupper och strukturella betingelser likt kön (Johannisson 2008) och klass, till mer uttalade praktiska möjligheter i form av disponibel inkomst och förmögenhet (Kemp et al. 2005, Gustman och Steinmeier 2005, Fouquereau et al. 2005, Lusardi och Mitchell 2007a, Street och Desai 2011). De egna resurserna är fundamentala för hur människors liv utvecklas och hur handlingsutrymmen upplevs. Detta fördjupas längre fram, men först något om behovet av information för att göra val.

Gary Becker och Isaac Ehrlich (1972) tar sin utgångspunkt i en modell som lyfter fram osäkerhet vid beslut som rör innehållet i en persons förberedelseportfölj. Att veta hur det går att påverka en framtida pensionsinkomst är viktigt. I och för sig krävs inte egen kunskap, utan ett privat pensionssparande kan startas med hjälp av experter, t.ex. bank- och försäkringstjänstemän. Beroendet eller förhållandet till experter är inte oproblematiskt. Det kan lätt upplevas som skevt då experterna har ett eget vinstintresse med relationen. Vidare har exempelvis försäkringsbolag begränsad informationsskyldighet gentemot sina kunder och kritiserats emellanåt för att ta för mycket betalt för sina tjänster. Eva Adolphson och Jonas Hellman (2011) drar det så långt att de kallar agerandet för ”rovdrift på pensionssparare”. Tommy Möller (2000) och Erik Blennberger (2003) lyfter farhågor om hur medborgarnas upplevelse av en beskuren delaktighet kan leda till minskad tillit till och förtroende för politiker och välfärdssystem. Erik

Blennberger (2003:57) diskuterar "den tillitsskapande betydelsen av den offentliga sektorns verksamheter, det demokratiska systemet och politiken" och menar att välfärdssystemets kvalitet och tillgänglighet skapar grunden för en generell medborgerlig tillit. I frågor om pensionsförberedelser innefattas även tillit till privata aktörer, t.ex. försäkringsbolag, då de erbjuder tjänster i dessa frågor. Det finns en risk för att en "återinbäddning"⁸, dvs. återuppbyggnaden av människors förtroende till expertsystem, misslyckas (Giddens 1996) om tilliten brister.

Det personliga förhållningssättet till utmaningar och risker kopplade till åldrandet och de beslut som förväntas fattas är betydelsefullt. Att ha en "planeringspersonlighet" eller att vara mer inställd på att ta dagen som den kommer kan starkt påverka uppfattningen om handlingsutrymme och agerande (Denton et al. 1998, 2004). Det finns t.o.m. forskning som visar att människors genetiska sammansättning är en betydelsefull faktor för det sätt på vilket de investerar (Barnea, Cronqvist och Siegel 2010). Överväganden och gjorda val, liksom brist på dem, under livets gång, ger varierande förutsättningar för framtida pensionsbeslut (Cooper 2008).

En ytterligare sida av livsloppets betydelse för pensionärlivet är att det inte behöver vara åldrandet i sig som är problemet för en pensionärs eventuella ekonomiska och sociala problem. Det är istället villkor ställda i samhället som skapar bekymmer för den enskilde. Yrkesval är ett exempel på en faktor som påverkar livet som äldre (Moen 1996, Samuelsson 2000). Tidigare yrkestillhörighet, status och inkomst spelar stor roll för anpassningen till livet som pensionär. De, som tidigare har haft ett "lågstatusarbete", uppvisar som pensionärer fler hälsoproblem och ekonomiska problem samt lägre tillfredsställelse jämfört med dem som haft ett "högstatusarbete" (a.a.). Utbildning är en annan faktor, baserat på argumentet att den ökar människans ekonomiska kunskaper (Amilon 2008). Det har också visat sig att pensionsålder står i relation till utbildningsnivå, oftast genom att högutbildade pensionerar sig senare, samtidigt som högre utbildning ofta innebär starkare ekonomi och möjlighet till en tidigare pensionering (Esser 2005, Soidre 2009,

⁸ Se även s. 55 och s 146.

Olsson 2011). Pensionsförberedelser är individuellt baserade och människans livssituation och förutsättningar påverkar handlingsutrymmet.

Personliga resurser skapar förutsättningar för förberedelse

I det föregående skrev jag att en människas egna resurser är av stor vikt för hur hennes liv utvecklas och upplevs. Genom att ta analytisk startpunkt i en modell, *Reflexive Planning for Later Life*, som inspirerats av neoklassisk ekonomisk teori, ges utrymme för en kritik av antagandet om "economic man". Människan är inte "en blixtsnabb kalkylator av lust och olust, som far omkring som ett litet homogent lyckojagande klot under intrycket av stimuli som kastar honom hit och dit men samtidigt lämnar honom oberörd" (Thorstein Veblen i Eklund 2004:47). Människan agerar inte i ett vakuum, utan är en social och inکännande varelse som är beroende av sina medmänniskor (Street och Desai 2011). Människors liv flätas samman och om en person genomgår förändring, påverkas personer i hennes närhet. Social tillhörighet är mer än tillgång till sociala relationer (Spicker 2000). Familj, arbete och kulturella institutioner är exempel på sociala sammanhang som förändrats över tid (Ginn 2003) och som dessutom påverkar, möjliggör och begränsar långsiktig förberedelse (Kemp et al. 2005). Andra, aspekter som är av stor vikt för att pensioneringsprocessen ska upplevas positiv är att personen, utöver att förbereda sig inför och ställa in sig på övergången, har god hälsa (Lim och Feldman 2003), ekonomisk trygghet och dessutom gärna välfungerande sociala kontakter (Schellenberg, Turcotte och Ram 2005b, Noone et al. 2009). Kort sagt är samma faktorer, som är avgörande för människans liv i allmänhet också av vikt i pensioneringsprocessen (Brölde och Nilsson 2010).

Att hänföra till en generation innebär att vi refererar till att en grupp människor påverkas på ett, med åldern gemensamt sätt, av samhällsförändring. En generation formas inte uteslutande av att vara en grupp individer som föddes vid samma tid, utan också av de erfarenheter som avgörande historiska händelser gett dem (Öberg 2002, Kemp et al. 2005). Olika uppväxtförhållanden, utbildnings- och arbets-

möjligheter påverkar t.ex. livet för alla personer men på olika sätt beroende på vilken generation de tillhör (Street och Desai 2011). Exempelvis var fyrtiotalisterna den första generationen som kom att kallas tonåringar (Rasmusson 1985, 2005, 2008). De växte upp och började arbeta under ekonomiska tillväxtdagar och har generellt blivit en resursstark konsumentgrupp (Hartmann och Qu 2007). Skillnaderna blir stora om jämförelser görs med dem som föddes på tidigt 1900-tal, som förvisso upplevde Sveriges starka ekonomiska utveckling under efterkrigstiden, men också två världskrig och ekonomiska depressioner.

Det står klart att människor fattar beslut om hur de ska göra i olika situationer, men det står lika klart att de inte gör det isolerat från andra. RPLL-modellen utgår inte från en idé om fullt informerade och beslutskapabla individer, utan från en betydligt mer nyanserad idé om den rationelle agenten som ett teoretiskt antagande, vilket måste problematiseras i sina konsekvenser. Det står därför klart att människor inte fattar medvetna beslut om allt i livet, utan till mycket krävs krass anpassning, om än ibland väl övervägd.

Om anpassning till nya förutsättningar

I livet upplever en människa mycket som inverkar på hennes liv. Att förstå hur en person anpassar sig till övergångar i livet, är en viktig del i en modell om pensionsförberedelser. Janet Z. Giele och Glen H. Elder Jr (1998) presenterar fyra faktorer som avgör en människas livslopp. Dessa är lokalisering (individens placering i tid och rum), social tillhörighet, personliga resurser samt tidsanpassning/timing. Anpassning kan vara passiv t.ex. om en person oförutsett drabbas av sjukdom eller nära anhörigs bortgång (a.a., Jeppsson Grassman 2001). Anpassning kan också vara aktiv, vilket den ofta är när det gäller åldrande.

To accomplish their ends, people and groups (e.g. families) coordinate responses to the timing of external events, such as loss of employment, to undertake actions that use available resources most effectively. In this manner, the timing of life events can be understood as both passive and active adaptations for attaining individual and collective goals. How and

when a person acquires wealth or education, enters a new job, or starts a family illustrates potential strategies (Giele och Elder 2009:14).

Det aktiva skapandet av en persons livslopp är också utgångspunkten för hur väl hon lyckas med att anpassa sig till förändringar. Vägen till och genom pensioneringen kan påverka kvaliteten på den upplevda pensioneringen (Quick och Moen 1998). En person kan t.ex. ha blivit tvingad att sluta sitt arbete på grund av skäl som hon inte själv styr över. Övergången kan då bli svårare än om hon aktivt och frivilligt har varit med i beslutsprocessen (a.a., Ohlin och Rinman 2002). Ålderspensionering är en objektiv livsloppsövergång. Den är samtidigt en subjektiv övergång i identitet och förväntningar (Moen 1996). Den är offentlig och generell samtidigt som den är privat och individuell. En social institution som förändras i och med samhällets modernisering och som upplevs olika av personer, ställer krav på en teoretisk modell att såväl kunna hantera det gemensamma som det unika, när människor förbereder sig för sitt liv som äldre. I nästa avsnitt lyfts samhällsperspektivet som en del i min analytiska modell fram.

Samhälle och struktur

De möjligheter en person har att förbereda sig för, är avhängiga av en mängd föränderliga förutsättningar. En del upplevs som abrupta omkastningar, t.ex. en politisk reform, medan bakgrunden, som gjort den ideologiskt möjlig, knappast märkts. Förändringarna sker på flera plan; välfärdsstatens politiska sammanhang, familjestruktur, vård- och omsorgspolitik, arbetsmarknad är bara några av de arenor som formar möjligheter och begränsningar för människans förberedelser inför sin ålderdom. Dessutom påverkas hon också av sitt sociala sammanhang (vänner, familj och arbetskolllegor).

Min undersökning försöker bl.a. fånga att det i dagens Sverige finns tre parallella, offentliga pensionssystem som skyddar grupper av försäkrade, nämligen ATP-systemet, mixen av gammalt och nytt, samt det reformerade systemet. Till detta kommer att människor också har tjänstepension och privata pensioner i varierande grad. Genom att ha

intervjuat tre åldersgrupper har jag en möjlighet till nedslag i hur människor, försäkrade i dessa system, tänker eller tänkt kring förberedelse inför de nya försörjningsförhållanden som pensioneringen innebär. Denna reflektion bildar övergång till min orientering av de strukturella förutsättningar som studiens analytiska raster avser att hantera.

Samhällen och välfärdssystem moderniseras

Allt fast och beständigt förflyktigas, allt heligt profaneras, och människorna tvingas till sist att betrakta sin levnadsställning och sina ömsesidiga förbindelser med nyktra ögon (Marx och Engels 1848).

Citatet är hämtat ur det kommunistiska manifestet och kan sägas skildra modernitetens tidiga framväxt. Att teoretiskt problematisera människor och samhällen var inget nytt då och har fortsatt sedan dess. I början av 1900-talet diskuterade t.ex. Thorstein Veblen den mänskliga sociala utvecklingen och dess förankring i det industriella samhällets mönster (maskinprocessen) och hävdade att både den enskilde och mänskligheten i stort, har behov av att demonstrera sin position i samhället genom iögonfallande konsumtion (1915).

Jag ska inte dra kopplingen långt, men visst är det driv mot privatisering som finns idag, en möjliggörare för den typ av positionering som Thorstein Veblen illustrerar; samtidigt som den socialdemokratiska välfärdsstaten förflyktigas vilket Karl Marx och Friedrich Engels presenterade som oundvikligt. Det sker nämligen stora förändringar i de svenska välfärdssystemen, i form av privatisering genom utförsäljning och kvasimarknader, i införandet av köp- och säljverksamheter (för äldreomsorgen se t.ex. Blomberg 2004, Edebalk och Svensson 2005, 2006, Edebalk 2010).

Samverkan i den så kallade välfärdstriangeln mellan stat, familj och marknad, diskuteras ofta av sociologer som en startpunkt i analysen av välfärd (t.ex. Esping Andersen 1990). Samhällsförändring kan förstås som förändrade förutsättningar för de tre hörnen att samverka. Det kan å ena sidan diskuteras i mer positiva termer, som att förbättring i en del leder till anpassningskrav i de andra, inte för att nå balans, utan för att

kunna fortsätta samverka. Å andra sidan kan det ses som en lek med "Svarte Petter", där problem i en del övervältras på de andra. Det finns goda exempel på båda i svensk välfärdsreformerings sedan mitten av 1980-talet. Viktigt för min studie är att ansvarsfördelningen har förändrats och att en riskförskjutning skett. Privatisering och ökat individansvar har inneburit förändrade förutsättningar för människor att förbereda sig. Det kollektiva ansvaret för pensionärstillvaron har omorganiserats och det personliga ansvaret att forma sin framtid har stärkts. När hela livsinkomsten läggs till grund för pensionen, blir den direkt beroende av individens arbetsmönster och inkomster under hela livet, av privat sparande, av arbets- och sysslofördelning inom familjen, av ansvaret för barn och av eventuella insatser för äldre anhöriga etc. Fondplacering och privat pensionssparande har blivit var mans syssla (Ohlsson 2007) och genom reformeringen har svenskarna blivit de mest aktiva fondspararna i världen (Fondbolagens förening 2010). Lägg till detta att förändringar på andra centrala områden, speciellt arbetsmarknaden, med direkt eller indirekt koppling till välfärdssystemen, påverkar människors möjligheter till pensionsförberedelser högst väsentligt. Svagare reglering av arbetsmarknaden skapar möjligheter för en del och osäkerhet och risker för andra. Den könsbundna segmenteringen av såväl yrkesområden som lönesättning och arbetstid, ger upphov till systematiska skillnader (Denton och Boos 2007). Omstöpning av regler för avgifter och skatter pågår löpande. Nya sätt att bilda hushåll, och att ombilda dem, utmanar funktionssätten hos de system människor är beroende av. Att bättre förstå hur denna strukturella inramning påverkar människors möjligheter till pensionsförberedelser är avgörande. I det följande diskuterar jag RPLL-modellens försök till detta.

Risker i samhället, modernitet och tillit

RPLL-modellen tar sin utgångspunkt i att det moderna samhället är under förändring och att flera viktiga karaktäristika förändras vilket gör att det samhälle som växer fram är annorlunda och måste mötas på nya sätt. Den tekniska utvecklingen och globaliseringen ställer samhället och de människor som formar det inför nya utmaningar. Ulrich Beck

(1996) beskriver denna process med hjälp av begreppet risksamhälle, där nya former av hot och risker träder fram. Tjernobylikatastrofen 1986 visar t.ex. hur gränsöverskridande riskerna har blivit. Människor långt ifrån katastrofområdet blev drabbade och människor blir fortsatt drabbade långt efter miljökatastrofen i sig. Ett annat exempel är skandalen kring Lehman Brothers och dess finansiella transaktioner, som gav effekter långt utanför ett konkursdrabbat företag och långt utanför USA då och nu.

En personlig närvaro är inte längre nödvändig, då de sociala relationerna tas ut ur "lokala interaktionssammanhang och omstruktureras över obegränsade områden av tidsrummet" (Giddens 1996:29). Urbäddning sker genom symboliska medel, t.ex. pengar och expertsystem, t.ex. privata pensionsaktörer (a.a.). Dessa mekanismer lyfter sociala relationer ur sina tidigare självklara sammanhang. I senmoderniteten återskapas tillit då viktiga sociala institutioner återinbäddas genom individens fungerande kontakt med representanter för systemen t.ex. myndighetstjänstemän. Kontakten sker i åtaganden med ansikte, dvs. social kontakt ansikte mot ansikte, och i ansiktslösa åtaganden, t.ex. hemsidor eller automatiska telefontjänster (Giddens 1996, Eriksson 2004). Tid och rum separeras. Ett exempel på urbäddning är pensionsinbetalningar, som dras på lönen och placeras på fiktiva pensionskonton. Årligen ges besked om gjorda inbetalningar och värdeökning. Det är betydelsefullt att förstå hur avgörande det är att människan hyser tillit till dessa abstrakta system och att trovärdigheten upprätthålls.

Vardagen är fylld av experter med kunskaper som behövs för att kunna navigera i nya miljöer. Att bli pensionär, inte nödvändigtvis att bli äldre, är en förändring som på flera sätt kan påverkas genom stöd från experter. En del söker vi upp, andra söker upp oss, för att på kommersiell bas ge stöd i att välja alternativ. Via Internet kan vi köpa kläder, hålla kontakt med vänner utomlands, handla böcker, möbler, mat, lyssna på musik mm. Valen präglar vår vardag på flera sätt - vi ska välja den rätta för-, grund- och gymnasieskolutbildningen till våra barn. El-, telefon- och försäkringsbolagen står på rad och vill ha oss som kunder. Ofta sker dock valen som en slags reflex, även när vi egentligen

både hade behövt och önskat att tid fanns för eftertanke (Graf 2009). Att vi har dessa valmöjligheter innebär inte att vi är säkra på att vi har gjort de bästa valen. Reflexiviteten kan istället för att leda till en nöjdare person, vilket antas i retoriken kring valfrihet, skapa ökad osäkerhet om såväl den nuvarande situationen som framtiden (Beck 1996, 2000).

Att förstå den tid vi lever i - senmoderniteten

Tiden vi lever i benämns på olika sätt. Anthony Giddens (2005) kallar den senmoderniteten. Ulrich Beck (2000) hänvisar till den andra moderniteten och menar att människan fortfarande befinner sig i det moderna samhället, men att det skett en utveckling sedan industrialiseringen tog fart. Då fanns grundmurad kunskap och kollektivt strukturerade traditioner. Det fanns tid för eftertanke och reflektion och en stark tillit till experters utlåtande och kunskaper. Vid övergången till senmoderniteten, som bland annat innefattar ökad globalisering, skiftar fokus och individen blir mer den mittpunkt och stomme kring vilken det sociala livet utformas och utspelar sig (Giddens 2003). Marknaden, som part i välfärdstriangeln, får en mer framträdande (och ibland avgörande) roll i människors liv. Det finns en tvåvägsdynamik mellan en människas liv och samhället som omger henne; en dynamik som blir allt mer påtaglig genom samhällets modernisering och socialförsäkringssystemets marknadsanpassning.

The recasting of welfare state institutions, then, seems to connect with new cultural representations, or, to put it more bluntly, with the culture of the market colonizing social welfare provision (Bode 2008:3).

Människans relation till den sociala välfärden blir alltmer lik konsumenten på en marknad. Risker och möjligheter möts av personen själv (Denton et al. 2004) bl.a. då individuella val blivit en mer framträdande del av socialpolitiska system (Blomberg 2004, Edebalk och Svensson 2005, Nyqvist 2008, Cooper 2008,).

Formen på relationer mellan människor är inte lika självklara i det senmoderna samhället. Människan måste löpande ta ställning till sin identitet och självuppfattning och på egen hand värdera och avgöra

vilka risker och vinster, som kan vara förenade med val, som görs genom livet. Detta skedde givetvis även i det moderna samhället, men förutsättningarna såg annorlunda ut. Individualismens mer framträdande roll är idag avgörande. Många tidigare och av andra givna referenspunkter, har förlorat sin betydelse och istället framhävs egna projekt och planer. Tidigare har människor mer kunnat förlita sig på andras erfarenheter som mall för vägval i livet. Ett fenomen som Anthony Giddens kallar för konfiskering av erfarenheter. Traditioner och familje- och släktband har försvagats i moderniseringens spår, parallellt med att nya medmänniskor definieras in i våra livsplaner (Giddens 2005).

Ständiga informations- och kunskapsflöden sköljer över den senmoderna människan och leder till att hon aldrig kan vara riktigt säker på om nu gällande kunskap kommer att vara gångbar i framtiden, eller om den kommer att omprövas (Giddens 1996). Verkligheten är en ögonblicksbild som modifieras över tid.

Moderniteten institutionaliserar det radikala tvivlets princip och insisterar på att all kunskap måste ha hypotesens form: påståenden kan mycket väl vara sanna, men de är i princip alltid öppna för revideringar och kan komma att förkastas vid en senare tidpunkt (Giddens 2005:11).

Formandet av identiteten i det senmoderna samhället är ett reflexivt projekt (Giddens 1996, 2005) som innebär att den enskildes uppfattning av sig själv, tillsammans med andra personers uppfattning av henne, kontinuerligt skapas i relation till och i samspel med omgivningen. De sociala institutionerna förändras parallellt (Giddens 1996). I linje med erfarenheter och situationer omarbetar den reflexiva människan sin världsbild. Det betyder t.ex. att en reformering av ett pensionssystem kräver av människan att revidera sin världs- och verklighetsbild, för att på så sätt kunna hantera sina ekonomiska möjligheter. Fonderingsinslaget i premie- respektive tjänstepensionssystemen innebär att sammanhangen blir osäkra och starkt beroende av fondmarknadens upp- och nedgångar.

Mötet struktur och aktör

The interplay between structure and agency and cohort-specific experiences of aging through time make consideration of planning or later life a moving target. Broad social and cultural change, the political context of modern welfare states, evolving family structures and health institutions, and transformed labor and investment markets shape the opportunity structures and constraints that individuals planning for later life must consider in their assessments of how best to plan for their futures. The influences of social networks within which individuals are embedded and make decisions add another layer of complexity to the mix (Street och Desai 2011:379).

Reflexiviteten som den ska förstås här är å ena sidan förknippad med den föränderlighet som det moderna samhället har utvecklat från industrisamhälle till risksamhälle. Risker är inget unikt för senmoderniteten. De fanns förr också. Men kunskapen har blivit mer specialiserad och få har tid, medel eller förmåga att bli expert inom flera olika domäner. Vi är helt enkelt beroende av expertsystemen – vi tar lokaltåget till jobbet, vi besöker läkaren om vi får ont i foten och ringer help desk när våra datorer krånglar. En utveckling som nu även innefattar pensionsförberedelser.

Å andra sidan innebär reflexivitet att människor medvetandegörs om och reflekterar över riskerna i samhället på individnivå. Experter (t.ex. pensionsrådgivare, försäkringstjänstemän eller forskare), skapar och synliggör risker för allmänheten. Krocken mellan traditionella rutiner och riskmedvetna val skapar ett reflekterande samhälle, dvs. ett risksamhälle (Beck 1996). Det föränderliga samhället innebär osäkerhet om tillvaron. Det råder brist på tillit som, tillsammans med ett behov av att känna trygghet, utgör drivfjädern för hur vi väljer att utforma våra liv.

Den trygghet och säkerhet vi känner i förhållande till vår egen identitet och det omgivande sociala sammanhanget, kallar Anthony Giddens för ontologisk trygghet. Det innebär en kontinuitet i vår tillförsikt till vår identitet samt till att våra sociala och materiella sammanhang av betydelse för vårt handlande, upplevs stabila (Giddens 1996). En av Anette Nyqvists (2008) slutsatser är, jämsides med hur

det offentliga marknadsanpassar sina styrningsstrategier, att människor hyser ett motstånd och bristande tillit till det nya pensionssystemets individualiserade och automatiserade delar. Då delar av pensionssystemet har gått från att vara politikeransvar till individens val, har också utfallet blivit individuellt.

Kritik och vidareutveckling

Reflexivitetsbegreppet har ifrågasatts av forskare som anser att en reflekterande och medvetandegjord individ egentligen tillhör en begränsad socialt och ekonomiskt välinformerad grupp (Denton et al. 2004, Gillies 2005, Cooper 2008).

The calculative and informed risk subject outlined by Beck and Giddens, and enshrined in neoliberal policy is actually reflective of a specific type of person – a middle- to upper-class, highly educated one (Cooper 2008:1237).

Den kritiska diskussionen utgår från att begreppet bagatelliserar det sätt social ojämlikhet påverkar och villkorar människors valmöjligheter samt hur ojämnt risker fördelar sig. De rika har, enkelt uttryckt, ett bättre utgångsläge än de fattiga (Lash 1994, Cooper 2008). I Margaret Denton et. als (2004) resultat finns en kritik gentemot teorierna kring risksamhället och reflexivitetsbegreppet. Författarna menar att alla inte är reflexiva, riskhanterande individer. Kritiken är inte obekant, flera röster har höjts för att Beck underskattar strukturers makt och tvingande potentialer genom sitt perspektiv på hur risk blir en kraft att generera exempelvis politisk motsättning (Lash 1994, Gillies 2005, Cooper 2008, Threadgold 2006, 2009, Walklate och Mythen 2010). Det blir en övervikt för att se individen som en styrande och reflexiv agent, som (rationellt) kryssar fram mellan risksamhällets faror. Till viss del finns en grund för denna syn när man ser på reformeringen av pensionssystemet och den inverkan denna nya pensionsförberedelseverklighet har på människan. Men människor agerar och lever inte fritt från påverkan av omgivande strukturer, medmänniskor och känslor (Hayashi 2001, Kahneman och Smith 2002, Ring 2010).

Den politiska styrningen har förändrats över tid och utvecklingen började vetenskapligt fokuseras under 1990-talet, genom bl.a. begreppet governance, som kan sägas beskriva "hur privata organisationer utanför den offentliga sektorn allt oftare inkluderas i politisk styrning" (Stoltz 2009:22). Ole Jacob Sending och Iver B. Neumann (2006:651) uppmärksammar tre nyckelaspekter som governance belyser; regerande ska ses som en process och inte som en institution. För det andra har icke statliga aktörer tagit mark från statlig styrning, exempelvis inom den globala politiken. För det tredje menar författarna att politisk auktoritet övergår från suverän statlig styrning till transnationella politiska nätverk. Den suveräna makten finns kvar, men ofta med en mer strategisk än styrande roll.

Intressant för min studie är styrningsmentaliteten, d.v.s. governmentality, alltså det tillvägagångssätt styrningen verkar genom samt vilken identitet styrningen skapar. Michel Foucault teoretiserar och problematiserar makt, disciplinering, styrning och förhållandet aktör och struktur (1978, 1980). Disciplinering innebär styrning där man begränsar personens frihet, medan governmentality inlemmar friheten i styrningen.

Governmentality kan översättas med ökad styrbarhet/.../ dvs. en radikal omvandling av maktutövningen från ett centrerat styre (i form av den kungliga makten) till ett decentrerat (det moderna institutionsväsendet). Dessa förändringar innebär, som bekant att maktutövningen liberaliseras och decentraliseras. Frihetsaspekterna framhävs, varvid makten får ett mer positivt och livsbejakande ansikte (Hultqvist och Petersson 1995:25).

Det kan sägas handla om att styra utan att styra och kan exemplifieras med marknadens och individanslagets ökade betydelse, samt de tekniska och automatiserade inslagen i det reformerade pensions-systemet (Nyqvist 2008). Inget kan dock styras utan kunskap om vad som ska styras. Detta innebär att kunskap är central i governmentalityanalysen, då styrning sker med bas i "rätt kunskap" samtidigt som den konstruerar kunskapen (Dean 2010).

Governmentality blir en väg att vidare analytiskt problematisera mötet mellan struktur och aktör. Under slutet av 1970-talet höll Michel Foucault två föredrag på Collège de France, där han myntade begreppet governmentality (Foucault 1991). Han hann aldrig utveckla begreppet, utan det har vidareutvecklats av bland annat Mitchell Dean (2010) och Nikolas Rose (1999). I likhet med Anthony Giddens och Ulrich Beck ser Michel Foucault att staten och dess institutioner har moderniserats och att makten, styrningen och det politiska utövandet, har förändrats (Hultqvist och Petersson 1995, Lundstedt 2005). Governmentalities centrala innebörd är *conduct of conduct*, dvs. att styra människor eller grupper till att styra sig själva. Styrningsmakten betraktas som en samlande beteckning för olika former av styrning, vilka har som mål att göra människor till självreglerande subjekt (Foucault 1991). Inte heller governmentality står utan kritiker. Röster har höjts mot att man, i motsats till i teorier kring risksamhället, med detta raster överbetonar sociala strukturers kraft och underbetonar aktörers kraft (Walklate och Mythen 2010).

Makt är inte en egenskap eller statisk, utan den är relationell och föränderlig (Haraldsson 2010). Governmentality ska ses som en process där självkontroll, praktik, tänkande och makt sammanvävs; governmentality står för hur samhället strävar efter att styra, disciplinera och normalisera människan (Ring 2010). Den politiska maktutövningen (och pensionssystemet) har förändrats på ett genomgripande sätt, den har decentraliserats och liberaliserats. Det handlar alltså inte om att se makten ur ett renodlat top-down-perspektiv, utan hur vi alla införlivar styrningen i vårt sätt att tänka och praktisera. Den blir en del av oss själva och vi blir självreglerande. Hurfrågan är central, då man i en maktanalys fokuserar hur makten utövas och inte vem som utövar eller vad makten är.

Government is any more or less calculated and rational activity, undertaken by a multiplicity of authorities and agencies, employing a variety of techniques and forms of knowledge, that seeks to shape conduct by working through the desires, aspirations, interests and beliefs of various actors, for definite but shifting ends and with a diverse set of

relatively unpredictable consequences, effects and outcomes (Dean 2010:18-f).

Det är viktigt att påpeka att det inte finns någon värdering i om makten eller styrningen skapar en negativ eller positiv frihet. ”Den är inte något som enbart förbjuder och förhindrar, utan makten är också produktiv. Den producerar, riktar och koordinerar diskurser, kunskap och individers handlingar” (Haraldsson 2010:25). Styrning är medvetna försök att forma, kontrollera och styra människors handlingar och agerande. Exemplifierar vi med pensionssystemet kan vi se att man, som försäkrad, nu har en reglerad form av frihet att välja fonder i flera av systemets delar. Systemkreatörerna och de ansvariga har haft som mål att reglera och styra individen att agera och ta ansvar genom inslaget av individuella val, livsinkomstprincipen eller genom det årligen utskickade orange kuvertet. Dessutom sammanställer Pensionsmyndigheten en årsredovisning, Orange rapport som främst riktas till politiker och experter (Nyqvist 2008). Den har som syfte att presentera ”den finansiella ställningen och utvecklingen av den allmänna pensionens båda inkomstgrundade delar - inkomstpensionen och premiepensionen” (Försäkringskassan 2007:48).

”De styrande” involverar fler (experter) än den statliga styrningen. Det de gör ”analyseras som handlingsformer och maktrelationer och som istället för att kontrollera och dominera, syftar till att leda och forma” (Haraldsson 2010:32) mänskligt beteende. Denna syn på styrning inbegriper det Mitchell Dean (2010) kallar för avancerad liberal styrning, som bygger på individens frihet att välja eller agera. För att människan ska kunna agera fritt, måste hon dock styras till att bete sig rätt utefter ”verklighetens” normer. Den avancerade liberala styrningen har lett till att experternas verksamhet marknadsanpassas och att mötet med människan inte sällan blir till ett kundmöte på den fria marknaden (a.a.). Genom det blir diskurs en central princip i governmentality, i form av kommunikation som innefattar expertsystem (Giddens 1996), dvs. att personen behöver förlita sig på specialiserad kunskap i olika domäner av livet. Reformkreatörer eller pensionsförsäkringsbolag skapar en verklighet, där vissa kunskaper och idéer vinner överhand eller till-

tro, medan andra trängs ut. Det skapas en diskurs kring vad som är eftersträvarvärt, rätt eller fel.

According to the governmentality school, expert institutions deploy discourses of risk to filter information, buttress dominant norms and to muffle political opposition. Discourses condition human agency by generating 'truths' about society that are 'interiorized' by individuals, inviting them to assume 'subject positions'. In this way, power relations are reproduced not by force, but by discourses that promote self-regulation (Walklate och Mythen 2010:50).

Reflexivitetensbegreppet blir, genom governmentalityperspektivet ifrågasatt, då teorin lyfter fram hur strukturer skapar både "verklighetens" normer och bilden av vem den "rätta" individen är och hur hon ska agera. Reflexiviteten blir ett maktmedel eller styrning, en strukturellt skapad aktörsegenskap och inte självklart en representation av den "verkliga människans" ageranden (eller förberedelser).

Sammanfattning

I detta kapitel har jag steg för steg diskuterat modellen som jag använder i min analys av det empiriska material jag har samlat om människors pensionsförberedelser. The Reflexive Planning for Later Life-modellen (RPLL) hjälper mig att lyfta fram centrala fenomen och företeelser, vilka jag i den kommande analysen fördjupar mig i. Modellen ger stöd i hur begrepp teoretiskt hänger samman samtidigt som den lyfter fram människan som en agerande varelse i en föränderlig omvärld. Teman som hjälper mig att se helheten i det intervju-personerna sagt, är livssammanhang, anpassning och val.

Livsloppsteorin visar hur livssammanhang och dess skeenden och upplevelser under livets lopp påverkar människans liv i stort. När jag tog kontakt med mina intervjupersoner, styrdes jag av min uppgjorda generationsindelning. Detta dels för att genom intervjun kunna få nedslag i människors livslopp och dels för att de tre generationerna, genom reformeringens övergångsregler, är försäkrade i olika pensionssystem. De personliga förutsättningarna är avgörande för vilka val den enskilde

gör. Personens sociala liv ingår i dessa förutsättningar. Livssammanhanget har stor betydelse och påverkar hennes beslut.

Vänner är en del av detta sammanhang, på så sätt att om pensionsförberedelse är ett ämne som personen och omgivningen är ointresserad av, blir sannolikheten att man utvecklar sina kunskaper i ämnet mindre, än om ämnet regelbundet dryftas. Kunskap är viktigt för anpassning till de risker en förändring eller modernisering av en samhällsinstitution, såsom en reformering av ett pensionssystem, innebär. Anpassningen kan också ske, genom expertsystems försorg, utan att den enskilde har tillräcklig egen kunskap.

Ett viktigt resultat av personens kunskap och anpassning är de val hon gör. Men även hennes förutsättningar, såväl sociala som kognitiva påverkar valet (Hedesström 2004, 2006). Att inte ta ett beslut kan också vara ett beslut, exempelvis om personen, på grund av osäkerhet (eller säkerhet), inte gör ett fondval, utan överläter detta beslut till experter.

Individen har blivit allt mer sitt eget livs centrum och synen på social risk har skiftat, från kollektiva ersättningar baserade på medborgarskap, till ett individens medborgerliga ansvar att mildra de sociala risker hon skapar eller riskerar drabbas av. Det är en skildring som stämmer väl överens med pensionssystemets reformering, och människors uppfattning om hur deras handlingsutrymme har förändrats som följd. Hur uppfattar en människa sina förutsättningar att påverka sin framtida tillvaro som pensionär? Påverkas möjligheterna av hennes förutsättningar och är hon mottaglig för pensionspolitikens förändrade styrning? Och hur påverkas mottagligheten av hennes förutsättningar? Hänger hon sig åt reflexive planning for later life? Detta ska jag i följande kapitel fortsätta att belysa genom att presentera forskningsresultat inom det pensionsförberedande forskningsområdet.

4. Tidigare forskning och studier

Pensioneringsprocessen kan påverka den blivande pensionärens välmående och är en starkt personligt präglad övergång i livet. En del forskningsresultat pekar på hälsoförsämringar, depressioner och låg livstillfredsställelse (Jaeger och Holm 2004, Adams och Rau 2011), medan andra pekar på att den leder till en ökad livstillfredsställelse och välmående (Jonsson 2011). Annan forskning visar att processen i sig inte har någon inverkan på människors välmående (Jaeger och Holm 2004, Fonseca 2008, Fouquereau et al. 2005). Vilka faktorer är det då som kan spela in?

Människor är ofta dåliga på att förbereda sig inför sin pensionering (Günay och Bener 2008, Adams och Rau 2011), men med ökad ålder ökar sannolikheten för att de agerar. Bland personer som är 50 år eller äldre är andelen, som aktivt börjat förbereda sig eller prata pensionering och sysselsättning som pensionär, högre än bland de yngre (Van Solinge och Henkens 2007). De förberedelser de väljer att göra står i relation till deras upplevelser av pensioneringsprocessen och pensionärlivet (Noone et al. 2009). Ju bättre förberedd de är desto högre sannolikhet för att välmåendet ökar och att deras anpassning går snabbare och enklare (Lim 2002, Tornstam 2005).

Att planera och förbereda inför sin pensionering kan alltså öka chanserna att livet blir bättre, och förberedelsen behöver inte alltid pågå någon längre tid för att bära frukt. Anna Amilon (2008) visar att en planeringstid på ett till två år kan vara tillräcklig för att förbättra livet som pensionär. En person slutar inte heller med sina långsiktiga förberedelser och sparanden när hon går i pension, utan fortsätter självklart planera livet även som pensionär (Halvorsen 2003, Hansen, Slagsvold och Moum 2008). Det är alltså viktigt att se pensioneringen och förberedelsen inför densamma som en process och inte en tvär övergång från att vara anställd till att bli pensionär (Topa et al. 2009, Adams och Rau 2011).

En reformering av ett socialförsäkringssystem påverkar den försäkrade och dessa effekter tillsammans med personens upplevelse av reformeringen står i relation till kunskap och information samt hur väl personen anpassar sig till de rådande reglerna (Nyqvist 2008). Reformeringen av Italiens pensionssystem påverkade människor att tro att de måste skjuta upp sin pensionering och även räkna med en lägre pension, vilket i och för sig stämde med verkligheten, men deras farhågor var överdrivna (Bottazzi et al. 2006, 2011). Det finns således indikationer på att det föreligger en slags kunskaps- och tankemässig omställningsperiod för människor som omfattas av ett reformerat pensionssystem. Deras föreställningar om reglernas effekter och det reella utfallet kan skilja sig åt.

Pensionsforskning då och nu

I USA genomfördes på 1960-talet två konferenser som resulterade i två publikationer (Carp 1966, 1972) där pensioneringsprocessen belystes av flera vetenskapliga discipliner (Atchley 1979). Man finner där skillnader utifrån yrke, hudfärg och bostadsort; tjänstemän pensionerade sig senare än arbetare och svarta (p.g.a. yrkestillhörighet) tidigare än vita. Bostadsort hade betydelse då tillgång till arbete ledde till att man stannade kvar i arbete längre. Att högre utbildning ofta innebär en senare pensionering är även fallet i Sverige idag (Olsson 2011). Andra resultat visade att tid kvar till pensionering och årstid för pensionering påverkade den anställdes tankar inför pensioneringen. Man var mer negativt inställd till att pensionera sig på vintern än på sommaren. Ju längre tid man hade kvar desto mer negativt inställd var man och många uppgav att de hade svårt att ställa sig in på att lämna arbetslivet (Carp 1966, 1972).

Pensioneringen kan alltså vara en kännbar övergång i livet, färgad av människans livssituation och förutsättningar. Figur 2.1 på sidan 20 visar de institutionella förutsättningar människan står inför i sina pensionsförberedelser. Denna avhandling befinner sig i figurens pensioneringsprocessbox, då den ur de försäkrades perspektiv söker svar

på hur människor tänker och funderar inför sin pensionering. I detta kapitel fördjupas diskussionen kring Robert C. Atchelys (1979) figur ytterligare. Då stod de omgivande faktorerna i centrum, medan jag nu avser lyfta fram figurens pilar, dvs. vilken kunskap det finns om vad som påverkar en människas pensionsförberedelser.

Denna typ av frågor beforskas inom gerontologin, där man fördjupar sig i läran om människans åldrande. Ämnet är uppdelat i två discipliner – geriatrik samt socialgerontologi. Geriatrik innefattar ett medicinskt och biologiskt åldrandeperspektiv, medan socialgerontologin fokuserar sociala, socialpsykologiska och psykologiska perspektiv (Andersson 2002, Tornstam 2005).

Upplevelsen av pensioneringsprocessen påverkas av flera faktorer. Hans Jonsson (2000, 2011) är en av flera forskare som, genom sitt arbetsterapeutiska perspektiv, betonar värdet av att se åldrandet och pensioneringsprocessen ur flera perspektiv. Genom att sammankoppla perspektiv och teorier skapas en nyanserad bild av processen och åldrandets dynamik (Tornstam 2005). Insikten om betydelsen av att belysa pensioneringsprocessen ur flera perspektiv är inte ny. Exempelvis uttryckte Robert Butler (1966:39) för snart 50 år sedan "...the critical importance of collaboration among persons from many fields, including decisionmakers and old people themselves as well as scientists, educators, and others" för att på bästa sätt kunna skildra denna övergång i livet.

Forskning kring pensioneringsprocessen har, till skillnad från den allmänna debatten där den ofta skildras som "himmel eller helvete", nått fram till mer nyanserade resultat. Den kan upplevas problematisk och stressande (Adams och Rau 2011) likväl som frigörande (Jonsson 2011) och positiv (Lim 2002). Att hysa oro eller i värsta fall ångest inför pensioneringen eller åldrandet kan leda till att personen in i det längsta undviker att förbereda eller sätta sig in i pensionsrelaterad information (Ståhlberg 2007, Adams och Rau 2011).

Culturally and ideologically planning for old age in modern societies involves deliberate action to accomplish something many younger individuals fear – growing old – and that many individuals want to deny – being old (Street och Dasai 2011:386).

Pensioneringsprocessen kan försvåras av ett allt mer ökande ungdomsideal i samhället (SOU 2003:91). Att bli gammal är detsamma som att avpolletteras och hamna i en perifer position i samhället. Rädsla för ensamhet och isolering kan skapa en motvilja att aktivera sig i frågor rörande pensioneringen och förberedelser inför den samma. Att bli äldre innebär dessutom inte sällan att människan kan råka ut för åldersdiskriminering (Nishii och Bruyure 2010). Livsmöjligheterna beskärs (Giddens 2003), äldre kan nekas lån, det finns övre åldersgränser på 69, 72 eller 75 år för att flytta in i seniorboenden, man får inte ge blod när man fyllt 70 år, cancervården för äldre är mer begränsad än för yngre (Westerholm 2010). Paradoxalt nog sker denna diskriminering, eller ålderism (ageism) parallellt med ett växande samhällsekonomiskt behov av att vi behöver arbeta längre (a.a.). De äldre idag är generellt sett friskare och mer ovilliga att se sitt åldrande som "en oundviklig process som innebär att kroppen förfaller" (Giddens 2003:161). Att vara en friskare äldre kan också innebära ett öppnare sinne gentemot att fortsätta arbeta. Tyvärr är det inte ovanligt att dessa önskemål eller möjligheter snävas av, på grund av en inom arbetsmarknaden rådande ålderism (Esser 2005, Zappalá et al. 2009).

Att reformeringen av pensionssystemet ansågs ofrånkomlig ur ett demografiskt och samhällsekonomiskt perspektiv nämndes i avhandlingens andra kapitel. Ekonomers forskningsmässiga bidrag utgör en stor del av den forskning som skett om pensionssystemets konstruktion och funktion (ex. Kruse och Ståhlberg 1992, Kruse, Ståhlberg och Sundén 2004, Palme och Sundén 2004, Kruse 2009, 2010, Bengtsson 2010) ofta ur ett uttalat individperspektiv (Street och Desai 2011). En större forskningsmässig uppmärksamhet behöver riktas mot mikroekonomiska aspekter av pensionssystemets reformeringar (Arenas de Mesa et al. 2007). Man bör inkorporera betydelsen av osäkerhet p.g.a sjukdom, typ av anställning och det övriga socialförsäkringssystemets strukturer, i förklaringsmodeller som utgår ifrån individers rationella förväntningar (Benitez-Silva och Dwyer 2001).

En stor del av den ekonomiska forskningen åskådliggör hur pensionssystem fungerar, vilka regler som gäller samt vilka utfall det

kan komma att ha för den försäkrade givet de val hon gjort och givet övriga livsparametrar. Denna avhandlings ingång är en annan; genom att rikta sökarljuset till människan och hennes sammanhang illustreras hur hennes pensionsförberedelser ser ut och vad som kan påverka (till) val. När också denna aspekt vägs in kan pensionssystemets social-politiska funktion ges en mer rättvisande beskrivning. Hur ser då detta pensionsförberedande sammanhang ut?

Allmänhetens syn på pensionsfrågan

Flertalet undersökningar har genomförts för att belysa hur svenskar agerat och tänkt i frågan. En del av dem är inte vetenskapligt förankrade utan har genomförts på uppdrag av aktörer inom pensionsförsäkringsområdet. När det har varit ett försäkringsbolag eller en bank som varit författare har målet med studien varit att styra upp verksamheten efter presumtiva kunders ”verklighetsbilder”. Undersökningarna har genomförts av marknadsundersökningsföretag som Sifo, TNS Gallup och Demoskop, via exempelvis telefonintervjuer eller webbaserade frågeformulär. Ett urval av dessa undersökningsresultat finns med i avhandlingen då de visar svenskarnas inställning till och kunskaper om pensionsrelaterade frågor. Jag har valt att placera dem i detta kapitel istället för som bakgrund då resultaten är till god hjälp för att jämföra med det människorna i min studie uttrycker. Undersökningarna är omfattande och av kvantitativ karaktär med minst 1000 respondenter per undersökning, urvalet är slumpmässigt och riksomfattande. Studierna genomfördes åren 2001-2011. Följande tabell sammanfattar resultat av undersökningarna jag tagit del av.

Tabell 4.1: Svenskars inställning till pensionsfrågor efter reformeringen

Ämne	Avsändare	Resultat
Ekonomisk oro	Pensionsforum 2005	Pensionsforums undersökningar visar att oron sjönk under åren 2001-2005. Dock visar AMF (2006a) en hög ekonomisk oro bland kvinnor.
	AMF 2006a	
Förtroende	SEB Trygg Liv 2010	Många har låg tilltro till pensions-systemets delar och deras tillräcklighet.
	AMF 2004	
	AMF 2003	
Kunskap	SEB Trygg Liv 2010	En överväldigande majoritet anser sig ha låg kunskap om pensionssystemet och den egna pensionen. Kvinnor anser sig okunniga i större utsträckning än män. Kvinnor är mindre riskbenägna i sina fondval.
	Collectum 2011 a, b	
	Länsförsäkringar 2006	
	AMF 2006a	
	RFV 2001	
	AMF 2006b	
Pensionsålder	Pensionsforum 2005	Ju yngre man är desto vanligare är det att man ser det som troligt att pensionera sig efter 65 års ålder.
	Collectum 2010	
Privat pensions-sparande	AMF 2006b	Förtroendet för privata pensionsförvaltare är lågt, oro för avkastning, äldre är oroligare; pensionssparande vanligt, kunskapen kring hur mycket man har sparat är låg.
	AMF 2005b	
	AMF 2003	
	AMF 2004	
Pensionsbesked	SEB Trygg Liv 2010	Många anser att pensions-informationen är ointressant, tråkig och svår att ta till sig.
	Collectum 2011a, b	
	Collectum 2011a, b	
Yngres situation	Alecta 2006 ⁹	25-35-åringar vill pensionera sig tidigt, få vill jobba efter 65. Låg kunskap om pensionssystemet, men hög medvetenhet om ansvar för privat pensionssparande och val.
	AMF 2005b	
	AMF 2005a	
	AMF 2005b	
	AMF 2005a	
	AMF 2005b	

⁹ I Adolphson och Hellman (2010).

Förändrade pensionsförberedelser över tid?

När man sätter sig in i forskning om pensioneringsprocessen blir det tydligt att den över tid har gått från ett mer statiskt och endimensionellt perspektiv till att bli allt mer flerdimensionellt (Topa et al. 2009). Att förberedelser är viktiga för hur personen upplever pensioneringsprocessen diskuterades på 1960-80-talet (Carp 1966, 1972, Glamser 1976, Becker et al. 1983). Den föreberedelse som då beforskades var ofta i form av formella pensionsprogram som storföretag erbjöd sina anställda, något som senare har kritiserats som både snävt och mansfokuserat (Kim och Moen 2001, Noone et al. 2009). Det är inte problemfritt att utvärdera resultaten av en persons medverkan i en utbildning eller kurs om pensionsförberedelse om deltagandet är frivilligt. Frivilligheten innebär ofta att de som deltar initialt har ett större intresse för ämnet och troligen är mer motiverade än de som uteblir (Lusardi och Mitchell 2007b). Till detta kan föras den formella och informella pensionsförberedelsen (Noone et al. 2009) som jag nämnde i avhandlingens andra kapitel. Att delta i en kurs är en formell förberedelse, men till detta kommer informell informationsinhämtning från mer inofficiella sammanhang, i form av exempelvis samtal med vänner, arbetskollegor eller bekanta. Den informella förberedelsen kan initieras tack vare den formella på så sätt att deltagarna börjar prata pensionsfrågor i fikarummet och väcker intresse och nyfikenhet i sin omgivning.

Människor har ofta bristfälliga kunskaper kring pensionsfrågor och deras förebyggande och långsiktiga planering är otillräcklig (Chan och Stevens 2008, Mastrobuoni 2009, Gustman et al. 2010). Det kan tyckas både simpelt och självklart att en person får en bättre ålderdom om hon väljer att spara pengar inför den, men mer intressant är att dessa förberedelser också påverkar andra delar av livet, exempelvis känsla av tillfredsställelse, hälsa, anpassning och attityd till pensionärs-livet (Noone et al. 2009). Utbildning, yrke och inkomst är markörer för omfattningen av pensionsförberedelser likväl som de inverkar på den framtida pensionärsförsörjningen (Kemp et al. 2005, Fonseca 2008).

Att inte veta

Självrapporterade upplevelser om pensionsförberedelser är något som ofta förbisetts inom pensionsforskningen, då de ansetts svåra att tyda och analysera, till skillnad från t.ex. kvantitativa underlag (Chan och Huff Stevens 2008). Kvalitativa undersökningar kan ge en annan dimension. När en intervjuperson svarar ”Jag vet inte” på en fråga blir det en öppning vidare i en kvalitativ studie, då man som intervjuare kan följa upp med mot- och följdfrågor och på så sätt nå fram till nya svar.

In previous studies /.../ those who give ‘don’t know’ responses are dropped from the sample. It is possible that ‘don’t know’ responses simply reflect lazy or uninformed responses. Alternatively, ‘don’t know’ responses may constitute rational responses by those who face greater uncertainty over their future labour market behaviour, where they are asked to give point retirement expectations. (Disney och Tanner 1999:11).

Svaret ”Jag vet inte” på frågan ”När har du tänkt gå i pension?” kan alltså vara ett övervägt svar, då osäkerheten ofta beror på en ovissare eller en ekonomiskt ansträngd livssituation, vilket skapar en större osäkerhet när det gäller pensioneringsbeslutet.

The quarter of the population with the least material and cultural resources is the least likely to give much thought to retirement or to feel financially prepared for it. They are generally much less likely to plan. However, this is not because they are improvident or feckless. Taking life as it comes is a perfectly rational response to the situation in which they find themselves (Anderson et al. 2000:461).

Personer med ett sammanhängande heltidsarbetsliv är ofta säkrare i ekonomiska frågor än de med ostabilt arbetsliv. Bara det att man befunnit sig i avlönat arbete och inte utanför arbetsmarknaden ökar sannolikheten för att veta vid vilken ålder man ska pensionera sig. Ett faktum som visar sig i att kvinnor oftare än män uppger sig vara osäkra på pensionsrelaterade frågor (RFV 2001). Upplevd kunskap står i relation till hur man finansiellt agerar och därmed till nivån på pensionsinkomsten (Hilgert, Hogarth och Beverly 2003, Kimball och

Shumway 2006). Dålig hälsa, att vara frånskild man eller änkling ökar sannolikheten för att inte veta vid vilken ålder man ska gå i pension (Disney och Tanner 1999). Så gott tenderar att skapa gott, medan ont skapar ont, och hur det ser ut utifrån personens förutsättningar tar jag upp i det följande.

Förberedelse utifrån ålder, yrke, kön

Långsiktiga förberedelser såsom ett privat pensionssparande leder till en förbättrad ekonomi och trygghet som äldre (Dwyer 2001, Cobb-Clark och Stillman 2006, Hansen, Slagsvold och Moum 2008, Topa et al. 2009, Amilon 2008, Adams och Rau 2011). Ju längre personen har till sin pensionering, desto större är sannolikheten att hon är osäker i frågor som rör pensioneringsprocessen och ju kortare tid som återstår till pensioneringen desto säkrare är hon (Anderson et al. 2000, Bottazzi et al. 2006).

Pensionsförberedelserna hänger också ihop med om personen har kunskap kring finansiella och politiska frågor. Det har visat sig att lågutbildade, låginkomsttagare samt personer med invandrarbakgrund planerar i lägre grad (Lusardi och Mitchell 2007a). De med ett större finansiellt kunnande förbereder sig med större sannolikhet inför pensioneringen (Lusardi och Mitchell 2007b). I finansiell kunskap ingår att kunna räkna på sin förväntade pensionsinkomst och den som kan det har också ofta en mer korrekt bild av hur länge hon kan komma att behöva arbeta (Chan och Stevens 2003). Utöver räknekunskaperna är förväntad och realiserad pensioneringstidpunkt sammanhängande med personens förväntade pensionsinkomst. Ju högre pension personen förväntar sig, desto större handlingsutrymme får hon ifråga om när och hur hon kan gå i pension (Normann 2005). Med detta inte sagt att en person väljer att pensionera sig tidigare för att de ekonomiska förutsättningarna finns. De sociala aspekterna av att ha ett arbete kan väga mer än de ekonomiska (Amilon 2008).

Det är viktigt för ett lands demokrati och ekonomiska tillväxt att medborgarna hyser förtroende inför dess institutioner och politiska

system. Socialantropologen Anette Nyqvist problematiserar pensionssystemet ur ett kvalitativt perspektiv i sin avhandling *Opening the Orange Envelope* (2008) genom intervjuer och observationer med bl.a. politiker, experter, statliga pensionsinformatörer och allmänhet. Hon menar att reformeringen har lett till förändrade förhållanden mellan människa och stat, med bland annat en bristande tillit till socialförsäkringen som följd. Förtroendet för "sitt" pensionssystem tillräcklighet (SEB Trygg Liv 2010) tillika förtroendet för den pensionsansvariga myndigheten är högre bland äldre än yngre (Rönnerstrand och Johansson 2008). Att äldre känner sig tryggare än yngre är inte enbart fallet i Sverige. En amerikansk studie visar att unga amerikaner har större misstro gentemot socialförsäkringssystemet än äldre; att yngre och medelålders med ungefär tio år kvar till pensioneringen är osäkra på hur stora deras framtida pensionsutbetalningar kommer att bli (Dominitz, Manski och Heinz 2002), vilket kan härledas till osäkerhet och okunskap i hur pensionen räknas ut. Att personen är okunnig om pensionsförsäkringssystem är ett internationellt förekommande problem (Bottazzi 2006, Gustman et al. 2010).

Robert C. Atchley och Judith L. Robinson (1982) kom fram till att deras forskningsresultat i stor utsträckning gick stick i stäv med den tidigare kunskapen att en persons inställning till sin pensionering stod i relation till hur lång tid man hade kvar till den. Ett antagande som enligt författarna gav en förenklad bild, då flera andra parametrar såsom social status, kön, hälsa och inkomstnivå påverkar. Att utan hänsyn till dem tolka ett empiriskt underlag kan leda till missvisande slutsatser.

Thus, what appears at first to be a well-established bit of "knowledge" about aging turns out on closer examination to be potentially dated information with substantial methodological weakness (a.a.:303).

För att uppleva pensioneringen positivt spelar hälsa, ekonomiska förutsättningar och personens inställning till pensionstillvaron roll (Fouquereau et al. 2005, Taylor et al. 2007). En positiv syn på pensioneringsprocessen ökar sannolikheten för att pensionärstillvaron upplevs positiv. Ekonomi, hälsa och ponerad livslängd hänger också ihop på fler sätt. Människor som anser sin nuvarande ekonomi vara

god, har ofta en mer optimistisk syn på sin förväntade livslängd och fler av dem tror att de kommer att leva tills de är minst 85 år, medan de som anser sin ekonomi vara (mycket) dålig har en betydligt mer pessimistisk syn på sin förväntade livslängd (Amilon 2008). Att bli ensamstående eller drabbas av sjukdom påverkar personens förberedelser inför sin pensionering. Situationen kan leda till att man på grund av ekonomiska (eller sociala) skäl känner sig manad att fortsätta arbeta längre än man tidigare tänkt sig (Disney och Tanner 1999, Gustman och Steinmeier 2005).

Hälsofaktorer är inte sällan en större påverkande faktor än ekonomiska faktorer när det gäller tidpunkt för pensionering (Amilon 2008, Datta Gupta och Larsen 2010). Pensioneringsförberedelser baseras oftare på den förväntade hälsan än hur man uppfattar sin framtida försörjning som pensionär (Amilon 2008). Detta blir särskilt tydligt för det förväntade pensioneringstillfället när en person drabbas av en oväntad försämring av hälsotillståndet (McGarry 2004).

Det är vanligt att samboende eller gifta har gemensam ekonomi och tar gemensamma ekonomiska beslut (Johannisson 2008, Gabrielsson 2010). Det är inte heller ovanligt att planera att pensionera sig samtidigt och då ofta när mannen (som inte sällan är äldre än kvinnan) uppnår pensionsåldern (Illmakunnas och Illmakunnas 2006). Det finns forskning som visar att makar som pensionerar sig i "otakt" med varandra, känner en lägre tillfredsställelse jämfört med dem som gjort pensioneringen till ett gemensamt projekt (Adams och Rau 2011).

Arbetsgivarens ansvar?

En trygg arbetslivsförankring innebär ett större ekonomiskt utrymme och möjlighet till en tryggare pensionsförsörjning. I och med att personer som känner oro inför sin pensionering i större utsträckning är osäkra på sin pensionsålder finns behov av ökad information. Det kan vara en uppgift för en arbetsgivare att aktivera sig i och intressera sig för sina anställdas pensioneringsprocesser (Lim och Feldman 2003, de Vaus et al. 2007, Taylor et al. 2008).

Kvinnor har oftare än män haft en svagare arbetslivsförankring. Stefan Svallfors (2011) visar att fler kvinnor än män hyser bristande tillit till pensionssystemet och oroar sig för en otillräcklig pension. Äldre kvinnor som lever i tvåsamhet står också, i större utsträckning än de yngre, i ekonomisk beroendeställning till sina makar (Amilon 2008). Dan Jacobson (1974) lyfter fram ytterligare en aspekt att ta i beaktande när man tar del av äldre undersökningar där man intervjuar arbetande kvinnor om pensionering. Han menar att dessa kvinnor ofta har valt att gå tillbaka i arbete. Breadwinnermodellen hade kunnat styra dem till hemmet, men de valde att arbeta. Detta, menar Jacobson, påverkar med stor sannolikhet kvinnornas inställning till arbete att bli mer positiv, i jämförelse med männen som "inte haft något val" (s490). Det är även något som uttrycks av äldre kvinnor i min studie.

Att välja att ta deltidspension är en möjlighet att öka yrkesdeltagandet bland äldre arbetstagare. Det är vanligare bland sjuka än friska och bland ogifta män än gifta. En gradvis pensionering har också visat sig kunna innebära en positiv förändring i hälsan (De Vaus et al. 2007). Ett annat exempel är att erbjuda äldre personal en fortsatt anställning med kundserviceuppgifter. Det har visat sig vara en väg då äldre anställda ofta har en stor ackumulerad kunskapsbas och en stark känsla för organisationen de arbetar för (Lim 2002, Zappalá et al. 2009, Nishii och Bruyue 2010, Johnson och Miller 2010), egenskaper som gör dem till goda arbetsgivarrepresentanter i kundkontakter.

Arbetet spelar en stor roll i en människas självbild och är ofta en viktig del av livet (Taylor et al. 2007). Det är inte ovanligt att vi identifierar oss med vårt yrke och vår yrkesroll (Wenger 1998, Pate och Beaumont 2009). Att planera inför en aktiv och engagerande tillvaro som pensionär har stora vinster för människans välmående (Jonsson 2011), medan en för stark identifikation med arbete, organisation och karriär kan innebära svårigheter att finna tillfredsställande substitut för identifikationerna efter pensioneringen.

One's expectations about working in a particular job or organization pave the way for positive or negative experiences upon organizational entry, so too do they pave the way for positive or negative experiences upon organizational exit (Taylor et al. 2008:459).

Att förse anställda med information rörande pensioneringsprocessen och samtidigt ge dem utrymme att planera inför densamma, kan alltså ha en positiv inverkan på både företagets produktivitet och den anställdes välmående. En människa som känner att hon är i kontroll över sitt nuvarande likväl som sitt framtida liv, mår bättre både nu och sen (Isaksson och Johansson 2000, Van Solinge och Henkens 2007, 2008).

Choice and control appear(ed) to have medium-term positive impacts on positive and negative affect, self-image and a satisfactory adjustment to retirement. Having control in the timing and manner of leaving work had a positive impact on psychological and social wellbeing, much of which persisted three years after retirement (De Vaus, et al. 2007:679).

Med detta avslutar jag redogörelsen över vad tidigare forskning inom det pensionsförberedande området pekar på. Nu vänder vi siktet mot intervjupersonerna, och hur min väg fram till att få ta del av deras tankar och erfarenheter har sett ut.

5. Tillvägagångssätt

Min avhandling bygger på en studie av mötet mellan existerande pensionssystem och personer som arbetar eller har arbetat i kommunerna Lomma eller Bromölla. Pensionssystemen studeras med hjälp av tidigare forskning, undersökningar, utredningsarbete samt kommersiellt och offentligt material. En formell bild av pensionssystemet framställd som dess regler speglas i människors uppfattning av den. Deras uppfattning fångas med hjälp av intervjuer utförda 2005-2007.

Intervjustudien är en tvärsnittsstudie baserad på semistrukturerade intervjuer. Den tillhandahåller ett nedslag eller en ögonblicksbild genom att intervjupersonerna ombetts berätta om hur de har förberett eller nu förbereder sig inför sin pensionering. Till skillnad från en longitudinell studie, som studerar frågan om förberedelser genom flera nedslag hos samma person och över tid, så bygger denna typ av studie på hur människor förbereder, har förberett eller tänker förbereda sig inför pensionärlivets nya försörjningsförhållanden. Mitt material, utöver orienteringen i de nya och gamla pensionssystemen, är avgränsad till de berättelser som intervjupersonerna delat med sig av. Jag kan ställa deras utsagor emot varandra för att se på vilket sätt de skiljer sig åt eller överensstämmer med varandra. Jag kan inte dra generella slutsatser annat än att jag genom jämförelser med annan forskning kan identifiera mönster i mina intervjupersoners berättelser som överensstämmer eller skiljer sig från dessa studiers. I förlängningen och på basis av funna mönster kan jag med hjälp av mitt teoretiska anslag lyfta resultat till en mer övergripande diskussion om mötet mellan aktör och struktur,

Att, i initialskedet, som avhandlingsförfattare inte vara insatt i sitt valda forskningsområde har sina för- och nackdelar. Jag uppfattar det som att min "okunnighet" har lett till att jag ställt fler frågor och oftare bett intervjupersonen förklara vad hon eller han menar. Att läsa in sig på ett område är grundläggande och en förutsättning för att överhuvudtaget kunna närma sig ett problem. Men den "empiriska inläringen" – dvs. intervjuerna – har varit minst lika viktiga för mig i

att skapa en rättvisande bild av människors upplevelser och tankar om planering och förberedelse inför sin pensionering. Det kvalitativa angreppssättet visar att förberedelser inte enbart rör praktiska och ekonomiska strategier utan också vad den enskilde tänker och känner (Denton et al. 2004).

Förberedelse – mina första steg i empiriinsamlingen

Jag bestämde mig tidigt för att göra en kvalitativ studie för att belysa människors synpunkter, tankar, handlingar och erfarenheter av fenomenet pensionsförberedelser (Kvale 1997:71-f). Både ett mer ekonomiskt perspektiv, med frågor om bland annat pensionssparande, och ett mer socialt perspektiv om hur man tänker kring sitt framtida liv som pensionär, speglas¹⁰. Att förbereda sig inför sin pensionering innebär såväl ekonomiska strategiska val (Denton et al. 2004) som sociala och psykologiska överväganden (Watt 1989). Genom att personen i en kvalitativ forskningsintervju ges utrymme att berätta vad hon tänker kring vissa frågor kan hennes livsvärld beskrivas och tolkas (Kvale 1997). Min roll som forskare är att tolka det som framkommer i intervjuerna (Riessman 1993, Johansson och Öberg 2008).

I föregående kapitel pekade jag på att det både nationellt och internationellt (ex. Bunt et al. 2006, Amilon 2008) genomförts kvantitativa undersökningar. Ett av resultaten är att många pensionssparar, samtidigt som man är osäker på sin framtida pensionsinkomst. En persons ålder har visat sig vara en viktig variabel för pensionsförberedelser. Ju äldre hon är desto större är sannolikheten att hon förbereder sig. Däremot har dessa undersökningar svårare att fånga processen kring ett påbörjat sparande. En kvantitativ undersökning kan ge insikt om respondenten funderat eller funderar kring dessa frågor, men information om mer bakomliggande faktorer till agerande och deras motiv i sig låter sig inte lika enkelt fångas. Min studie tillför alltså

¹⁰ Se bilagor.

en dimension som kan ses som fördjupande till de kvantitativa studier som gjorts eller som underlag för framtida studier.

Våren 2005 genomförde jag intervjuer med nio svenska pensionärer för en studie där pensionsplanering i olika länder jämfördes (Harrysson och Werner 2006). Dessa ingår i mitt empiriska underlag i avhandlingen. Utöver dessa intervjuer genomförde jag samma år två pilotintervjuer med yrkesverksamma i 45-årsåldern. Syftet var att pröva intervjuguide och intervjuteknik. Ett exempel på problem som jag stötte på och löste tack vare mina pilotintervjuer var att jag upptäckte att privatekonomi ofta är ett mycket privat ämne. Erfarenheterna ledde till att jag gjorde ekonomifrågorna lite mindre känsliga genom att använda en enklare enkät där intervjugruppen fyllde i uppgifter kring sin ekonomi. Samtidigt som intervjugruppen fyllde i enkäten, diskuterade vi svaren.

Ett annat problem som kunde åtgärdas tack vare de nio inledande intervjuerna var urvalsprocessen, där intervjugrupperna hade kontaktats genom lokala pensionsorganisationer. Intervjuguiden höll måttet, däremot stod det klart att intervjugrupperna speglade en del av pensionsgruppen – de pigga, friska och aktiva pensionärerna. Det var förvisso trevligt i sig, men jag ville ha en mer varierad grupp intervjugrupper för att få fram en mer nyanserad bild av pensionsgruppen och därmed dess åsikter, upplevelser och tankar.

Faktorer med avgörande betydelse för pensioneringsprocessen är ålder, kön, klass samt civilstånd (Amilon 2008, Cooper 2008). Jag valde därför att låta kriterierna arbetare/tjänsteman, kön samt ålder styra sökandet av intervjugrupper. Förutom att dessa faktorer påverkar förberedelser inför pensionering finns också ett tydligt samband med hur människor upplever sina liv som gamla (Tornstam 1984, Mayhew 2000). Urvalskriterierna gav en betydligt rikare bas i jämförelse med att enbart intervjua medlemmar i pensionsorganisationer. Ett måhända självklart, men icke desto mindre påtagligt, exempel är att en ensamstående, deltidsarbetande och lågutbildad (kvinna) oftast riskerar att få en betydligt lägre pensionsinkomst än en gift, heltidsarbetande och högutbildad (man). Civilstånd som ett direkt avgörande villkor för deltagande valdes bort, då det rent praktiskt skulle innebära svårigheter att rekrytera personer som var ensamstående respektive sam-

boende/gifta, men både sam- och ensamboende ingår i studien. De flesta, 59 stycken, lever med en partner, 17 är ensamstående.

Mitt första steg för att finna intervjupersoner var att använda Statistiska Centralbyråns (SCB) statistik över det privata pensionssparandet i Sverige. Det pensionssparande som berörs där är skattemässigt avdragsgilla former av pensionssparande. Utöver dessa finns andra former av sparanden, såsom sparande i bank eller via fondbolag, investeringar eller bostadens eventuella värde (Lusardi och Mitchell 2007a, 2007b, Skinner 2007). Jag valde två kommuner med olika pensionsspararmönster för att öka möjligheten till varierande berättelser och därför större spridning i det empiriska underlaget. Valet föll på två skånska kommuner. Dels den med lägst antal pensionssparade kronor per person, vilket år 2003 var Bromölla kommun som hamnade på en 270:e plats bland landets 290 kommuner. Dels den kommun med högst antal sparade kronor, vilket var Lomma kommun som samma år hamnade på en femteplats i rikets ranking¹¹. De två kommunerna har valts för att få möta personer med så varierande erfarenheter som möjligt. Inga jämförelser utifrån boendekommun görs.

Bromölla tätort är en gammal bruksort i nordöstra Skåne, mer exakt placerat mellan Hanöbukten och Ivösjön. Kommunens invånarantal är ca 12000. År 1887 anlades en kalkugn för att exploatera kalksten och kaolin från närområdet, vilket blev startskottet för bildandet av bruks- och tätorten Bromölla. En annan följd av de rika kalkstensfyndigheterna i området blev att företaget IFÖ-bolagen grundades, en stor industri som haft en betydande inverkan på Bromöllas utveckling (www.bromolla.se).

Lomma, å andra sidan, är en kommun som från att under 1950-talet vara en ort för arbetare, med tiden utvecklats till en ort med en växande andel höginkomsttagare. Den är belägen i västra Skåne utmed Öresundskusten strax norr om Malmö. Kommunen bildades 1963 men har en betydligt längre historia. Redan 1085 omtalas Lumaby i ett

¹¹ Bromölla var år 2002 en av Sveriges kommuner med störst andel pensionssparare – varannan 20-64-åring pensionssparade (Heggeman 2002).

kungligt gåvobrev adresserat till Lunds kyrkliga myndigheter från Knut den helige på ett sådant sätt att man kan anta att Lumaby och Lomma är samma ort (www.lomma.se). Invånarantalet i kommunen är enligt SCBs hemsida knappt 20000. På kommunens hemsida står att läsa att kommunen utmärker sig genom sin höga boendekvalité, sitt stora antal fåmansföretag samt sin mycket höga sysselsättningsgrad.

Befolkningstätheten är enligt SCB högre i Lomma än i Bromölla, 360 respektive 75 personer per kvadratkilometer, med andra ord är Bromölla en glesare befolkad landsortskommun medan Lomma kommun kan ses som en mer tätbefolkad kranskommun till Malmö och Lund.

Intervjuerna genomfördes under åren 2005 och 2007. En bild över inkomstnivåer samt pensionssparande i kommunerna återfinns i tabellerna 5.1-5.3. Enligt SCBs statistik är det tydligt att det finns en inkomstmässig skillnad mellan kommunerna. 62,8 procent av de boende i Lomma har en inkomst upp till 299 tkr medan motsvarande grupp uppgår till 78,5 i Bromölla kommun. I inkomstgruppen 300-599 tkr finns 28,8 procent av Lommaborna och 20,6 procent av de boende i Bromölla. Inkomstskillnaderna blir mest uppenbara bland dem som har en inkomst över 600 tkr. I Lomma tillhör drygt var åttonde invånare den gruppen, medan den utgörs av knappt en procent i Bromölla. Andelen pensionssparare ligger högt i båda kommunerna om man jämför med riksgenomsnittet. Den stora skillnaden ligger i antalet sparade kronor (se tabell 5.3). I Lomma pensionssparas mer kronor än i Bromölla.

Tabell 5.1: Total förvärvsinkomst. Sverige, Bromölla, Lomma, SEK.

2007			
	Kvinnor	Män	Samtliga
Sverige	191678	260279	222032
Bromölla	175528	270843	214347
Lomma	222665	329328	265176

Källa: SCB.

Tabell 5.2: Andel pensionssparare. Sverige, Bromölla, Lomma 2005-2009, procent.

	Landet		Bromölla		Lomma	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
2005	34	42	42	46	43	50
2006	34	42	42	45	42	50
2007	34	43	42	45	43	51
2008	35	43	42	45	42	50
2009	35	43	41	44	42	50

Källa: SCB.

Tabell 5.3: Medelvärde pensionssparande, tkr. Sverige, Bromölla, Lomma 2005-2009.

	Landet		Bromölla		Lomma	
	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor	Män	Kvinnor
2005	6,9	5,6	5,1	4,3	10,5	7,4
2006	7,0	5,7	5,2	4,5	11,1	7,6
2007 ¹²	7,1	5,8	5,4	4,5	10,9	7,8
2008	5,5	5	4,5	4,1	7,2	6,2
2009	5,7	5,1	4,6	4,2	7,4	6,3

Källa: SCB.

Ett privat pensionssparande är den mest uppenbara privatekonomiska förberedelsen inför pensioneringen och det är, i jämförelse med generell statistik över landets pensionssparare, en stor del av de i min studie som pensionssparar, ca 80 procent av kvinnorna och 44 procent av männen.

Tabell 5.4: Pensionssparande i studien, yrke, kön, åldersgrupp, procent.

	Arbetare		Tjänstemän		Kvinnor		Män	
	Ja	Nej	Ja	Nej	Ja	Nej	Ja	Nej
-1942	0	16	27	5	18	2	9	20
1943-1959	27	24	32	7	36	14	20	18
1960-	22	11	17	12	23	7	15	18
Totalt	49	51	76	24	77	23	44	56

¹² 2007-2008 sjunker medelvärdet p.g.a. förändrade avdragsrätt, se s35-f.

Undersökningsgrupp

För att i största möjliga mån undvika att inkomstnivån skulle påverka studiens resultat genom att höginkomsttagare i Lomma kommun ställdes mot låginkomsttagare i Bromölla kommun, bestämde jag mig för att utgå från överensstämmande yrkeskategorier och vidare att i analysarbetet inte göra någon skillnad mellan intervjupersoner utifrån ort. Jag intervjuade personer ur både arbetar- och tjänstemannakollektivet. I arbetargruppen ingår fackutbildade respektive icke fackutbildade arbetare och i tjänstemannagruppen ingår tjänstemän från lägre, mellan, högre nivåer samt chefsposition. Intervjupersonerna tillhör yrkesgrupper såsom undersköterska, parkförvaltare, fastighetsskötare, vaktmästare, arbetsförmedlare, socialsekreterare och administrativ personal. För att anonymisera intervjupersonerna har jag valt att inte uppge yrke, utan istället om de är tjänstemän (T) eller arbetare (A), samt vilket år de är födda. Inom vissa yrkesområden (i min studie gäller detta företrädesvis socialsekreterarna) är det vanligt att man arbetar på annan ort än den man bor i. De jag intervjuat är bosatta i eller i närheten av den kommun de arbetar i. Den gemensamma nämnaren för majoriteten av dem är således att de arbetar som tjänstemän eller arbetare i Bromölla eller Lomma kommun alternativt arbetade där innan de gick i pension.

För att rekrytera yrkesverksamma intervjupersoner kontaktade jag personalavdelningen i respektive kommun. De försåg mig med listor över personer anställda inom de yrkesområden som överensstämde med mina uppställda urvalskriterier, dvs. arbetare/tjänsteman, man/kvinna och ålder. Listorna innehöll information om personalens födelseår, titel och hemtelefon/-adress alternativt arbetstelefon. Jag gjorde ett slumpmässigt urval från listorna. Därefter ringde jag och frågade om de var intresserade av att bli intervjuade.

Tillvägagångssättet för att rekrytera socialsekreterarna blev något besvärligare, då man inte i någon av kommunerna lämnar ut deras kontaktuppgifter. Jag talade istället med chefen för respektive socialkontor som satte mig i kontakt med lämpliga intervjupersoner. Samma tillvägagångssätt användes också för att rekrytera intervjuerso-

ner från arbetsförmedlingarna. De intervjupersoner som valdes ut genom att avdelningschefen informerade om min studie och frågade om de var intresserade, genomgick en extra sällning då jag inte kunde få en direkt förstakontakt med dem. Här finns en risk att man kan få en grupp respondenter som inte kan anses vara typiska för hela målgruppen (Churchill 1996, Christensen et al. 2001). Dessutom föreligger en risk att urvalet blir självselektivt på så sätt att intervjupersonerna själva väljer in sig att delta i undersökningen (Trost 2005). Urvalet var bästa tänkbara under givna omständigheter och svaren från gruppen visar stor spridning.

När det gällde de pensionerade intervjupersonerna kontaktade jag SKTFs och SKAFs pensionärsorganisationer. Inte heller här var det några problem att få namn och adress till medlemmar som överensstämde med mina uppsatta kriterier. Intervjupersonerna valdes ut genom ett slumpmässigt urval från föreningarnas lokala medlemsregister. Det var genomgående svårare att få pensionärer än övriga att ställa upp på en intervju. Yrkesgrupperna överensstämmer inte exakt mellan pensionärsgruppen och de två andra grupperna, men tillhör kategorierna arbetare/tjänstemän.

Totalt genomfördes 70 intervjuer med 78 personer, 44 kvinnor och 34 män. 41 av de intervjuade är tjänstemän (T) och 37 arbetare (A). Det ingår åtta personer födda senast 1937, vilka har sin fulla pensionsersättning ur det förra pensionssystemet. 30 personer är födda mellan åren 1938 och 1953 och får pension från båda systemen. 40 av de intervjuade personerna är födda 1954 eller senare och kommer att få hela sin pensionsinkomst från det nya pensionssystemet.

Intervjuerna varierade något utifrån intervjupersonens ålder, och kan delas in i tre grupper. Den första är den äldsta gruppen med personer födda senast år 1942. Därefter kommer mellangruppen födda 1943-1959. Den tredje gruppen består av de som är födda 1960 eller senare. Alla intervjupersoner är svensktalande och svenska medborgare, några har invandrarbakgrund. I tabell 5.5 presenteras uppdelningen intervjupersonerna utifrån ålders- och yrkesmässig bakgrund.

Tabell 5.5: Fördelning av intervjupersoner, generation, tjänstemän (T), arbetare (A).

	1960-1981		1943-1959		1931-1942	
Yrke	T	A	T	A	T	A
Antal	12 varav 7 kvinnor	12 varav 6 kvinnor	16 varav 12 kvinnor	19 varav 10 kvinnor	13 varav 8 kvinnor	6 varav 1 kvinna
Totalt	24		35		19	

Vidare värt att notera är att en stor andel av intervjupersonerna uppger att de har ett pensionssparande. 79,5 procent av kvinnorna och 44 procent av männen pensionssparar. Jämför man med SCBs statistik över hur stor andel av rikets befolkning som pensionssparar är skillnaden stor, då 35 procent av männen och 42,5 procent av kvinnorna i landet hade ett pensionssparande år 2009.

När jag telefonledes kontaktade de yrkesverksamma valde jag att erbjuda de som ställde sig tveksamma en skriftlig information samt betänketid. Förfarandet i min kontakt med de personer jag fick fram genom pensionärsorganisationerna skilde sig något. Till dem valde jag att skicka ut en inledande presentation av studien. Jag ringde efter en tid upp dem och frågade om de var intresserade av att delta. De som ställde sig tveksamma erbjöds en närmare skriftlig information och betänketid. Efter att intervjupersonerna accepterat att delta i studien bestämde vi tid och plats för intervjun, vilket är den fas jag i det följande berättar närmare om.

Guide och genomförande

Intervjuguiden kan delas in i tre till fyra delar beroende på vilken grupp som intervjuats. Den första delen behandlar bakgrundsinformation om intervjupersonens liv, deras utbildningar och tidigare arbeten samt familjesituation. Övriga delar rör på olika sätt planering, förberedelse och tankar i fråga om pensionering.

Intervjuernas upplägg skiljer sig mellan åldersgrupperna. I den pensionerade gruppen innebar det ett retrospektivt perspektiv, där intervjupersonen ombads att berätta hur man agerat och tänkt genom livet i

frågor som rört förberedelser och planering inför pensionering. Inte sällan bad personerna i denna åldersgrupp att få se intervjufrågorna i förväg, ett önskemål som tillgodosågs då frågorna kräver eftertanke och långa tillbakablickar. Intervjuerna med mellangruppen är av mer aktuell och nutida karaktär. Respondenterna befinner sig åldersmässigt "mitt i" den period i livet då pensionsförberedelse kan vara aktuellt. Intervjuerna med den yngre generationen har en framåtblickande prägel, där intervjupersonen ombads sätta ord på sin kunskap kring det reformerade pensionssystemet och hur de tror sig påverkas, men också diskutera sina förberedelser inför pensioneringen. Sammantaget ger de tre typerna av intervjuer en god bild av hur personer ur olika åldersgrupper upplever och tänker kring förberedelse inför pensioneringen.

Intervjuernas längd varierade mellan 20 minuter och ca 1,5 timme. Vanligast var 45-60 minuter. Tiden det tog att genomföra intervjuerna kan uppfattas som kort, men då studiens fokus är relativt snävt är de svar jag har fått tillräckliga för att kunna besvara studiens frågeställningar och uppfylla avhandlingens syfte. Jag gör inte anspråk på att ha genomfört några djupintervjuer, utan de har haft karaktären av samtal, som i botten styrts av en intervjuguide. De har präglats av att jag sökt information gällande hur/om man förberett/förbereder något inför sin pensionering. För att få en helhetsbild av personen och ökad förståelse för anledningar till val eller icke-val har intervjupersonen också berättat om sin bakgrund och mer privata sfär. Intervjuerna följde inte alltid från punkt A till punkt B, utan intervjupersonen fick tala i den ordning hon eller han fann bekvämast.

Ett exempel på intervjutillfälle som kom att visa sig utvecklande för mig som intervjuare och för min syn på mitt avhandlingsämne var när jag intervjuade Margareta 1951 A. Intervjun gick trögt och hon slappnade aldrig av, utan var spänd och nervös och svarade forcerat och kortfattat på frågorna. Jag själv kände att min frustration ökade allt eftersom intervjun fortskred. Vid utskriften av intervjun hörde jag på inspelningen hur jag stundtals försökte provocera fram svar ur Margareta – några idoga försök som föll platt till marken. Nyckeln till att förstå hennes knapphändiga svar kom i slutet av utskriften. Jag frågade hur hon tänker sig att hennes pensionärstillvaro kan komma att bli

och hon svarar (än mer) forcerat att "nej, det vill hon sannerligen inte tänka på nu". Jag petade in ett av mina, i denna intervju otaliga, "Varför då?" och fick efter en stunds tystnad svaret att hon lever för sitt jobb och sin fritid idag och har en svårt sjuk man där hemma. Hon säger att hon inte vill fundera på hur deras framtida gemensamma pensionärstillvaro kommer att te sig. Detta svar blev för mig en förklaring till hennes snäva, forcerade och spända svar på mina frågor. Hon kunde och ville inte förbereda sig ekonomiskt eller socialt inför pensionen då hon var osäker på hur hon skulle klara av livet som pensionär och samtidigt sköta om sin sjuke man. Hon var inte beredd att lämna sitt arbete, för att gå in i den omhändertagande rollen som väntade henne. Min känsla för den här intervjun kom att gå från en obehaglig förnimmelse av totalt misslyckande till att ge mig en ordentlig påminnelse om att alla de jag träffar bjuder in mig i situationer som är unika. Att genomföra intervjuer är ibland svårt men ständigt lärorikt. Jag känner stor respekt och tacksamhet för mina intervjupersoner och deras öppenhet. Jag har i mina presentationer av deras historier ansträngt mig hårt för att inte glömma dem; människorna bakom svaren.

Intervjuerna var semistrukturerade med specificerade frågeställningar som skulle diskuteras samtidigt som intervjupersonen hade full frihet att göra "avstickare" och diskutera frågor som de ansåg vara av betydelse. Att välja en semistrukturerad intervjuform tillåter personen att svara utifrån sin situation (May 1997). Direkt efter intervjuerna gav jag mig själv en stund för att summera tankar och intryck. I en del av fallen skrev jag ned tankar och uppfattningar som senare också, tillsammans med utskriften av intervjun, skickades till intervjupersonen. Alla intervjuer genomfördes avskilt, en del av dem med en ensam intervjuperson, medan andra genomfördes parvis. Det finns för- och nackdelar med de olika intervjumodellerna. För mig som intervjuare blir det enklare att hantera och transkribera materialet om intervjun genomförts med en person, samtidigt som en intervju med ett gift/samboende par ger en mer fullständig bild då två personer ofta minns mer än en. Det var också genomgående så att de par jag intervjuade kompletterade varandras uttalanden på ett fruktbart sätt.

Trovärdighet, tillförlitlighet, och förförståelse

Efter att intervjupersonen gett sin tillåtelse spelades intervjun in på kassetband. Ljudkvaliteten var god. Intervjuerna och intervjupersonernas namn kodades vid transkriberingen som jag själv utförde. Alla frågor ställdes till alla intervjupersoner. Ingen av de intervjuade var känd av mig sedan tidigare.

Trovärdigheten i rådata är hög. Jag har använt mig av deltagarkontroll så långt detta varit möjligt och skickat de utskrivna intervjuerna till respondenterna i sitt "råa tillstånd". De har fått läsa igenom och ombetts ge sitt samtycke till vad som sagts under intervjun. Ingen av intervjupersonerna har önskat stryka något. Analysen av intervjuerna är mina tolkningar av det som sagts. En brist som kan påverka tillförlitligheten i min studie är att jag inte har haft någon medläsare som bidragit med intryck från intervjuerna. Däremot har bearbetning och tolkning av empirin diskuterats vid ett flertal tillfällen, t.ex. seminarier.

Validitet innebär att svaren från dem som tillfrågas kan bidra till svar på studiens frågor. Detta krav möts då en central del av avhandlingens syfte rör enskilda personers upplevda förberedelser, från vilka sedan förberedelsemönster skapats som grund för gruppkaraktäristika. Jag har uppnått mättnad i informationen jag fått av mina intervjupersoner, vars antal är att betrakta som högt för en studie som denna. Intervjuerna har visat sig både lika och varierande sinsemellan; intervjupersonerna har skiftande livserfarenheter och har valt olika strategier vilka visar på olika synvinklar kring förberedelser inför sitt liv som pensionär. Genom min intervjuguide har jag kunnat försäkra mig om att de frågor som behandlats legat i linje med mitt syfte. Jag har fått svar på de frågor jag haft för avsikt att få besvarade.

Etiska överväganden

Jag informerade de medverkande både skriftligt och muntligt om studien och dess syfte. Det skedde både vid vår första kontakt innan intervjun och ännu en gång vid själva intervjutillfället. Intervjuer-

sonerna informerades också om att deras deltagande var frivilligt och att de när som helst kunde välja att avbryta sitt deltagande. Vidare att allt de sa under intervjun behandlas konfidentiellt och att inga personliga uppgifter som riskerar röja deras identitet presenteras i avhandlingen. Jag anonymiserar intervjupersonerna så att läsaren inte kan se från vilken av de båda kommunerna de kommer då bostadsort inte är fokus för studien.

Som tidigare nämnts visade det sig att ämnet pensionsförberedelser kan upplevas privat. Man pratar inte bara om planering och förberedelse – hela livet finns med i diskussionen och alla erfarenheter färgar personens liv och påverkar hur man förbereder och lever sitt liv. Om det var frågor i intervjuguiden som intervjupersonen inte ville diskutera, exempelvis närmare ekonomiska uppgifter, tillmötesgicks deras önskemål. Några har påpekat att de var oroliga för att människor i deras närhet skulle kunna ”spåra” deras uttalanden och få vetskap om exempelvis ekonomiska svårigheter man har eller har haft. Andra exempel var närståendes bortgång eller att intervjupersonen eller någon närstående drabbats av sjukdom. I och med den öppna utformningen av intervjun, gavs intervjupersonerna frihet och möjlighet att själva bestämma hur djupt man ville gå in på vissa ämnesområden. Detta upplägg kändes bekvämt både för dem och för mig som intervjuare.

I en del citat i min framställning har jag skriftspråksredigerat texten för att på så sätt tydliggöra intervjupersonernas ståndpunkt (jfr Kvale 1997:158). Anledningen är att citat oftast är en del av ett större sammanhang och hade jag, som i en del fall, istället valt en bokstavlig citering av det sagda framstår de som vaga och otydliga. Även dialektala begrepp kan näst intill ge en ”fördummande” bild av vad intervjupersonen säger. Exempel på detta är att jag valt att skriva ”också” istället för ”ässa”. De redigeringar jag har gjort har varit av klargörande och inte (om-)tolkande karaktär. I vissa fall har jag bytt ut arbetsplats- eller personnamn eller privata uppgifter (ex antal barn, kön på barn, typ av sjukdom) för att ytterligare anonymisera intervjupersonen. Dessa korrigeringar är inte förvanskningar av det empiriska underlaget, utan bottnar enbart i mitt anonymiseringslöfte till de människor som deltagit i studien.

Analys av data

Analysen syftar till att lyfta fram hur/om man förbereder/har förberett sig inför de nya försörjningsförhållanden pensioneringen kan bära med sig. Som stöd i analysarbetet har Ulla H. Graneheim och Berit Lundmans (2004), Philip Burnards (1991, 1996) och Barbara Downe-Wamboldts (1992) beskrivning av kvalitativ innehållsanalys använts.

Innehållsanalysen som metodologiskt tillvägagångssätt har utvecklats från bland annat Grounded Theory (Burnard 1991). Den kvalitativa innehållsanalysen är en tolkningsprocess där mönster och teman urskiljs ur exempelvis intervjupersoners utsagor. Intentionen med metoden är att man identifierar, kodar och slutligen kategoriserar teman eller strukturer som förekommer i intervjumaterialet (Patton 1990). Jag började min analys av materialet med att upprepade gånger läsa igenom de utskrivna intervjuerna för att på så sätt få en grundlig förståelse för och en helhetsbild av textinnehållet (Graneheim och Lundman 2004).

Det går att välja olika abstraktionsnivåer vid en kvalitativ innehållsanalys. Å ena sidan kan det manifesta innehållet studeras i det material man arbetar med. En manifest innehållsanalys innebär att det som uttryckligen uttalas av intervjupersonen hanteras så textnära som möjligt. Som forskare hålls egen förståelse utanför analysen (Downe-Wamboldt 1992). Å andra sidan kan en latent innehållsanalys göras, vilket innebär att materialet tolkas. Att dra en knivskarp gräns mellan det latent och det manifesta förhållningssättet är svårt, i synnerhet då det i stort sett alltid sker en tolkning av det hörda eller nedskrivna ordet (Graneheim och Lundman 2004). Detta är något som även diskuteras av Philip Burnard (1996:178), där han pekar på att ett av problemen med att analysera texter innebär att text skiljs från kontext och att läsning av en text alltid innebär tolkning – antingen ytligt eller mer djuplodande. Vidare kan något som en person uppfattar som ett manifest innehåll uppfattas som latent av en annan. Som forskare är det en fördel att förhålla sig till latent och manifesta inslag under såväl förberedelser inför intervjun såsom vid intervjuns genomförande. Den analys jag gör kan ses ha en blandning av manifesta och latent inslag. Jag utgår från vad intervjupersonerna de facto säger samtidigt som jag

tolkar det de säger utifrån mina teoretiska ramar (Krippendorff 1981). Det empiriska underlaget för analysen skapas i samspel med intervjupersonen.

The discourse of the interviews is jointly constructed by interviewer and respondent ... both questions and responses are formulated in, developed through, and shaped by the discourse between interviewers and respondents (Mishler 1989:52).

Att kommunikation skapar och utformar både frågor och svar har jag, ju längre tiden gått och ju fler personer jag intervjuat, insett innebörden av. Det har varit en läroprocess och jag har blivit en "effektiva" intervjuare genom att styra in intervjuerna på de områden som ska diskuteras. En annan aspekt att ta hänsyn till när det gäller intervjuer är att jag som intervjuare besitter en makt i min roll som (i intervjupersonens ögon) expert och utfrågare. Det är jag som har bestämt syfte, frågeställningar och har fastlagda mål med intervjun (a.a.).

Efter att upprepade gånger ha läst igenom intervjuerna kan jag konstatera att jag uppnått mättnad i mitt material. Det var inte några nyheter som berättades för mig i de avslutande intervjuerna. Jag antecknade, som tidigare nämnts, direkt efter intervjuernas genomförande de tankar och funderingar som intervjuerna väckt hos mig. Dessa anteckningar läste jag också igenom i detta skede. Därefter markerade jag meningsbärande enheter i intervjutexterna som överensstämmer med avhandlingens syfte. Dessa enheter reducerade jag sedan till koder. De koder som överensstämmer med varandra eller beskriver ett liknande fenomen fördes samman och blev basen för de slutliga temana (Downe-Wamboldt 1992). Figuren nedan visar gången från råtext till tema med exempel ur respektive del av förberedelseportföljen.

Tabell 5.7: Analysschema: Från utsaga till tema.

<i>Offentlig försäkring, utdrag Agnes 1954 T:</i> När jag fick det orange... eller pensionssystemet... när hela det kom och det gick upp för mig att de här... bästa femton åren gällde inte längre. Då blev det en oerhörd besvikelse! Alltså jag kände att hela världen var emot mig. Man kände sig så djävulskt lurad. <i>Kondenserad meningenshet:</i> Lurad av det nya pensionssystemet <i>Kod:</i> Bristande tillit för pensionssystemet <i>Tema:</i> Anpassning(ssvårigheter)
<i>Privatekonomisk förberedelse, utdrag Berit 1952 T:</i> Den strategi vi har det är att vi inte ska jobba tills vi stupar! Utan vi ska ta pension medan vi faktiskt har lite nytta av den. /.../ Så vi prioriterar ju för att ta pension lite tidigare och få lite sämre ersättning och det är därför vi försöker spara nu och försöker bli av med så att vi inte har en massa lån och så. Hittar vi ett nytt hus så köper vi det men då får vi jobba ett par år till. Men gör vi inte det och klarar oss med det boendet vi har så kan vi å andra sidan ta ledigt lite tidigare och faktiskt... överleva. <i>Kondenserad meningenshet:</i> Har förutsättningar att med partnern noggrant förbereda pensionssparande och pensionering <i>Kod:</i> Förutsättningar att förbereda sig inför sin pensionering <i>Tema:</i> Livets sociala sammanhang
<i>Social förberedelse, utdrag Margareta 1951 A:</i> Alltså jag tänker inte på pensionen så mycket, det gör jag inte. Även om jag börjar närma mig. Just nu satsar jag... iom att min man är hemma satsar jag väldigt mycket på jobbet. Jag vill mycket med det. Jag vill mycket... /.../ Det är klart, nu när man fyller år så tänker man att det är 11 år kvar, så, men ekonomiskt och så tänker jag inte alls på det... /.../ Alltså man får ju hem lappar om vad man får när man fyller och så där, så det tittar jag ju på... Men så tänker jag inte så mycket. Jag är inte intresserad av fonder och aktier. Inte ett dugg. Så därför skjuter man det ifrån sig på nåt sätt... <i>Kondenserad meningenshet:</i> Livssituation och ointresse har lett till att inte välja i pensionssystemet. <i>Kod:</i> Livssituationen begränsar valsituationen <i>Tema:</i> Val

Jag har under analysarbetets gång strävat efter att inga betydelsefulla delar av textmaterialet ska förloras (Graneheim och Lundman 2004). Men till syvende och sist så är det ändå jag som står som ansvarig för vad som i denna avhandling läggs fram som vitala delar. Jag vill åter understryka att jag inte har som mål att dra några generella slutsatser utifrån mina intervjupersoners utsagor. I både min redovisning och i mitt analysarbete är intervjupersonernas berättelser illustrationer som

svarar på de forskningsfrågor jag fokuserar. Mina intervjupersoners erfarenheter och tankar kan inte ses som "allmänhetens" erfarenheter och tankar. Jag har på något ställe dristat mig till att räkna svar i mina resultat. Detta räknande ska enbart ses som ett arbetssätt för mig att tydliggöra vilka tendenser som kan skönjas i mina intervjupersoners utsagor. Det är inte någon tanke om representativitet som styrt mitt arbete med empirin, utan jag har strävat efter att göra tolkningar av berättelser om och ur livet för att bättre begripa pensionsförberedelser.

Livssammanhang, anpassning, val och styrning

I tabell 5.7 visar jag exempel på hur jag gått från utsagor till teman. Denna process har varit ledd av Reflexive Planning for Later Life-modellen och har drivit fram återkommande och centrala teman kring vilka mycket av det intervjupersonerna berättar kretsar. Dessa teman är *livssammanhang*, *anpassning*, *val* och genom dem har ytterligare ett tema tagit form, nämligen styrning. Det har varit en kondenseringsprocess som har tagit tid och varit lärorik. I läsningen av intervjuerna blev det allt mer tydligt för mig att RPLL-modellen för min studie har varit ett metodologiskt verktyg för att sortera i allt det sagda och att jag genom den har kunnat föra samman utsagor som på varierande sätt belyser något av temana. I mitt analysarbete har jag stannat upp vid till synes oförklarliga mönster, vilket väl är forskarens egentliga gebit. Ett exempel på detta är kunskapen, eller rättare sagt intervjupersonernas upplevda okunskap, i frågor kring sin pensionering. I stort sett alla, gamla såväl som unga, anser sig okunniga. Men samtidigt har kunskapen olika innebörd beroende på vilket pensionssystem man tillhör. De som tillhör det föregående systemet är mer förnöjt inställda till sin okunskap, ett lugn som direkt kan relateras till pensionssystemets utformning. De känner sig trygga i att inte "kunna", då de inte har känt att de har något ansvar för att agera. De ungas upplevda okunskap är å andra sidan tydligare grundad i en frustration och misstro.

Detta är ett exempel på problem jag vänt och vridit på och jag har kommit fram till att det är två nivåer som trängs om utrymmet, dels människan och dels pensionssystemet dvs. aktörens möte med strukturen. De politiska ramarna för förberedelserna upplevs olika beroende på var i livsloppet eller vilket pensionssystem man tillhör. Mycket av svårigheten för de yngre ligger i att ingen kan veta något om framtiden, särskilt inte konsekvenserna av de individuella valen, vilka i sin tur i stort bygger på marknadens utveckling. Man gör ett val nu, som blir rätt eller fel i ett sen. Detta stämmer väl överens med Anthony Giddens (1996, 2005) och Ulrich Becks (1999, 2000) beskrivning av risksamhället och den andra moderniteten. Att klara av att bygga en kunskapsbas och dessutom agera i enlighet med denna är inte lätt och det har i dessa situationer blivit tydligt att RPLL-modellen inte fullt ut ger mig de redskap jag behöver för att belysa vare sig strukturers eller individuella förutsättningars inverkan. Jag behöver ytterligare teorier och begrepp som kan hjälpa mig att fånga intervjupersonernas uppfattningar av verkligheten. Jag har gjort ett trattliknande analysarbete där jag startat i människans livssammanhang och dess inverkan på hennes förberedelser. Nästa nivå har lett mig till hennes anpassningsmöjligheter, vilket är en stor del av förberedelseprocessen inför pensioneringen. Nästa avsats är valet och kan dels ses som en typ av anpassning, men valet görs också som ett resultat av anpassningen. Temana är inte alltid helt enkla att särskilja, då de delvis överlappar varandra.

RPLL-modellen innefattar livsloppsbegreppet och ett tydligt tema, som utkristalliserat sig ur intervjupersonernas sätt att tala kring sina förberedelser inför sin pensionering, är just *livssammanhangets* betydelse som ingångsättare, incitament eller hämmare för förberedelser. Människors position i livet och i förhållande till pensionssystemet visar sig starkt påverka hur och om människor förbereder sig inför de nya försörjningsförhållanden pensioneringen kommer att innebära. Civilstånd, inkomst, arbete, kön, vänner, socialt liv och i viss mån även personlighet var faktorer som stod ut och som kunde destilleras ned till livssammanhanget. Med livssammanhang avser jag en människas liv. Utbildning och yrkesval har betydelse för förberedelser något som överensstämde med intervjupersonernas erfarenheter. Livssamman-

hanget påverkas också av andra erfarenheter man går igenom. Exempelvis egen eller närståendes ohälsa påverkar livssituationen på många plan, ekonomiska likväl som sociala och känslomässiga.

Det andra temat som drivits fram ur empirin är sprunget ur att många diskuterar former av *anpassning*. Egentligen handlar det här om två anpassningar. Dels rör sig funderingar kring anpassning om tankarna att lämna arbetet och bli pensionär, dvs. rollbytet. Det är ett stort steg att lämna sitt arbetsliv och allt det innefattar och istället bli "sin egen" på så vis att man på ett annat sätt råvar över sin tid. Livssammanhanget, upplevd tillit, oro eller intresse påverkar anpassningen och formar anpassningen. Strukturerna påverkar anpassningsmöjligheterna, då olika pensionssystem skapar olika utgångslägen. Det leder mig över till den andra formen av anpassning vilken innefattar den omställning reformeringen av pensionssystemet har kommit att innebära. Främst för de som helt eller delvis omfattas av det nya systemet, men också för de som är försäkrade utifrån tidigare gällande regler. Även om de personligen inte omfattas av reformeringen, har de tankar kring det som skett och hur det kommer att inverka på yngre personers (ex. barn) liv och förberedelser.

Att förbereda sig inför pensioneringens nya försörjningsförhållanden innebär att man på något sätt anpassar sig till rådande pensionssystem. Återigen återkommer strukturen, det är den som skapar formaliserade bestämmelser för hur personen ska agera och hon agerar således i relation till eller i mötet med strukturen. Likt, vad bland annat RPLL-modellens kritik gentemot Becks teorier belyser, visar även min empiri tydligt att strukturen har en fundamental betydelse för människors pensionsförberedelser. Den lagmässiga rättigheten står skriven i paragrafer, men det är oftast inte den rättigheten människan förhåller sig till. Hon ser inte pensionssystemets paragrafer i sitt vardagsliv, utan lever sitt liv i ett sammanhang. Man har varit med om erfarenheter som format och påverkat funderingar kring pensionssystemet och förberedelser inför pensioneringen. Det är alltså denna eller dessa verklighetsbilder, formade av personens förutsättningar och erfarenheter, som är utgångspunkten för anpassningen.

En tredje gemensam nämnare i empirin är *val*. På samma sätt som den tredelade förberedelseportföljen, vilken jag presenterade i teorikapitlet, är svår att skilja åt är valsituationen inte alltid helt enkel att separera från anpassningen. Ett val står inte fritt från inverkan av livssammanhang eller strukturers påverkan. Förutom detta innefattar valsituationen olika typer av val. Återgår vi till Ulrich Beck och Anthony Giddens teorier kring det senmoderna samhället och den andra moderniteten träder bilden av en förändrad samhällsbild fram; ett samhälle där människan och hennes val har kommit i fokus allt mer. Som jag tidigare nämnt är det fler val än fondval en människa ställs inför. På allt fler områden av livet har en individualisering av valsituationen skett. Utbildning, yrke, föräldraledighet, telefonbolag, försäkringsbolag eller elleverantörer är exempel. Många av intervjupersonernas utsagor vittnar om en känsla av att vara invaderad av krav på val och att man inte vill eller orkar ta ställning, tänka igenom och välja. Det är inte heller ovanligt att man väjer för det individualiserade ansvaret, att man själv ska ta ansvar för egen vinnings skull. En annan och för denna avhandlings syfte viktig valsituation är valen personen (inte) gör i sina pensionsförberedelser. Det individuella valet finns i alla delar av det reformerade pensionssystemet och människor hanterar situationen utifrån sina unika förutsättningar vilka i sin tur formas av livssammanhang och anpassning.

Mitt arbete med ovan tre nämnda teman resulterade således i att jag upptäckte att RPLL-modellen inte fullt belyser och skildrar mötet mellan människans pensionsförberedelse i relation till de styrande strukturerna. Jag fann att människans agerande låter sig påverkas av allehanda personliga och individuellt präglade företeelser, vilka inte överensstämmer med de strukturellt formulerade intentionerna med reformeringen eller reglerna för pensionssystemet. Samtidigt behöver strukturernas betydelse för aktörens handlande tydliggöras. Ett ytterligare analytiskt steg är nödvändigt för att belysa hur strukturerna, intentionerna och styrningen av pensionsförberedaren och pensionsförberedelserna formuleras, faller ut och tar form samt upplevs av personen. Som jag tidigare nämnt har det i analysarbetet blivit allt tydligare att struktur och individens förutsättningar och uppfattningar

om strukturen kolliderar; formulerade regler eller intentioner är uppenbart inte desamma som dem människan uppfattar och ser som sin pensionsförberedelseverklighet. I analysdelens avslutande kapitel tar jag hjälp av Michel Foucaults begrepp *governmentality*, för att skärskåda pensionssystemens styrning av människan och hur hon agerar i förhållande till den.

Sammantaget har jag i detta kapitel förklarat hur jag har gått tillväga i mitt avhandlingsarbete. I nästföljande kapitel presenterar jag vad intervjupersonerna sagt i fråga om förberedelse för de nya försörjningsförhållanden pensioneringen kan komma att innebära samt min tolkning av det. Men först bjuder jag in Agnes att berätta om hur hon ser på sina pensionsförberedelser.

Agnes född 1954

Agnes har efter att under många år arbetat deltid inom arbetarkollektivet vidareutbildat sig vid universitetet. Vid intervjutillfället har hon arbetat heltid som tjänsteman i ca fem år. Hon är gift och maken arbetar heltid. I intervjuguiden finns frågor om sparande och oförutsedda utgifter. Lena och hennes man kan få fram 15 000 kronor på en treveckorsperiod. Däremot kan de inte utan bankens hjälp få ihop 200 000 kronor på tre månader. De äger sitt boende, hon har ett vanligt sparande samt ett privat pensionssparande. När jag frågar henne om pensionssparandet utvecklar hon:

Det är tack vare att jag bara jobbade deltid. Och det har jag fortsatt med, med 400 kronor i månaden. Det är säkert sedan tidigt 90-tal. Det var när man började prata om... för jag blev oerhört besviken. Och ännu mer besviken blev jag när man ändrade pensionssystemet för då hade jag ju på nåt sätt kalkylerat med att jag är hemma när barnen är små och så... och min ålderskategori. 54:orna är de första som får enligt det nya. Så det är lite så...

En av de intressantaste aspekterna med Agnes livserfarenheter är att hon har levt både som arbetare och som tjänsteman, något hon genomgående reflekterar över i intervjun. Exempelvis när vi pratar om att få ihop 15 000 kronor på tre veckor:

Men, det ska jag säga att hade du gjort den här intervjun för fem eller sex år sen. Inte under utbildningstiden utan när jag jobbade inom kommunen. Där fanns ju inte... det var oerhört kämpigt. För de lönerna kan inte en kvinna leva på. Då kan du inte plocka ihop 15 000 på en månad. För det... du får ju... dessutom jag hade 75 procent och hade en månadslön ut på ungefär 6000... så det var inte svårt att gå in i studievärlden för mig! Jag fick ju mycket mer, för arbetsinsatsen var ju den samma. Så det motiverade ju verkligen... Men samtidigt kan jag säga att jag blev ju försörjd av min man. Han har ju haft sin inkomst under en längre tid. Så hade jag inte haft stöd av honom så... då hade

jag inte klarat min familj eller ett boende. /.../ Så man har varit fast även om... om man tänker utifrån ekonomin, utan möjligheter. Och jag har ju väninnor kvar på min gamla arbetsplats, ensamstående och de jobbar... En har jobbat längre än mig där. Hon jobbar extra nätter på ett annat ställe också. Så hon kan ha jobbat en hel natt sen går hon på sitt ordinarie arbete och sen så sover hon en natt och sen kan de ringa igen och då har hon jobbat en hel dag och då går hon på extrajobbet igen... och tar nästa dag och sen får hon sova igen som först. Eller semester... en veckas semester hade hon nu i sommar, men det är för att kunna hålla sig i standarden på nåt sätt. Och jobbar man på så sätt så kan hon ju inte göra något... Det går ju till boende och att kunna ha en bil och att kunna köpa sig något klädesplagg. Och att hon sen kan stödja sina barn. Hennes barn studerar på olika orter. De tar sina lån och så, men för att kunna ställa upp, det som alla andra föräldrar gör. Så det är ett hårt liv att vara ensamstående kvinna inom kommunal verksamhet. Djävulskt är det om man tänker efter. Usch ja.

Hon har också funderat en hel del kring reformeringen av pensions-systemet. Först i och med att hon och maken startade hennes privata pensionssparande som en säkerhet gentemot hennes låga arbetsinkomst. Andra gången hon tänkte på pensionsfrågor var när hon fick sitt första orange kuvert:

Då gick det upp för mig att de här... bästa femton åren gällde inte längre. Då blev det en oerhörd besvikelse. Alltså jag kände att hela världen var emot mig. Man kände sig så djävulskt lurad. För hur det än är så valde man ju. Alltså jag valde ju att vara kvar och tog de jobben som fanns. Egentligen om jag hade tänkt på mig... då skulle man vägrat att ta tiden hemma med barnen. För i och med att man tog det så understödjer man systemet... Men det passade ju på det sättet bra. Det var bra; barnen var små och jag kunde engagera mig i dom och räknade med att jag hinner mina femton år i alla fall. Och när då det kom upp... att du inte kan välja längre ... Och... eftersom jag är född 1954 så får jag ju bara utefter det nya. Och då kände jag... jag kände en oerhört stor sorg. Jag kände oerhört stor vrede mot det här patriarkala systemet. Om jag säger att jag någon gång vart väldigt feministisk så blev jag det då och det har ju bara växt. Alltså jag... jag har alltid velat klara mig själv, men jag har ändå på nåt sätt accepterat det här systemet för det fanns ju positiva delar. Framförallt att någon av oss kunde vara

hemma... men när det då gick upp för mig... Jag gillar ju inte systemet på det sättet men jag tror ändå att det blir många förlorare och många av dem blir kvinnor. Men också faktiskt barn. För sen om alla kvinnor är som jag är, då skulle jag ju aldrig någonsin gett barnen den tiden. För jag hade ju tänkt på mig själv. För vem är det som tänker på mig när jag är pensionär? Det är ju... Systemet måste ju se på alla fronter. Det är inte så... Och i det systemet ingår inte barnen utan det är ju bara jag. Och det här patriarkala systemet att det förutsätts att det är kvinnor som gör det... då måste kvinnorna bli ännu mer fokuserade på sig själva för att klara av att se till sig själv... Barnen bidrar ju inte till min pensionering. Möjligen kan jag få någon procent... men eftersom man dessutom har så låga löner... man är ju inte med. När man föder barn så ingår du ju inte... du blir ju inte lönereviderad det året, så varje barn så backar du ju tillbaka egentligen. Om du jämför med dina kollegor som är kvar på jobbet. Så att barnen ingår inte i det här systemet.

Hon säger att hon kände en oerhörd vrede och ilska mot det nya systemet, och att hennes reaktion på reformeringen till och med ledde till familjegräl. Hon kände att hon blev straffad för att ha ställt upp och tagit hand om barnen medan hennes man hade arbetat. Något som blev extra tydligt när hon kunde jämföra deras uppgifter i det orange kuvertet:

Men min man... han summerade att vi har ju alltid haft gemensam ekonomi så vi får ju dela det här. Men då sa jag vem är det som säger att du finns vid min sida när jag är pensionär?

Även om hon och hennes man har ett väldigt gott förhållande så framhåller hon att hon ju inte vet något om framtiden. Vad som helst kan hända och hon kanske står ensam när hon blir pensionär. Hennes starka reaktion på det orange kuvertet ledde till att hon sedan dess har undvikit att alls öppna det:

Jag öppnar inte dem för de väcker så starka känslor i mig av att jag känner mig så oerhört lurad och oerhört sviken av samhällssystemet. Ja, det finns ingenting i mitt liv som har fått mig att känna så starkt. Ingenting av just den svikenheten. Nu har jag ju... Kanske pensionssystemet hade varit en "piss i Mississippi" om jag haft väldigt jobbiga förhållanden

och blivit sviken och lurad och... och otrohet, men nu har ju inte jag det.

Hon menar också att det nya pensionssystemet, i alla fall när det gäller kvinnor i hennes ålder, indirekt kan sägas hålla kvinnan beroende av sin man. Att beroendesituationen, baserad i kvinnors ofta lägre löner, är så pass stark att den kan hindra dem från att t.ex ta ut skilsmässa.

Hon berättar vidare om hur hon, när hon hade sin deltidsanställning inom kommunen, deltog i en information kring pensionssparande genom facket. Mannen som höll i informationen hade gjort en mängd uträkningar och skapat fiktiva pensionsspararfall. Alla med utgångspunkten att personen ifråga hade en inkomst på 15 000 kronor i månaden:

[Och där] satt jag i publiken och hade som sagt 12 000 om jag hade jobbat heltid... och då har han ett räkneexempel på 15 000:- i månaden... och jag satt och kokade så det pös ur öronen. Så i pausen så gick jag fram och sa "Du, var har du fått de här 15 000 ifrån?" Tror du att jag någonsin kommer upp i det? I det här yrket? Ta reda på först vad det är för folk du pratar till. Jo det var något han hade räknat ut i genomsnitt. Jo. Då kan du ju räkna ut hur många som finns bland höginkomsttagarna som har dragit upp den här genomsnittslönen... men han tog faktiskt upp det sen att det... att ni ska tänka på att jag vet om att det är så och så...

Rent socialt hyser hon ingen oro inför sitt liv som pensionär, utan ser framför sig att hon, under förutsättning att hon får vara frisk, kommer att aktivera sig i organisationer och diverse fritidssysselsättningar. Hon har inte heller någon egentlig ekonomisk oro för egen del, så länge hon och maken fortfarande lever tillsammans och har lyckats spara undan det de planerat göra:

Jag ser inte mörkt på det på det sättet, utan jag väljer att skrika ur mig min vrede nu, för jag är oerhört besviken. (tystnad) Det var så att det blev så stort att det var... det var inte bara i familjen alltså utan när folk började prata om sina orange kuvert. Antingen så blev jag förbannad. Eller så gick jag från rummet. Det påverkade mitt sociala liv. Så att det blev ju också så att släkt och anhöriga de... ja de har oerhört stor förståelse för det, för de vet ju samtidigt vad jag är för person så att det

blev väldigt stort. Så folk pratar inte om det. De berättar inte. Men det är klart nu är ju nyhetens behag över. Men det blev väldigt starkt. Det blev det.

Jag frågar henne om hur hon har tänkt och gjort i de valbara delarna och hon tycker att det är mycket man måste sätta sig in i och att det drunknar i alla andra val och läggs på hög. Hon tycker att det är ointressant och tycker inte om att så stort ansvar lämnas till den enskilde. Hon menar att vi alla har våra olika intresse- och arbetsområden:

Den som är intresserad av det borde få syssla med det. Så på det sättet tänker jag att man har gett alldeles för stort ansvar till den enskilde. För sen om man inte har lyckats eller man har inte haft kunskap till det eller tid och lust och ork – jo då ”skyll dig själv!” Alltså på nåt sätt känns det som om man lämnar, och det är väl där systemskiftet var – att lämna var och en till sitt öde och ingen kan säga att man har placerat fel utan du har själv gjort det. Jag har kunskap och jag kan välja att göra det men jag väljer bort det för jag skiter i det, men de som inte har det... och där tänker jag många svagbegåvade som inte har det så lätt för sig. Vem ska sköta det till dem? Vem bevakar att deras pengar förvaltas rätt?

Sparsamheten har hon med sig från barnsben, hennes föräldrar uppmuntrade henne alltid att spara. Hon är också den som har varit den ekonomiska i familjen. Hon har fått information om pensions-sparandet via fackförbund och försäkringsbolag och när hon diskuterade pensionssparande med maken var han den pådrivande i att hon/de skulle starta ett pensionssparande. Hon tycker sig känna till reglerna, men håller sig inte uppdaterad, mycket på grund av att hon tycker så illa om systemet. När jag frågar henne vilken ålder hon tänker som sin pensionsålder säger hon att hon har svårt att tänka sig att fortsätta arbeta efter hon fyllt 65. I och med att maken är några år äldre än henne så tänker hon snarare sluta arbeta när maken fyller 65:

Vi har väl den grundinställningen att förmodligen så klarar vi oss och det är de yngre som måste få jobb. Jag tycker inte det är rätt att de gamla tvunget måste stanna kvar. Jag tycker det är jätteviktigt att unga kommer i arbete och jag inbillar mig att jag ska kunna leva på min pension. Då är det inte rätt att det finns en grupp som går på

arbetslöshetsersättning, utan jag tycker det är viktigt att de som är arbetslösa får jobb och jag kan få gå och få en värdig ersättning. Alltså det är inte *bidrag* utan något jag har *tjänat* ihop.

Varken hon eller maken har gjort något premiepensionsval. Hon är nöjd med utvecklingen av sina fonder och vägrar helt enkelt att sätta sig in i eller göra några vidare premiepensionsval. "Om det sen är ett straff mot mig själv eller mot någon annan... men jag orkar inte!" Hon har i stort sett samma inställning till de valbara delarna i tjänstepensionen. Här har hon i och för sig gjort val, men de var baserade på gissanden. Hon lät sig påverkas av informationen att hon utifrån sin ålder bör satsa på räntebärande placeringar. Samma åldersmässiga tänkande har styrt henne i hur hon valt att placera sitt privata pensionssparande. Hon har ingen uppfattning om hur stor hennes framtida pension kommer att bli, främst på grund av att hon inte tar del av det som står i det orange kuvertet.

När jag frågar henne om hon anser att hon varit strategisk när det gäller hennes ekonomi och förberedelser inför pensioneringen tycker hon att hon har varit det, men trycker samtidigt återigen på hur lurad hon känner sig av pensionssystemet, men också att proportionerna i och på samhällsinformationen och reklamen om pensionssystemet varit ur balans:

Jo, det har ju varit planerat så... Men sen tycker jag att det är för djävligt att man ska... (suck) först och främst så betalar man skatter på skatter på skatter överallt. Det mesta av mitt vuxna liv har ju ändå på något sätt innefattat även skatt för min pension. Och helt plötsligt så finns inte det längre och då tänker ju jag "men vad fan gick mina skattepengar hän?" Jo det vet jag ju om. De gick ju till den äldre generationen. Men att inte... och det är väl där den där frustrationen är, att nu är det inte längre nån som tar hand om mig, utan nu får jag själv ta hand om mig... Och sen tror jag väl att det har varit lite för mycket fokus på tjänstepensionsdelen och den här lilla delen som man själv väljer. För det har ju varit väldigt många fonder och det tog ett väldigt utrymme. I verkligheten kanske det är en sån liten del (måttar med tumme och pekfinger) så att på det sättet har det varit... Informationsflödet har varit i fel dimension...

6. Livssammanhang

I detta kapitel tar jag teoretiskt stöd i livsloppsteorin och dess begrepp ödesdigra ögonblick. Kapitlet blir grunden på vilken jag i följande kapitel bygger vidare min diskussion om mötet mellan personers ageranden i sina förberedelser (anpassning och val) och pensionssystemets institutionella förutsättningar, d.v.s. den mänskliga förberedelsens möte med den politiska styrningen. Livssammanhanget ska förstås som strukturella förändringar över tid som människor genom livet passerar och som alla agerar gentemot på unika sätt. I livssammanhanget ingår också personliga aspekter, exempelvis vänner betydelse. Agnes gav exempel på hur förändrade strukturella och personliga förutsättningar i livet påverkat hennes förberedelser. Hälsan är en annan tungt vägande påverkansfaktor för förberedelserna inför pensioneringens förändrade försörjningsförhållanden.

Livslopp

En människas placering i livsloppet har betydelse för hennes förberedelser inför pensioneringen. Hennes liv formas av personliga erfarenheter och förutsättningar, som i sin tur parallellt präglas av samhällsstrukturers rådande institutionaliserade normer, dvs. en av samhället och individen etablerad och dominerande *social tidtabell* (Jeppsson Grassman 2005, Närvänen 2009). Pensionering är ett exempel på en sådan. Själva pensioneringsprocessen omfattar något mer än det tillfälle människan går över från arbets- till pensionärlivet (Topa et al. 2009). Det är en process som startar när hon börjar fundera kring frågor som berör hennes ålderspensionering och åldrande. Pensioneringen som social tidtabell visar på förväntningar som finns på en person i en viss period av livet (Hunt 2005, Lukkarainen Kvist 2006, 2009). Ett exempel på det är, som tidigare nämnts, att det trots den nu rörliga pensionsåldern, generellt sett är vanligast att många fortfarande planerar inför en pensionering vid 65.

Att ha ett gott socialt liv är en av flera viktiga komponenter för att kunna förbereda sig och leva väl som pensionär (Schellenberg et al. 2005, Amilon 2008, Noone et al. 2009). Det lyfts fram av i stort sett alla intervjupersonerna, som oberoende av ålder talar om vikten av det sociala sammanhanget. De gör det oftast i positiva ordalag - hur vänner och familj betyder mycket i nuet och kommer att göra det framöver. Önsknningar att kunna aktivera sig genom att låta nuvarande fritidsintressen utvecklas och få ta mer tid är vanliga. Andra förhoppningar är att man ska öka eller påbörja aktivitet i föreningar. Deltidsanställda Ann-Charlotte 1951 A har levt i ett typiskt breadwinner-förhållande och stannat hemma och haft huvudansvaret för familjen. När hon för några år sedan blev änka kastades hennes liv om och hon fick, utöver att börja arbeta, ta fullt ekonomiskt ansvar. Hon har inget ekonomiskt utrymme för ett långsiktigt sparande eller pensionssparande. När jag ber henne precisera sina tankar kring sin framtida pensionering står det klart att hon har ett socialt skydd inför sin ålderdom. Hon berättar att hennes plan är att, när barnen flyttar ut, åter sänka sin arbetstakt och aktivera sig inom den församling hon är medlem i. Den trygghet och det sociala stöd hon får därifrån är mycket viktigare för henne än hennes framtida försörjning som pensionär:

Ann-Charlotte: Man kan ju leva på ett sätt när man är själv och bara ansvarar för sig själv än när man har barn då som... ja det är vissa saker. Om jag är själv och tänker att "Åh jag har ingen lust att laga middag ikväll jag kokar lite havregrynsgröt". Då är det okej för mig. Men det kan jag ju inte göra med mina ungdomar! /.../

Erika: Hur tror du att ditt liv som pensionär kommer att bli?

Ann-Charlotte: Det kommer att bli jättebra! Därför att jag har så mycket socialt ideellt som jag kan ägna mig åt då. Jag är med i (församlingens namn) och.. det är det som *ger* lycka och glädje för mig och då kan jag ägna mig mycket mer åt det, så det...

Den sociala tryggheten, må den vara baserad i familj, vänner eller en församling, skapar en trygghet in i pensioneringsförberedelserna och betonas i minst lika stor utsträckning som den ekonomiska.

Formal services may provide instrumental assistance but cannot provide the intangible emotional support that may be obtained from long-stan-

ding close relationships. There is no substitute for love (Denton et al. 2001:7).

Pensionsförberedelser påverkas av den turbulens och osäkerhet som reformeringen inneburit och då blir den trygghet man har i sina sociala relationer en stabilitet. Vänskaps- och familjerelationer är grundade i ett ömsesidigt förtroende och blir en beständig grund jämfört med de osäkra förutsättningar pensionssystemet har att erbjuda.

Livsbrott och ödesdigra ögonblick

Livet förändras och våra erfarenheter påverkar tankar kring framtiden och ålderdomen. Ett *biografiskt brott/livsbrott* (Jeppsson Grassman 2005, Whitaker 2005) eller *ödesdigert ögonblick* (Giddens 1997) är en oväntad eller väntad händelse i en människas liv som kan bli en kraft till förändring av synen på och val man ställs inför i livet. Margaret Denton et al. (2004:80) uppmärksammar också detta och delar upp det i *möjliggörande* och *begränsande* villkor¹³ villkor för pensionsförberedelserna. Det kan vara att drabbas av en svår sjukdom eller gå igenom en skilsmässa. Det behöver inte vara en negativ händelse utan kan likväl vara en positiv upplevelse, exempelvis att bli förälder. Med andra ord är det erfarenheter som på något plan är omvälvande, situationer som innebär att ett givet tillstånd vrids ur led och att man på sikt omprövar sitt liv och sin livssituation. Med Anthony Giddens (1997) ord innebär ödesdigra ögonblick/beslut att individen hamnar i ett läge där hon måste kasta sig ut i en ny värld och återskapa sig en trygghet. Ur ett strukturellt perspektiv är reformeringen av pensionssystemet ett exempel på en sådan händelse. Den gäller för alla, men har fått olika innebörd människor emellan.

Intervjupersonerna bjuder på flera skildringar av dessa möjliggörande och begränsande omständigheter och hur de inverkat på pensionsförberedelserna. Förändringarna har främst skett på grund av att förutsättningar på något sätt har förändrats, exempelvis genom

¹³ Opportunities och constraints.

familjebildande, husköp eller sjukdom. De flesta av intervjupersonerna lever i tvåsamhet. Samboende eller gifta har i högre grad än ensamstående långsiktiga planer med sin ekonomi, sitt sparande och sina förberedelser (Gabrielsson 2010). När man som ung lever ihop med en partner har man ofta kommit dit i livet där man planerar för eller har skaffat barn eller hus. Pia 1975 A och Daniel 1970 A är gifta och har pensionssparat i drygt 10 år. När jag frågar om de tycker att de har en ekonomisk strategi i sina förberedelser inför pensioneringen svarar de först nekande, men ändrar sig:

Pia: Nej... Inte långsiktigt så va? Alltså man har ju lite framförhållning, men man är väl mer där man är...

Daniel: Men vi vet ju med oss att vi har ett månadssparande och att det sköts automatiskt. För vi har ju ändå tänkt på framtiden. För annars hade hade det ju...

Pia: Nä, precis. Nä, och sen likadant att man har en liten buffert om det händer något. Jag menar imorgon är ju också framtiden! Imorgon är framtiden. Så att man har lite. Det hade ju varit fruktansvärt om man hade haft noll där...

Daniel: ... Och tagit lån för varje gång det är något som går sönder.

Inte sällan har en ökad framförhållning förstärkts i samband med kontakt med banken för att diskutera andra stora investeringar såsom bil- eller bolån. Ofta har pensionssparande initierats vid dessa kontakter. Ödesdigra ögonblick behöver inte alltid innebära ökad pensionsförberedelse, utan kan också leda till att man istället begränsar pensionsförberedelserna (Denton et al. 2004).

Hälsan och därmed också kroppen är centrala aspekter i en människas liv och åldrandeprocess. En människas självupplevda hälsa hänger tätt samman med hennes sociala, fysiska och psykologiska välmående (Greaves 2006, Routasalo 2009, Wilson, Harris, Hollis och Mohankumar 2010). Eva Jeppsson Grassman (2005:41) uttrycker det som att "kroppen signalerar att åldrandet pågår. Åldrandet lämnar avtryck på kroppen. Man kanske skulle kunna tolka det som att kroppens förändringar hjälper oss – eller tvingar oss – att minnas det liv vi levit". Utifrån denna avhandlings syfte och intervjupersonernas ord lägger jag till "och reflektera över det liv vi har framför oss". Utifrån

ålder finns några markanta skillnader i intervjupersonernas reflektioner kring hälsan i relation till åldrandet. De yngre intervjupersonerna ser inte på hälsa på samma sätt som de äldre, utan ser ofta ålderdomen som förväntat friskare. Genom sin placering i livsloppet färgas människan av de erfarenheter hon har gått igenom. Frågor och svar som inte direkt rör pensionssystemet eller eventuellt privat pensionssparande varierar också utifrån ålder. Bland de yngre rör utsagorna främst tankar och förväntningar om en fjärran framtid. De har ett "helt liv" att tänka över och fundera kring ekonomiska, sociala eller hälsomässiga aspekter av sina pensionsförberedelser. Många av pensionsspararna säger att de i och för sig har ett pensionssparande, men att de prioriterar andra sparanden och utgifter. Det är nuet, ofta i form av boende, familj och nöjen som prioriteras. Allteftersom livet går så förändras utmaningar och förutsättningar. Robert 1970 A och Tina 1970 A poängterar detta. Tina säger:

Jo sen är det mycket... det handlar ju om var man befinner sig i livet. Liksom man har barn och hus och... allting... allting blir ju bättre ju längre tiden går. Allting är ju så dyrt när man går mammaledig och man har dom här hundåren liksom. Så jag menar jag kommer ju att höja mitt pensionssparande så fort man känner att allt har rättat till sig.

Det Tina säger och Robert håller med om visar att placeringen i livsloppet inverkar på möjligheter till sparande och förberedelser. Det tydliggörs särskilt i det de yngre säger om sitt ekonomiska ansvar för barn och familj. Ella 1969 T är gift och har barn. Hon har pensionssparat i knappt tio år och prioriterar sitt heltidsarbete för att kunna gå i pension när hon är 61. Hon är en av få respondenter som inte reflekterat över att man låser sina pengar i ett pensionssparande. Hon säger att det inte är något hon har "tänkt på och skulle jag bli av med de pengarna så skulle det ju vara tråkigt, men annars hade vi lagt dom på nåt annat. Det är ju därför vi valde att inte ha så högt som banken tyckte att vi skulle ha med våra inkomster".

Tobias 1977 T har inget privat pensionssparande och han tycker inte att det är aktuellt förrän han fyller 35 år. När jag frågar honom om han tycker att hans ekonomiska ageranden är strategiska svarar han att:

Alltså... strategiskt... Det beror ju på vad målet är! Det har varit strategiskt att uppfylla mina behov, vilka har varit att resa och skapa ett bohem. Men det har ju inte varit strategiskt på så sätt att jag fått något mervärde på den inkomst jag haft genom någon smart placering eller så. Jag har ju tagit lån till exempel och det är ju väldigt ostrategiskt men då har jag haft ett behov av att ha sakerna snabbt. /.../ Nej... jag kan ju bara sammanfatta: det är ju klart att det är viktigt med pension och så där, men där jag är i livet nu så är det andra prioriteringar helt enkelt och det kanske är någon löjlig tanke att man någon dag ska vakna upp och vara organiserad och göra strategiska, långsiktiga val, men jag tror och hoppas att det blir lite mer åt det hållet i alla fall.

Hälsa och ohälsa

Ohälsans betydelse för människors förberedelser är stor och sjukdom påverkar med all tydlighet livet för de intervjupersoner som drabbats. Det är som jag tidigare nämnt svårt att dra gränserna mellan en människas livssammanhang, anpassning och val. Detta blir särskilt tydligt i fråga om ohälsa som är en avgörande komponent i livssammanhanget, anpassningsmöjligheter och även vilka val man gör i livet. Jag har valt att fokusera de hälsomässiga aspekterna av intervjupersonernas liv i detta avsnitt då ohälsa i grunden är en del av livet. Att drabbas av dålig hälsa innebär ofta att människans hela livssammanhang blir osäkrare och med det följer en osäkerhet avseende förberedelser, anpassning och val i relation till pensionen (Kim et al. 2005, Skinner 2007, Topa et al. 2009).

Ungefär en fjärdedel av intervjupersonerna (majoriteten är kvinnor) är själva eller har en familjemedlem som är sjuk. Få unga återfinns i denna grupp. Föga förvånande är hälsan den främsta oron inför ålderdomen bland de sjuka eller de med en sjuk närstående. Dessutom talar de oftare än övriga om att de planerar att tidigarelägga sin pension på grund av hälsoskäl. De räknar med att inte ha kraft att arbeta fram till 65-årsdagen. Det är inte bara denna grupp som oroar sig för hälsan, utan oro för hälsa och kroppens beständighet är vanlig bland intervjupersonerna i stort, men även här är de unga i minoritet. Den egna eller

närståendes hälsoproblem är en mycket starkt påverkande faktor av förberedelser inför ålderdomen (Disney och Tanner 1999, Fouquereau et al. 2005, Taylor et al. 2007, Noone et al. 2009). Det är bitvis också slående hur den utmanövrerar systemkreatörernas intentioner att få de försäkrade att arbeta längre. Har man själv eller partnern inte hälsan eller oroar sig för att kroppen inte ska hålla, så får det en begränsande verkan på det pensionsförberedande handlingsutrymmet, då hälsan ofta är den främsta förutsättningen man tar hänsyn till (Amilon 2008, Datta Gupta och Larsen 2010).

En del av de ohälsodrabbade intervjupersonerna har till följd av sin oro eller situation valt att pensionsspara mer. Förhållandet mellan pensionering och hälsa är komplext och det är svårt att ge ett enkelt svar på varför sjukdom leder en del att bli kortsiktiga och andra långsiktiga. En faktor av stor betydelse för om man prioriterar ett pensionssparande eller inte är inkomsten (Padawer et al. 2007, Cooper 2008, Aandeweg 2010). Den som har råd har möjligheten. Berit 1952 T berättar att oro för sjukdom har lett henne och hennes sambo till ett mer målinriktat långsiktigt sparande. Hon vill kunna gå i pension tidigare utan att riskera en allt för skral ekonomi. De har diskuterat pensionssparande kontra vanligt fondsparande med sin banktjänsteman och har kommit fram till att vanligt fondsparande är bättre än pensionssparande då det ger större flexibilitet:

Den strategin vi har det är att vi inte ska jobba till vi stupar! Utan vi ska ta pension medan vi faktiskt har lite nytta av den. Så tänker vi. Så vi prioriterar ju för att ta pension lite tidigare och få lite sämre ersättning och det är därför vi försöker spara nu och försöker bli av med så att vi inte har en massa lån och så. /.../ Så tänker vi ungefär. Och det här med att vara realist... och känna när man kan ta pension. Det vet jag inte riktigt. Vi kan ju inte göra det vid 55 definitivt inte, men vid 60 hoppas vi. Det är vår målsättning.

Att dra knivskarpa gränser mellan privatekonomi och privatliv i stort är inte enkelt gjort. Hur intervjupersonerna valt att lägga upp sina privata pensionssparanden är sammanknutet med deras förväntningar och förutsättningar, vilka i sin tur står förbundna med ekonomiska sociala och hälsomässiga aspekter. Ett exempel är Åke 1956 A vars liv fått sig

en törn i form av svår sjukdom. Han har ett pensionssparande om 200 kronor i månaden och han säger följande om sitt pensionssparande:

Åke: Ja, jag gör ju det, men det var ju banken som ville att man skulle göra det! Så... det är inte fel att göra det... men det är inget man tänker på.

Erika: Nej... Vilket år började du med det?

Åke: Ja, jag tänkte just på det... det är nog faktiskt en 10 år sen.

Erika: Har det alltid varit tvåhundra? Har du funderat på att öka det?

Åke: Inte just pensionssparandet har jag inte tänkt öka... Nä... Jag var inne på banken idag och skulle... Jag tänkte spara lite till för att försöka resa lite för... just pensionen... man vet ju liksom inte hur länge man lever... Jag har ju haft två hjärtattacker och opererat bypass så jag tar nog mest en dag i taget.

Det Åke säger exemplifierar hur ekonomisk planering påverkas av var i livet människan befinner sig och hur livssituationen ser ut, inkomst-såväl som hälsomässigt. Han har omprioriterat och pensionssparandet ligger på en låg nivå medan sparkontot för aktiviteter här och nu har högre prioritet.

Det finns vissa skillnader mellan Berit och Åke, hon är tjänsteman och bättre avlönad än Åke som arbetar med ett tyngre kroppsarbete. Berit betonar i högre grad sitt sociala nätverks betydelse för sin syn på pensioneringen och livet som gammal. Hon har dessutom en mer positiv livsåskådning än Åke. En förklaring till att Åke är mer dyster i fråga om sin hälsa än Berit är självklart att han de facto drabbats av allvarlig sjukdom. Berits agerande är preventivt, medan Åkes omstrukturering av förberedelserna handlar om att reda ut nuet. En människa som drabbats av ohälsa påverkas av den, fysiskt, men kanske även mentalt, vilket kan påverka pensionsförberedelserna (De Vaus et al. 2007, Taylor et al. 2007, Van Solinge och Henkens 2007). Utan att dra för höga växlar på Åkes och Berits skiftande tankar kring ohälsa och pensionsförberedelser så belyser de komplexiteten i de personliga förberedelserna.

Sjukdom och hälsa är centrala aspekter när många, och då i synnerhet de äldre, talar om pensioneringsprocessen och åldrandet. Ju mer oväntad och svår sjukdomen är desto större riskerar förändringarna i personens liv bli. Kanske tvingas man att sänka sin arbetsinsats, byta

eller sluta sitt arbete. Att tvingas att avsluta sitt arbete innebär att ålderspensioneringen både blir oväntad och inträffar tidigare än man kan ha planerat för. Samtidigt innebär det troligen en lägre pension. Att drabbas av en svår sjukdom strax innan pensioneringen förändrar de förväntningar man har haft för både pensioneringsprocess och pensionärliv. Anna-Karin 1945 T och Sture 1943 A, är båda ohälsodrabbade, han är ålderspensionär och hon arbetar halvtid. Deras liv genomgick stora förändringar i och med att de båda drabbades av sjukdomar. Jag frågar dem om Stures pensionering inneburit någon förändring i deras liv:

Anna-Karin: Ja, det är ju resorna, men det är ju på grund av sjukdomar för Sture kan inte gå så mycket och jag är ju inte heller frisk... Jag har problem med värk. Så det är så mycket elände nu... och åka ner, som vi gjorde mycket, i Europa. Och sitta där på ett hotellrum, det är ju inte så kul. Utan, nej jag brukar säga att... Året innan jag blev sjuk så reste vi både på våren och hösten. Så jag är glad för att vi reste så mycket som vi gjorde. Så man har dom minnena kvar,

Erika: Men det är mest... det är sjukdom som ni känner hindrar er?

Anna Karin: Ja, det är sjukdom. Det är det. Det är inte ekonomin. Det är sjukdom. Visst hade vi velat vrida klockan tillbaka – han frisk och jag utan mina sjukdomar /.../ Jag trodde inte jag skulle kunna jobba nåt mer, men det går. Det gör det. /.../

Sture: Ja, jag vet inte riktigt vad jag har tänkt för pensionsålder. Hade jag varit frisk så hade det kanske blivit 67 eller 68. men det tänkte jag inte på då. Så det kan jag inte säga...

Anna-Karin: Nej, eftersom jag är ett par år yngre så hade han kanske velat jobba till 67 för han trivdes ju bra på jobbet. Och jag trivs ju jättebra också i och med att man har läst på äldre dar och fått ett nytt... liv... så jag var ju full av entusiasm... men... som sagt...

De som drabbats av sjukdom menar att livskvaliteten försämrats. Ekonomin har förvisso ofta påverkats negativt men ses snarast som en önskad bieffekt av ohälsan man drabbats av. Ambjörn 1939 T, vars erfarenheter fick inleda avhandlingen, berättar om hur den plötsliga sjukdom han drabbades av i 60-årsåldern kommit att påverka hans tankar kring livet:

Ja, jag hoppades ju att jag skulle få vara frisk bara. Jag var ju nere vid affären och kom hem på morgonen och kunde inte gå /.../ Jag har varken rökt eller druckit sprit – det kom i alla fall. Så att det... och jag motionerar och äter rätt... så det är inget... det kom i alla fall. Men man får ju vara glad att det inte blev värre. Nej... jag... jag kunde inte fatta att man skulle ha det så bra som pensionär och pengar är inte allt! Det är klart att man ska ha till mat och hyra, men man får ju spara.

Även om de ekonomiska aspekterna är viktiga är de mindre värda än att få ha hälsan i behåll. Utgifter förändras genom livet. I synnerhet ålderspensioneringen är en övergång i livet där man ofta är inställd på en förändrad ekonomi, vare sig man förbereder sig eller inte. Bland de äldre som är drabbade av någon sjukdom är det genomgående så att det är ohälsa och inte ekonomi som är den begränsande faktorn för välmåendet och livet i stort.

Att veta vid vilken ålder man kommer att pensionera sig är i hög grad beroende på pönerad pensionsstorlek och hänger genom det ihop med kunskap kring pensionssystemets regler. Är man insatt i systemets regler är det vanligare att man är medveten kring om man har ekonomiskt utrymme att pensionera sig tidigare (Lim 2002, Noone et al. 2009). Med detta sagt är det långt ifrån ovanligt bland dem som inte anser sig vara insatta i pensionssystemet att ha målet att pensionera sig tidigare. Detta är vanligt förekommande bland kvinnor som arbetar inom ett fysiskt belastande yrke. De som talar om tidigare pensionering lägger tonvikt på att de känner sig osäkra p.g.a. ohälsa eller oro för att kroppen inte kommer att hålla fram till 65-årsdagen. En av dem är som sagt Berit 1952 T. Hon och hennes sambo har ett omfattande sparande inför sin pensionering och prioriterar dessutom att betala av sina lån. När jag frågar hur stor hennes pension kommer att bli svarar hon:

Ja, det beror ju på hur länge vi jobbar förstås. Jag har ungefär koll på det. /.../ Jag räknar ju inte med att jobba tills jag är 65 så därför utgår jag från att... om man säger... om man ser till dagens penningvärde så får jag hälften av vad jag har [25 000 kronor] så klarar jag mig och är jag uppe i 30 då med det penningvärdet och får 15 så ska jag klara det.

Det är inte många av de intervjuade som har siktet så här klart inställt. Hälsomässiga och sociala aspekter vävs samman med och väger ofta tyngre än ekonomi. Med utgångspunkt i det intervjupersonerna säger bekräftas åter igen att deras sociala, ekonomiska och hälsomässiga omständigheter skapar eller begränsar deras handlingsutrymme för förberedelse. Det behöver inte vara man själv som blir sjuk, när en familjemedlem drabbas av en svår sjukdom inverkar det ofta på livet och de långsiktiga planerna för familjen som helhet. Gunnars 1947 A hustru är svårt sjuk och han säger följande om hur sjukdomen har påverkat deras gemensamma liv:

Nä... det är skit är det. Det är tråkigt det är det... I och med att det har gått så sakta så har man ju växt in i det. Hade det bara varit så där pang så hade det ju varit värre. Så vi har ju anpassat därhemma med höj- och sänkbart kök och badrum så det funkar ju jättebra.

Längre fram i intervjun visar det sig att de har planerat och förberett för att kunna bo kvar i sitt hus så länge de kan efter pensioneringen. Gunnar förklarar det med att huset ”ju är anpassat så att... Det är ju enplans och det är ju tur det... det var ju nästan som att... allt på ett plan. Det kan ju inte vara bättre.” Att drabbas av sjukdom påverkar livet på alla plan. Den egna kroppens förfall, eller risk för ohälsa ventileras mer sällan av de yngre. Detta är inte märkligt då de egna tankarna kring kroppens hållbarhet blir påtagligare ju äldre man är. Thomas 1969 T är ett undantag och poängterar vikten av att ta hand om sin kropp under hela livet för att på så sätt ha en större chans att leva friskt under ålderdomen:

En sak som jag bara kan nämna här i sammanhanget är att det är ju en fokus på pengar här (intervjufrågorna), men för att få ha en bra pension... om man nu... som... alltså /.../ minst lika viktigt är ju att man förvaltar kroppen man bor i. Att man tar med sig även en hälsoaspekt i det här. Att kunna må bra... Ja, helheten helt enkelt...

Men i övrigt är det tydligt utifrån det de yngre säger att de räknar med en frisk ålderdom. Det är inte många som, likt Thomas, påpekar vikten av att träna och leva hälsosamt för att på så sätt leva längre. En annan aspekt är att många av de unga tänker pensionera sig innan 65 år.

Bilden av ålderdomen är med andra ord "ung och frisk". Ohälsa kommer in som påverkande faktor hos dem som har en sjuk familjemedlem och påverkar hur tankar och ageranden både kort- och långsiktigt i frågor som kan påverka pensioneringen. Deltidsanställda Elisabeth 1968 A, mamma till ett funktionshindrat barn, berättar att barnet aldrig kommer att "växa upp" i den bemärkelsen som ett friskt barn gör och att hennes föräldraansvar alltid kommer att gå utöver ett "normalt" föräldraansvar. När vi pratar om pensionsålder blir det tydligt att hennes fysiskt betungande arbete också är en påverkande faktor för hur hon tänker kring sin framtida pensioneringsprocess:

Ja, man vill väl kunna gå så tidigt som möjligt. För man ser på de man arbetar tillsammans med som har jobbat inom vården i hela sitt liv och... det är rätt så tungt. Värk överallt och själv har jag fördärvat ryggen i år så... Det är ju mycket sånt som spelar in. Men visst vill man jobba så länge det går /.../ men 63 kan jag känna, inte längre. För att man ska kunna njuta lite av livet efteråt också. /.../ Pengar är inte allt säger de allra flesta man pratar med som börjar närma sig pensionsåldern. Gå vid 67 och vara alldeles förstörd, ja vad ska man då? Ligga hemma bara?

Det är inte ovanligt att man inom arbetarkollektivet ser äldre kollegor som arbetat sönder sina kroppar och som pensionärer har förvärkta kroppar. När jag frågar Jens 1964 A om hur han tror hans liv som pensionär kommer att bli skrattar han först till och säger sen:

Ja, du... det diskuterade vi faktiskt häromdan på jobbet. Vi sa att vi har värk och sånt och hur katten blir det om 25 år när man når pensionsåldern va? Alltså vi tror ju själva att vi kommer att sitta med värkbrutna leder och sånt där alltså, som det ser ut nu så gör det det. Vi går ständigt och har ont. I axlar och rygg. /.../ Vi vet inte hur länge vi håller och vi är många i samma ålder. Vi är mellan 40-45 år och vi kommer ju att bli gamla allihop samtidigt. Det är ju jättemånga och jag har redan förvarnat arbetsgivaren att ni måste göra nåt åt det idag... Vi har ju friskvård så vi har en friskvårdshalvtimme per vecka. Och det är en del som går och använder gympa och sånt. Och jag har ju gympat själv i många år. Jag måste hålla igång. Annars hade man nog haft ännu mer ont... Så, så är det. Så man vet ju inte hur det blir som pensionär...

Det finns en markant skillnad mellan yrkesgrupperna där arbetarna uttrycker en större oro för kroppens hållbarhet än tjänstemännen. Att det finns skillnader i pensionsförberedelser utifrån yrkestillhörighet visas av Gillis Samuelsson (1981:115) när han intervjuat pensionärer födda 1903 kring planering inför deras pensionering. Mer än hälften av de tillfrågade hade inte tänkt något alls, utan mer "närmast sig denna nya situation utifrån synsättet 'jag tar en dag i sänder'". Kvinnor är något mer benägna att planera än männen och det finns en markant skillnad i planeringsmönster mellan arbetare och tjänstemän. I stort sett alla de tjänstemän han intervjuade anger att de planerade för pensionärslivet, medan majoriteten av arbetarna uppger att man inte gjort det. Samuelssons förklaring till fenomenet är att skillnaderna mellan "tjänstemän och arbetare kan vara att deras tidigare arbetssituation hämmat respektive stimulerat planeringsaktiviteter. Industrierbetare har sålunda mer 'av andra styrda' arbetsuppgifter än tjänstemän. Detta förhållande kan möjligtvis även ha påverkat planeringsbenägenheten i privatlivet" (a.a:116).

Personerna i Samuelssons studie tillhör det föregående pensionssystemet och deras utsagor och ageranden eller icke-ageranden stämmer i mycket överens med de äldre i min studie. Det finns annan forskning som visar att yrkestillhörighet och högre utbildning ofta innebär att personen mer långsiktigt förbereder sig (Banks och Oldfield 2007). Bland de yngre i min studie verkar yrkestillhörigheten vara av en något mindre betydelse för att ha startat ett pensionssparande jämfört med övriga åldersgrupper. Däremot är inkomstnivån av vikt för det upplevda handlingsutrymmet. I detta ber jag samtidigt läsaren ha den tidigare nämnda hälsan och kroppens betydelse i minnet, aspekter som är mer i fokus hos arbetarkollektivet och ger utslag i förberedelserna.

Det finns många påverkande faktorer, villkor och premisser som möjliggör eller begränsar förberedelser. En del är direkt avgörande för hur man uppger sig vilja, kunna och anse sig ha handlingsutrymme. Jag har nämnt hälsan samt hur yrkestillhörigheten (men inte inkomsten) som avskiljare mellan pensionssparare och icke pensionssparare suddats ut. Bland intervjupersonerna är det mindre vanligt bland de äldre att ha (haft) ett pensionssparande, något som bl.a. kan ses i sken av det före-

gående systemets konstruktion. Dessutom finns en knivskarp gräns, som överensstämmer med bl.a. Gillis Samuelssons (1981) resultat vad gäller pensionssparare och icke pensionssparare. Ingen av de äldre arbetarna har (haft) ett pensionssparande, samtidigt som i stort sett alla tjänstemän har (haft) det.

Denna skillnad finns inte bland de yngre respondenterna. Den tydligaste tendensen mellan att pensionsspara och inte är att pensionsparandet är vanligare ju yngre man är. Intervjupersonernas agerande pekar på att reformeringens intentioner har haft genomslag genom att yrkeskategori (men inte inkomst) som skiljelinje för det privata pensionssparandet minskat. Reformeringen av pensionssystemet har lett till att allt fler pensionssparar. Bland intervjupersonerna är det vanligare bland de unga arbetarna än de unga tjänstemännen. Detta beror i stor utsträckning på att de unga tjänstemännen är yngre än arbetarna och av den anledningen befinner sig på en annan plats i livet. Tjänstemännen har ofta genomgått längre utbildning vilket ofta innebär en längre "ungdomstid" där både arbetsliv och familjeliv skjuts upp (Hallberg 2009). De unga intervjupersonerna ur arbetargruppen lever ofta i tvåsamhet, har familj och hus. Här får man också ha i minne den förändring som skett på arbetsmarknaden. De renodlade kroppsarbetaryrkena försvinner allt mer (Bengtsson 2010). Att tillhöra arbetarkollektivet idag har förändrats sedan Gillis Samuelsson (1981) gjorde sin undersökning och de marknadsanpassade lösningarna har blivit vanligare för alla. Ett pensionssparande har med tiden kommit att bli en större självklarhet för alla – vare sig man är arbetare eller tjänsteman. Information om pensionssparande har dessutom blivit allt mer vanligt förekommande med tiden och genom reformeringen.

Låg inkomst, ohälsa och bristande kunskaper innebär inte bara en ekonomisk osäkerhet, utan också en mer sammanhängande oro inför hur livet ska bli som gammal (Fonseca 2008, Noone et al. 2009). En förutsättning som uppenbart påverkar det pensionsförberedande handlingsutrymmet är inkomsten (Denton et al. 2001, 2004, Jones et al. 2011). Att vara låginkomsttagare, må det bero på frivilligt deltidsarbete eller sjukdom, inverkar menligt på intervjupersonernas möjligheter att ekonomiskt förbereda sig inför den försörjningsförändring pensione-

ringen innebär. Det är särskilt vanligt bland intervjupersonerna med de lägsta inkomsterna att de säger sig vilja men inte kunna pensionera sig tidigare. En fråga jag ställer till intervjupersonerna är om de ifall de skulle drabbas av en oförutsedd utgift på 15000 kronor, kan få ihop det på tre veckor ur egna sparmedel. De som svarar nekande på denna fråga har flera gemensamma nämnare, utöver lägre inkomst och kortsiktigt ekonomiskt tänkande. Hälften av dem eller en familjemedlem lider av ohälsa och många anser sig ha låg eller obefintlig kunskap om och tillit till pensionssystemet. Så även om tjänstemanna- och arbetaruppdelningen rörande pensionssparande har försvagats i takt med reformeringen av pensionssystemet är det tydligt att inkomsten fortfarande påverkar människan, och att ohälsa och dålig ekonomi hänger samman och påverkar förberedelsemöjligheterna inför pensioneringen (Lusardi och Mitchell 2007a).

Informationens påverkan

Parallellt med att den pensionsrelaterade samhällsinformationen har minskat under senare år har privata aktörers information och reklamkampanjer ökat i omfattning och intensitet. Även om det orange kuvertet årligen dimper ned i brevlådan är det tydligt att den huvudsakliga informationen, som flera intervjupersoner uppger sig ta del av, är den de uppmärksammar genom medier, tv, radio, löpsedlar eller tidningsartiklar. Mediers skildringar av reformeringens betydelse för förberedelser inför pensioneringen har ofta fokuserat på de individuella delarna av systemet, såsom premiepensionssystemet eller det privata pensionssparandet (Palme 2001). Intervjupersonernas ofta kritiska inställning, tillika levda verklighet, kan leda till att den bristande kunskap de anser sig ha, främst är sprungen ur denna (inte sällan) subjektiva rapportering. Detta ska också sättas samman med att många människor uppfattar informationen i det orange kuvertet som svårtydd (SEB Trygg Liv 2010, Collectum 2011a, 2011b), antingen för att det anses komplicerat eller för att beräkningarna grundas på en oviss

framtida löneutveckling. Så informationshanteringen är en ytterligare försvårande omständighet för pensionsförberedelserna.

Många av intervjupersonerna uppger att de inte tar till sig någon information överhuvudtaget, vare sig den kommer i ett orange kuvert eller via en braskande löpsedel. Samhällsutvecklingen styr emot individualisering. Det individuella ansvaret och valet har trängt in i många sfärer av det privata livet (Kahneman et al. 2005, Cronqvist 2005). Pensionsvalet riskerar att reduceras till ytterligare ett av de där valen man blir "påtvingad" (Ekerdt 2004). Det skapas ett svåröversiktligt och till och med omöjligt pensionsförberedande sammanhang att agera i (Adams och Rau 2011).

Familjens och närståendes betydelse

Med det nu sagda är det tydligt att det privata vardagslivet genomsyrar och i vissa fall tränger ut pensionssystemets incitament att uppmuntra den försäkrade att arbeta längre. Många berättar om hur deras förberedelser påverkas och färgas av händelser i livet och hur de efter bästa förmåga förbereder sig utefter sina förutsättningar. Civilstånd är en avgörande social omständighet som omgärdar pensionsförberedelsen. Förutom att se den som del av hela livets förberedelser ska den också betraktas utifrån människans livssituation. Detta kan man exempelvis göra genom att se en människas pensionsförberedelser ur ett hushållsperspektiv (Johannisson 2008). När man lever i tvåsamhet tar man oftast dessa beslut gemensamt (Gabrielsson 2010). Ellen 1940 T är pensionär sedan några år tillbaka, hon är gift med Harald 1939 T. Hon berättar att hon började sätta av 500 kronor i månaden i en pensionsförsäkring när hon var i femtioårsåldern och hon har nu valt att få pensionen utbetald under en femårsperiod. I och med att hon arbetade och barnen hade flyttat stärktes hennes ekonomi och sparandemöjligheter:

Ellen: Det är ju nu jag behöver det, för när jag är 70 år så kanske jag inte har ork att göra av med pengarna. Så jag tar det hellre nu.

Erika: Ja... hur mycket extra ger det? Du började när du var 50?

Ellen: Jag vet inte... kan det vara en 1400 nånting?

Harald: Ja, det väger ju upp standardpensionen.

Ellen: Ja, för den är ju så liten, för jag har ju inte jobbat heltid. Det var ju mycket det som gjorde att jag tog den pensionsförsäkringen. För att det skulle hjälpa upp det.

Harald: Ja, så det blir ju det att den jämnar till det lite.

Det som Ellen och Harald berättar stämmer väl överens med vad många uppger, att insikten av en förväntad låg pensionsinkomst blir en påverkande faktor för att starta ett pensionssparande. Kvinnor som har (haft) ett pensionssparande har ofta startat det på grund av sin svagare arbetslivsförankring för att höja sin förväntad låga pension (Folksam 2008, Järliden Bergström et al. 2010). Här ska också påminnas om att bland de äldre respondenterna är yrkestillhörigheten en tydlig skiljelinje för att ha (haft) ett privat pensionssparande. Ingen av arbetarna, men nästan alla tjänstemän har (haft) ett pensionssparande. Det är inte bara kunskap om eller insikt i förväntad låg pensionsinkomst som styrt handlandet. Handlingsutrymmet skapas i lika stor utsträckning av socialt sammanhang som ekonomiskt utrymme (Denton et al. 2004, Denton och Boos 2007).

I jämförelse med pensionssparandet nationellt sett så är det mycket vanligt med pensionssparande bland de äldre kvinnliga intervjupersonerna. Skälen till att de har startat ett sparande varierade. Utöver insikten om en framtida låg pension uppger man att det varit slumpen eller någon väns kommentar om fördelarna med ett pensionssparande, som påverkat. Julia T 1939 berättar att hon började sitt pensionssparande tack vare att ett försäkringsbolag besökt hennes arbetsplats och informerat. Men det var inte informationen som gavs vid mötet i sig som hade påverkat henne. Det som fått henne att tänka till var när hon och en kollega, som nyligen blivit änka, pratade kring ekonomi. Kollegan berättade att hon, tack vare att hennes make hade haft privata försäkringar, klarade sig bra ekonomiskt. Omgivningen och att vara öppen för att "prata pension" har motiverat henne att starta ett pensionssparande.

I de av studiens par där mannen haft/har ett mer högvärdat arbete än kvinnan, som i sin tur ofta ansvarar mer för hemarbetet, är kvinnan ofta mer passivt inställd till pensionsförberedelser. Antingen är det inget

som hon prioriterar eller anser sig ha kunskap i, eller så är det maken som har det övergripande ansvaret för familjens ekonomiska frågor. Betydelsen av detta mönster blev tydlig för de kvinnor som blivit ensamstående på grund av skilsmässa eller makes bortgång. En förändring som lett till att de fått ta ansvar för sin ekonomi på ett nytt sätt, något som de tidigare inte var intresserade av eller ansett sig kapabla till. Livserfarenheter eller livsbrott kan komma att försvåra och kullkasta planer och ageranden. En situation som påverkar livet känslomässigt likväl som ekonomiskt är att, likt deltidsanställda Josefine 1960 A, genomgå en skilsmässa. Hon lever ensam med sina barn och upplever att hennes privatekonomi försämrats påtagligt:

Mm. Den kunde ju vara! [skrattar] Lite bättre! [skrattar] Men det får man ju ta. Faktiskt! Det är ju... man lever ju... nu har jag ju haft tur att vi sålde hus och så när vi separerade. Så jag blev ju inte barskräpad så... det finns ju lite reserver. Man sitter ju inte här uppe [gest: sträcker ut handen vid halsen] Men visst. Det är ju annorlunda. Men... Jag tycker att jag klarar mig, som det har varit nu sen vi separerade så har jag inte sparat något. Utan då har man haft en del extra utgifter. Man har bytt bostad och... barnen är ju i en ålder nu som kostar rätt mycket /.../ Sen har man ju sparat under den tiden... alltså till barnen. Och de pengarna finns ju liksom kvar som de har till körkort och så... men under det här året, eller det här ett och ett halva året har jag inte sparat nånting... Det har jag inte gjort.

En del av intervjupersonerna berättar att de har sett hur föräldrarna har fått kämpa med sin ekonomi under ålderdomen och menar att det blivit en motivation för dem att pensionsspara. Att istället ha (haft) föräldrar som, ofta tack vare sparande levt ett gott liv som pensionärer, har också verkat uppmuntrande och resulterat i att man själv prioriterat ett pensionssparande. I relation till det är det noterbart att en hel del av de i mellangruppen som är föräldrar, varken anser sig kunna eller våga ge sina barn råd i frågor rörande pensionssparande i fonder. Anledningen till denna ovilja är att man inte har kunskapen och inte vill vara den som ger sitt barn felaktiga råd. Anslaget av individansvar kan på så sätt sägas ha trängt in också i föräldra- barnrelationen.

Det finns också de som, trots föräldrarnas dåliga ekonomi som pensionärer, inte har startat något pensionssparande och här kan man se en skillnad utifrån personens upplevda kunskap och/eller intresse. De som låtit sig påverkas av närståendes ekonomiska erfarenheter är ofta intresserade av ekonomi och mer långsiktigt orienterade. Barbro 1954 A berättar att hon ärvt sina bortgångna föräldrars pensionssparande. Pengarna är välbehövliga, men hon har dragit en viktig lärdom av arvet, då hon ser det som ett resultat av att hennes föräldrar "försparade sig":

Ja, man har ju liksom vaknat på det viset. Det är inte lönt. Man måste leva hela vägen va? Lever jag inte nu, så kan jag inte räkna med att leva sen. Och jag fick ju det ännu mer på pränt när... mor hade ett par olika vävstolar, så sa jag till mor att jag vill låna en väv. "Ja, den och den väven får du inte ta, den ska jag sätta upp när jag blir pensionär!" sa hon. /.../ Men när hon hade blivit pensionär tog det ett år och sen blev hon sjuk gick bort, så det blev ju liksom aldrig någon väv uppsatt. Det... och det vet man det... att det ska jag göra sen... Vill jag göra det så ska jag göra det nu!

Många av de äldre intervjupersonerna uppger att de nu i efterhand ser att de skulle ha börjat pensionsspara tidigare än de gjorde. Uttalandena kan ses som ett utslag av eftertankens kränka blekhet, men samtidigt visar det att pensionsförsäkringar under de senaste decennierna blivit allt mer vanligt förekommande (Ekerdt 2004). Från att de upplevdes som något relativt nytt och unikt under 1960-70-talet, har de med tiden blivit en självklarhet för många. Många av intervjupersonerna som lever i tvåsamhet, berättar om hur man påverkat eller påverkats av sin livskamrats syn på ekonomi och att båda parter på så sätt påbörjat pensionsförberedelser. Människor utvecklas och lever i sammanhang som formar förutsättningar. Den som lever ihop med en partner som är äldre får ofta en svagare drivkraft att fortsätta arbeta efter partners ålderspensionering (Schellenberg, Ram och Turcotte 2005a). Detta nämndes oftast av kvinnor. Man sätter det sociala livet framför en eventuellt högre pension. Bland de kvinnor som är några eller flera år yngre än sin partner säger flera att de oroar sig för att deras framtida gemensamma tid som pensionärer kommer att bli alltför kort om de väljer en pension vid 65. Och av den anledningen har i stort sett alla ett

långsiktigt sparande. De vill kunna pensionera sig när partnern fyller 65. Jeanette 1957 A säger så här:

Ja, det gör... vi diskuterar det en del för min man är tolv år äldre än mig och... det gör ganska mycket. /.../ Vi har ju diskuterat det... och likadant då jag började pensionsspara så var det ju med tanke på att jag kanske skulle kunna gå lite tidigare eftersom då han... annars blir det... /.../ Men sen så nu vet man inte om man har råd att gå i pension tidigare över huvudtaget. Som det ser ut... för att... min pension kommer ju inte att bli alls på långa vägar som hans blir ju?

I samklang med det ovan nämnda visar det sig också att majoriteten av de ensamstående intervjupersonerna (singel, skilda, änkor) mer sällan har ett privat pensionssparande. Att vara ensam innebär konsekvenser för privatekonomin. Alla pensionerade kvinnor, som blev änkor innan de blev ålderspensionärer, nämnde att bortfallet av änkepensionen inneburit en betydligt tuffare ekonomisk situation.

Att leva i tvåsamhet innebär dubbel inkomst, man kanske skaffar barn och köper hus. Det leder, som jag tidigare nämnt, till en ökad långsiktighet i ekonomiskt tänkande och förberedelser. Det är inte ovanligt att de kvinnor som genomgått en skilsmässa har en tuffare ekonomisk situation. Många av de separerade kvinnorna säger att de ökat sitt arbetslivsdeltagande. Inte sällan har skilsmässan inneburit att intervjupersonerna har fått omprioritera sin ekonomi på kortare eller längre sikt. Oftast till fördel för nuet, i form av boende och barn, och på bekostnad av ett pensionssparande. Josefine 1960 A som lever ensam med sina barn, säger så här om vad separationen har haft för inverkan på hennes arbetssituation:

Jag jobbar bara deltid. Jag ska gå upp och jobba heltid... för jag separerade för ett och ett halvt år sedan och det har varit lite kämpigt och så... Men nu känner jag att jag får gå upp och jobba mer. Ja, det är ju en lite annan (småkratt) ekonomisk situation än man haft innan. Men mina barn är ju stora nu, så jag har ju tid att jobba mer. Jag behöver ju inte vara hemma för deras skull... Och så är det ju... Man är ju inte riktigt van vid att jobba heltid. Nu jobbar jag ju natt också. /.../ När man är ensam och så, så blir man ju lite ensam och isolerad när man jobbar natt. /.../ Framtidsplanen är ju att jag ska gå upp på heltid och

kanske... jag vet inte... det är många som tycker att jag ska läsa till sjuksköterska, men jag tycker att det är... det känns inte ekonomiskt riktigt just nu i och med att jag är själv och så...

Att åsikterna kring pensionssystemet går isär när man diskuterar systemets effekter utifrån kön återkommer i intervjuerna. Det är ofta kvinnor som känner sig direkt "drabbade" och menar att det föregående systemet var tryggare då kvinnor kunde fördela sin tid hemma med barn och sitt deltagande i arbetslivet på ett mer riskfritt sätt. Inte sällan har de valt att vara hemma med sina barn under några år, för att senare i livet satsa på att arbeta ihop 15 goda inkomstår av 30 möjliga. I och med reglernas förändring upplever många sig idag som förlorare. Exempelvis Agnes 1954 T, vars erfarenheter inledde detta avsnitt valde att stanna hemma och anpassa sitt arbetsliv utifrån sitt familjeansvar. För henne har reformeringen kommit att bli ett så pass känsligt livskapitel att vänner och familj vet att när det orange kuvertet ramlar ner i brevlådan ska man inte diskutera det med Agnes. Frustrationen finns hos fler och den riktas ofta mot det reformerade systemets nyckelaspekter, de individuella valen. De äldre talar ofta om att pensionssystemet varit orättvist gentemot kvinnorna som valt att vara hemma med barnen och därefter arbetat deltid. På så sätt hade de som pensionärer en (ofta betydligt) lägre pensionsinkomst än männen. Så här säger Göran A 1939 om att hans frus kommande pension kommer att bli låg:

Ja, det blir det. Hon har ju egentligen dålig... hon kommer ju att få dålig pension. För hon har ju aldrig jobbat full tid ju. Hon var ju hemma de första... ja... tio, tolv tretton åren när barnen var små. För att vi inte skulle skicka dom på dagis eller så. Så då var hon hemma och... Ja, det kostar ju i slutändan va? Men det var ju vårt det. Så det var ju inget som vi ångrar.

Även om man i efterhand ser hur arbetslivsinkomsten har påverkat den slutgiltiga pensionsinkomsten, hur mycket det har kostat att kvinnan varit hemma några år extra och sen deltidsarbetat, är man medveten om att det var ett val man gjorde och att valet har sociala förtjänster som i efterhand gör den ekonomiska förlusten till en vinst för familjen. De

ekonomiska förtjänsterna är alltså inte de som alltid värderas högst. Tilläggas bör här att detta förhållningssätt är beroende av att mannen och kvinnan fortsätter leva ihop. Många av de frånskilda och ensamstående kvinnor jag talat med och som följt ovan nämnda "kvinnomönster", har en tuff ekonomisk situation (att vänta) som pensionärer.

Boendets betydelse

Husägande framställs, i stort sett av alla intervjupersonerna, unga och gamla såväl som de med eller utan ett privat pensionssparande, som deras säkraste och tryggaste pensionsförsäkring. Alla husägare uppger att de lever betydligt billigare i sina hus än i en hyresrätt. Göran 1939 A får en privat pension på 800 kronor per månad, men ser huset som den främsta pensionsförsäkringen. Han är den ende som lyfter upp och diskuterar så kallade seniorlån. Seniorlån (alternativt 58+) är ett privat lånealternativ för äldre husägare vilka erbjuder att belåna sina boenden. Lånen riktar sig till personer som pensionerat sig från arbetslivet och lånebeloppet kan betalas ut i klumpsumma eller som ett månatligt belopp. Om låntagaren avlider innan lånet återbetalats tar dödsboet över skulden (Sandén 2008). Han säger:

Nä, vår pension den ligger i huset ju och det har vi ju räknat med hela tiden ända sen vi köpte det... att det var ju vår pensionsförsäkring. Den dan vi inte kan mer ja då får vi sälja huset. Eller nu kan man ju låna upp pengar på huset. Men det ska man nog sätta sig och räkna på lite för att... Det beror ju på när vi gör det för det räntar ju sig rätt mycket.

De har ett billigt boende i nuet, men den dagen orken tryter har de bestämt att sälja huset för att få loss medel. Detta är ett vanligt sätt att tänka och förbereda sig inför sin pensionering bland de intervju-personer som äger sitt boende. Det är också vanligt att husägarna samordnat och inkluderat utbetalningsperioden på den privata pensionen med en planerad husförsäljning. De planerar att sälja sitt hus den dagen den privata pensionsutbetalningsperioden är till ända.

Anledningen är delvis ekonomisk, men återigen vägs livets sociala och hälsomässiga aspekter in. Allan 1939 T förklarar det så här:

Vi tänkte aldrig på detta [pensionssparande], eller det är klart att man tänkte på hur det skulle bli när vi blev pensionärer med ekonomin. Men det blev aldrig så att vi satt och räknade på det liksom. /.../ Men det är klart lite grann kan man väl säga att jag började fem år... Kanske omkring 60-årsåldern började vi spara till eget pensionssparande. Vi försökte sätta in fullt belopp för vad man fick göra avdrag för i skattehänseende. Det försökte vi ju hålla de åren. Och det gör ju att vi får några tusenlappar från det nu. Nu varar ju det bara i fem år, så när vi blir 70 och 71 /.../ så kommer det att bli betydligt sämre, men samtidigt resonerar vi som så att under den här tiden när vi är förhållandevis unga, om vi nu ska prata om ålder, så det är då man behöver pengarna. När man blir gammal och till och med sjuk. Det får vi ju hoppas att vi slipper, men det var så vi tänkte att det är nu vi behövde pengarna. Och sen så har vi ju vårt sparande i den här fastigheten ju, den är ju värd ett antal miljoner trots allt. Och vi kommer ju inte att orka bo här mer än när den femårsperioden är slut då är det dags att sälja. Så har vi diskuterat.

Husägande och dess betydelse för intervjupersonernas förberedelser inför alderdomen är en företeelse som visar hur otydliga och svårdragna gränserna mellan de tre delarna i förberedelseportföljen är (Becker och Ehrlich 1972, Denton et. al 2004). Att äga ett hus ger trygghet av både social och ekonomisk natur och kan ses som en social förberedelse inför pensioneringen för att kunna leva ett gott liv. Att man renoverar huset för att förbättra och förlänga sitt boende är exempel på hur skillnaden mellan en privatekonomisk, hälsomässig eller social förberedelse kan vara marginell och visar hur de dessutom ofta är sammanvävda.

[Det är]svårt att skilja sociala och ekonomiska förluster från det faktum att kroppen i sig blir allt skröpligare. Förlust av vänner och släktingar, barn som vuxit upp och kanske flyttat någon annanstans i landet samt att man inte längre har ett arbete är alla faktorer som kräver sin kroppsliga tribut (Giddens 2003:163)

Ett exempel kan vara en åkgräsklippare. I några av intervjuerna med de äldre påtalas att man köpt eller ska köpa en sådan. Anledningen till

detta är att man bor i ett hus med en stor tomt, men att kraften att sköta tomten har börjat tryta. För att slippa flytta från sitt hem blir köpet av en åkgräsklippare en räddning. Med den kan man fortsätta ansa sin gräsmatta, men framförallt bo kvar i sitt hem. De sociala aspekterna vävs samman med de ekonomiska. Införskaffandet av åkgräsklipparen är en personlig social förberedelse för att kunna bo kvar i sitt hus. Den nyss nämnde Allan var en av dem som just köpt sig en sådan. Andra berättade att de hade ordnat med hemmet så att det skulle fungera att bo kvar där även som äldre. Beatrice 1942 T är änka. När hennes man fick beskedet att han drabbats av en dödlig sjukdom, initierade han att de skulle renovera huset så att hon skulle kunna fortsätta leva där långt efter hans bortgång:

När vi fick reda på att han var sjuk så sa vi då om vi skulle flytta härifrån och köpa en lägenhet... men... ja... vi har ju blivit lite bekväma – att få duscha när man vill och titta på tv och vi har vår trädgård. Då sa vi att då gör vi vid huset och byter fönster och teglar om, för det var hälften trä hälften tegel förr, och då måste det ju målas och underhållas... Och orkar jag inte det sen då sa han då gör vi vid det nu... så... det bestämde vi ja. /.../ Så att vi skulle kunna få det underhållningsfritt och så. Och då började vi titta ut vad vi ville ha, med fönster och så... och det tog 13 veckor. Och Sven dog på tisdagen, och sen så kom allt detta på fredagen, så då stod jag med allt detta själv... Och det behövdes repareras invändigt också. /.../ Så då har jag fullföljt här invändigt också.

Beatrice bor billigt och tryggt. Hon har nära till sin familj och har ett socialt nätverk i och med att hon känner sina grannar sedan lång tid tillbaka. Men alla väljer inte att anpassa sitt boende inför sin ålderdom, utan väljer istället att flytta till en lägenhet. Även om boendekostnaderna i och med det höjs finns fördelarna; man slipper det ansvar som husägandet för med sig. Anna-Karin 1945 T och Sture 1943 A tycker att flytten till lägenheten innebar en befrielse:

Sture: Ja, men sen är ju alla bekymmer väck! Om det är nåt som går sönder så kommer dom...

Anna-Karin: Ja, det var ju den otryggheten med ett hus alltså... att taket kan börja läcka och sen kostar det en massa pengar. Så det var

jätteskönt. Nu betalar vi vår hyra och sen är det färdigt med det. Och så köpte vi en ny bil när vi flyttade hit också. Så det är inga reparationer på bilen. Nä, man tycker inte om såna utgifter när man liksom... vi kan ju inte påverka vår inkomst. Som Sture när han jobbade, han tjänade ju jättebra. Dom hade ju jour och övertid och sånt. Så vi hade det ju väldigt bra ekonomiskt. Så visst, man har ju fått gå ner och titta lite mer... man köpte ju mycket mer till barnbarnen förr, det kunde man göra och vi reste mycket. Det gjorde vi. Men nu... nu är det ju hälsan med som gör att vi inte kan.

Oron för oförutsedda utgifter var en del av anledningen till att de valde att flytta. Oron är sprungen ur att de båda drabbats av sjukdom som tvingat dem till att pensionera sig på del- respektive heltid. Men även de unga husägarna uppger att bostaden är deras främsta pensionsförsäkring. Oskar 1971 A lever tillsammans med sambo och barn och när jag frågar honom varför inte han har ett pensionssparande, blir han först tyst ett tag och sen säger han "Jag tyckte att jag behöver mina pengar till om jag ska köpa hus nån gång i tiden. Så jag ser det som en... pensionsförsäkring /.../ De femhundra är ju lite tänkt så. Jag tog ju det istället för pensionssparande. Så är det då, det är ett långsiktigt sparande." Lite längre fram i intervjun frågar jag om han reflekterat kring reklamen i massmedia om pensionssparande. Han svarar att han tycker att det ligger alltför långt in i framtiden och att han inte är intresserad av den typen av sparande då han inte vill låsa sina pengar.

Sammanfattning

Det visar sig att livsloppsplacering eller livssammanhang har stor betydelse för en människas förberedelser inför pensioneringen. Livet igenom möter hon möjliggörande och begränsande upplevelser och händelser (s.k. ödesdigra ögonblick) som påverkar hur man tänker och agerar i fråga om pensionsförberedelser.

Ett exempel kan vara hur egen eller en närståendes ohälsa starkt påverkar både ekonomiska och sociala aspekter för pensionsförberedelser och livet som pensionär. Många av de som direkt eller indirekt drab-

bats av ohälsa upplever också sin ekonomi som ansträngd och sina möjligheter till långsiktig förberedelse som begränsade.

Klass, eller yrkestillhörighet påverkar pensionsförberedelserna främst bland de äldre intervjupersonerna, där det är betydligt vanligare bland tjänstemän än arbetare att pensionsspara. Denna klassmässiga skillnad suddas ut ju yngre intervjupersonerna är, då pensionssparande blir allt vanligare bland (främst samboende) yngre.

Civilstånd påverkar således; fler av de ensamstående än de samboende intervjupersonerna står utan någon privat pensionslösning, och pensionsförberedelser visar sig ofta vara en gemensam aktivitet. När man lever tillsammans med någon planerar man livet tillsammans.

Boendet, i form av att äga sitt hus, är en stor ekonomisk trygghet när man förbereder sig inför pensioneringen och ett eget hus omnämns i stort sett genomgående som en av de främsta pensionsförsäkringar man kan ha.

Anton född 1939

Anton är heltidspensionär. Han pensionerade sig när han fyllde 65 år. Han har under hela sitt yrkesliv tillhört arbetarkollektivet och arbetar emellanåt fortfarande extra för sin arbetsgivare. Han har aldrig haft något pensionssparande och säger att han lever i nuet och att han aldrig har varit typen som vill lägga för mycket på hög. Hans fru gick i pension när hon var 60 år och när jag frågar hur de tänkte kring sina respektive pensionsåldrar och om det var planerat att frun skulle gå tidigare så svarar Anton:

Nej, jag sa det att det är ingen mening... har man mat och uppehåll, varför ska man jobba då för? Det finns ju annat som är mycket trevligare. Man kan ta till vara på tiden på ett annat sätt. En del säger det att man förlorar 3000 kronor i månaden när man går i pension... som snackar på det sättet. Men det gör man ju inte egentligen, för det första kan man ha sovmorgon var dag och man slipper slita kläderna och gå ut och äta. Ja, det är mycket sånt som man ska ta och beakta. Och vi köpte ju vårt hus på 60-talet och ja... vi köpte det för en billig peng, sen har vi renoverat efterhand som vi haft pengar i börsen. Vi har inte haft några lån på det. Nä... man behöver inte... man får ju lämna alltihop ändå en dag!

Anton framhåller genomgående att han ställer livets sociala aspekter framför de ekonomiska och menar att han får mycket mer ut av att hjälpa någon "istället för att ha en bankbok och sitta och läsa i varenda kväll". Han har alltid varit och är fortfarande aktiv i en organisation som på olika sätt stöttar och hjälper utsatta grupper i samhället. Denna sysselsättning har han utökat i och med pensioneringen.

Hans fru hade ett privat pensionssparande som nu ger dem ett ekonomiskt tillskott varje månad. Och även om deras inkomst nästan halverats i och med pensioneringen tycker han inte att de har en svår ekonomisk situation som pensionärer. De var, som del i sina

pensionsförberedelser, införstådda med att ekonomin skulle förändras när de gick i pension, samtidigt som många omkostnader skulle försvinna i samma veva. Dessutom menar han att all den fria tid som han fått till sitt förfogande som pensionär är värd mycket om inte mer än pengar.

Anton hade inga särskilda förväntningar på pensionärlivet under arbetslivet, inte mer än att det skulle bli skönt att slippa gå till jobbet. Han menar också att han, i och med att han fortfarande emellanåt arbetar extra känner att han delvis har en fot kvar i arbetslivet. Hans frus förväntningar inför pensioneringen var mest att hon var mycket trött i slutet av sitt arbetsliv:

Hon var ju väldigt *trött*, det var hon faktiskt nu de sista åren. Min fru är ju sådan som är minutiöst nog. Och det är ju... många gånger är det bra, men det kan vara en belastning också. För alla... När hon arbetade... hon visste ju precis allting. Alla fakturor och sånt... Så att jag sa det till henne – lägg av! Men det är inte så lätt sa hon... men så gick hon där hemma och då sa jag att lägg nu av, säg upp dig nu imorgon, säg att du har... De ville ju att hon skulle stanna kvar och de har ju varit och frågat om hon inte kan komma tillbaka nu också, men hon har sagt nej. Så hon har varit väldigt konsekvent. Ja, så kommer man bara dit så...

Hans kunskaper om pensionssystemet är skrala, främst på grund av ointresse. Han fick information, men på grund av sitt ointresse tog han aldrig del av den och säger att han "visste att de andra hade klarat livhanken så det skulle nog jag också göra". Några år innan sin 65-årsdag var han i kontakt med försäkringskassan. Han hade då varit sjuskriven en längre period på grund av en skada och blev besviken på deras sätt att se på hans arbetssituation:

Jag var ju där och pratade, för du vet... Jag var och pratade där innan hade jag tänkt gå när jag var 63. för jag hade så vansinnigt ont och då snackade jag... och då sa de att om du gör det så kan vi ordna så att du kan gå [få sjukbidrag, min not]. Men sen tänkte jag att varför ska jag göra det? Då är det bättre att prata med arbetsgivaren om det här. För det var ju vissa arbetsmoment som jag inte kunde göra. Och då gick jag och sa till. Nämen det ordnar sig, det går bra, det ordnar vi! Så varje

gång jag inte kunde göra vissa saker så behövde jag bara säga till så kom någon annan och hjälpte mig. Så det ordnade de lätt.

Med hjälp av arbetsgivarens tillmötesgående möjliggjordes att han kunde fortsätta arbetet fram till sin 65-årsdag och dessutom arbetar han numera extra vid behov. När jag frågar honom om han anser att de förberedelser som han och hans fru gjort inför sin ålderdom varit strategiska svarar han bestämt nej. Hans livsfilosofi har alltid varit att prioritera nuet och se de sociala aspekterna framför de ekonomiska. Jag frågar honom om han, i fall han istället hade omfattats av det nu gällande pensionssystemet, hade agerat likadant eller om han hade känt sig manad att spara:

Näe, inte spara. För det första är det... man vet inte mer idag, först har börsen gått upp och sen har det gått ner... Så det är bättre att ha pengarna i sin egen börs. Visst försvinner de därifrån, men då vet man ju var de hamnat!

7. Anpassning

Förberedelse inför pensionering innebär anpassning i form av rollbyte från anställd till pensionär (Reitzes och Mutran 2004), men också i förhållande till det reformerade pensionssystemet. Den anpassning Anton berättar om står främst i relation till ATP-systemet och speglar väl det personer i hans ålder uttrycker. Även om det handlar om två typer av anpassning är det systemets strukturer, eller personens bild av dessa, hon anpassar sig till. Här framträder några intressanta mönster ur materialet som jag bl.a söker fånga med copingbegreppet, tätt sammanknutet till det människans tilltro eller förtroende till det politiska systemet. Graden av tilltro påverkar anpassningen. Med begreppet *Self Esteem* (självkänsla), som återfinns i Terror Management-teorin¹⁴ (TMT), fångas hur graden av tilltro påverkar människors anpassning. Pensionsförberedelsearenan beträds av flertalet experter och många privata specialister vill hjälpa anpassningen på vägen. Deras retorik, likväl som styrningen i stort, söker forma människans självkänsla i förhållande till sina förberedelser.

A 60-year old of today is simply not the equivalent to a 60-year old two centuries ago. Hence, a distinction is now commonly made between persons in their third age (50-74) and those in their fourth age (75 and over) when possible dependence increases (Esser 2005 s130).

Reklamen, som för ut informationen, fokuserar på den tredje åldern, alt. de ”yngre-äldre” vilka ses ”som fria från det traditionella sociala ansvaret för yrkesarbete och familj, samt som friska, välbärgare, välutbildade och politiskt aktiva” (Thelin 2009:16). Den fjärde åldern

¹⁴ Teorin ser mänskligt handlande som styrt av rädsla för död och förgänglighet och att vårt handlande styrs av samhälleliga symboler ex. politik och lagar, som skapar normer för en persons världsbild. En hög självkänslan i relation till dessa symboler är eftersträfvansvärd, då den får människan att känna sig delaktig (Landau och Greenberg 2006). Se s157-f.

med dess krämpor och ökade vårdbehov lyser med sin frånvaro. Samtidigt finns vetskapen om den ålderdomen i oss alla. Det påverkar personens anpassning att känna att man har ett individuellt ansvar för sina försörjningsförhållande som pensionär. Något som i sin tur riskerar påverka inställningen till pensionssystemet i stort.

Pensionssystemets inverkan på anpassning

Reformeringen av pensionssystemet är en del av den moderniseringsprocess samhället genomgår. Enligt Ulrich Beck (1994, 1996, 1999, 2000) är samhället och verkligheten vi lever i idag ett risksamhälle. Riskerna och riskmedvetenheten finns överallt. Han exemplifierar med hur äktenskapet har gått från att förr vara ett steg in i ett beständigt tillstånd till att idag (för många) vara ett avvägande av risk för skilsmässa etc. och hur människan "måste avgöra sannolikheten för att uppnå lycka och trygghet mot denna riskfyllda bakgrund" (Giddens 2003:546). En av Margaret Dentons et al (2004) slutsatser är att man kan se Reflexive Planning for Later Life som en copingstrategi för människan att hantera åldrandet som en risk i det postindustriella (senmoderna) samhället (s 81). Författarna flaggar förvisso för att deras empiriska underlag har en överrepresentation av höginkomsttagare och att personer med sämre förutsättningar inte har samma anpassningsmöjligheter. Utifrån det som har berättats för mig av intervjupersonerna finns underlag för att fördjupa detta antagande ytterligare och tydliggöra strukturernas inverkan på aktörens anpassningsmöjligheter.

Det är en markant skillnad i hur intervjupersonerna hyser tillit och förtroende till pensionssystemet de tillhör. De som enbart tillhör det föregående systemet, eller bara till mindre del det nya, talar oftare på ett mer tillitsfullt sätt om pensionssystemet. Även om de inte uttryckligen säger att de hyser förtroende är det tydligt utifrån sättet de talar kring pensionssystemet, att de, likt Anton, ser det som en självklar och trygg institution som inte behövt ifrågasättas. På samma sätt som pensionssystemet varit en självklarhet talar också de äldre ofta om pensionsdagen som ett målsnöre bestämt och uppsatt av politiker. På

sluttampen av arbetslivet kände de att de trappade ned på både arbetstakt och motivation för att ställa in sig på pensioneringen. Pensioneringsprocessen innefattas av en mental omställning som färgas av omgivningen. Birgit 1938 T och Roland 1937 T är gifta och får med sina ord berätta om när de började fundera över sin pensioneringsprocess. Roland belyser de positiva anpassningsstrategiska aspekterna av deltidspensionering som lyfts fram av dem som valt det:

Roland: Första gången jag började fundera på det, det var väl när jag tog delpensionen, eller... och då... märkte man ju att det var skönt att vara fri. Men man hade ju inget val. Vi kunde ju inte sluta vårt arbete och gå hem för det hade vi ju inga ekonomiska resurser till att göra tyckte vi. Så det var ju till att hålla ut den tiden som var kvar. Och det var inte svårt det heller.

Birgit: Nej, de sista åren gick ju snabbt. När man var inställd på det så gick det snabbt.

Roland: Mm. Men annars var det... liksom... staten som bestämde kan man säga.

Det föregående pensionssystemets konstruktion bäddade in de försäkrade i en säkerhet. Likväl som det varit naturligt bland de äldre att inte planera lika aktivt för sin pensionering, är också pensioneringen vid 65 en självklarhet, en av personen och samhället etablerad social tidtabell (Jeppsson Grassman 2005, Närvänen 2009). Pensioneringen ses som en "naturlig" fortsättning av arbetslivet och ingenting som man behövde eller ville förbereda sig inför. Den anpassningen de pensionerade talar om är mer att likna vid en mental omställning. Julia 1939 T är ensamstående änka. Hon ser en stor skillnad i medvetenhet bland dagens unga, exemplifierat med sina barn, jämfört med hur det var när hon var ung. Att unga idag blivit mer medvetandegjorda och har en ekonomisk långsiktighet och ett planerande som hon och de flesta i hennes generation aldrig hade som unga:

Och att man pratar med kompisar, att man sitter och pratar om hur man gjort [premiepensionsval]. Vi gjorde ju aldrig det. När vi var i 30-årsåldern så var vi ju bara ute och dansade, det var aldrig några sådana diskussioner. Och då pratade vi aldrig om att vi hade tagit någon pensionsförsäkring, det var inte tal om det. Eller vad vi skulle göra när

vi var 65. Det var ju så långt borta, att det ens fanns så gamla människor. Och mina föräldrar är ju 87 och jag är 65, så de var ju unga... De pratade ju aldrig om det med mig då.

En reformering av ett socialförsäkringssystem såsom pensionssystemet, är ett tids- och rumsanknutet förändrat förhållande på makronivå, som fundamentalt kan påverka och förändra en människas förutsättningar och möjligheter att förbereda sig inför och anpassa sig till de nya försörjningsförhållanden pensionärlivet kommer att innebära. Många försäkrade upplever att reformeringen slagit orättvist mot dem och deras förberedelser (SOU 2006:86) och då främst på grund av det ökade riskanslaget i de individualiserade delarna (AMF 2005a). Men trots upplevd bristande kunskap, kontroll eller intresse finns tendenser i intervjupersonernas utsagor om att anpassningen stärkts. Exempelvis har reformeringen inneburit att riskmedvetenhet om ekonomiska frågor och pensionssparande i högre grad har materialiserat sig i medvetandet hos de yngre. Det syns i skillnaden hur de äldre talar kring pensioneringsprocessen jämfört med de unga. Reformeringens innebörd har medvetandegjorts, även om det ofta uttrycks som kritik och misstro. Belysning och rapportering via medier och det årliga mottagandet av flertalet pensionsbesked påminner om det kommande pensionärlivet(s risker). De som omfattas av båda systemen är oftare negativt inställda till att man har fått möjlighet eller ansvar att välja (AMF 2005a). Även i min studie finns mängder av exempel på detta, där majoriteten är negativt inställd till att den tidigare upplevda solidariteten mellan de försäkrade har utökats med ett större individansvar. Samtidigt är det vanligare att man som ung ser mer positivt på individansvaret, på så sätt att även om man inte tycker sig ha tillräcklig kunskap vill man själv bestämma.

Det sker ofta att intervjupersonerna säger att kunskapens betydelse har ökat i och med reformeringen och införandet av individuella val. Även de försäkrade i det föregående systemet anser sig ha otillräckliga kunskaper. Systemet var komplicerat och reglerna förändrades kontinuerligt och blev till slut näst intill omöjliga att förstå för en lekman (Palme 2001). De som tillhör det föregående pensionssystemet,

tycker att deras kunskap är bristfällig, men är samtidigt tydliga med att de inte behövde göra egna val och inte hade något individuellt ansvar i frågan. Det var folket och de folkvaldas ansvar, politikerna beslutade och kollektivet delade bördan. Det är, förenklat, lättare att vara okun-
nig i ett sammanhang där man inte behöver ta personligt ansvar för sin upplevda okunskap.

Okunskapen, eller insikten i att det finns risker med att inte anse sig vara insatt nog, nämns i stort sett genomgående, men är mer utbredd bland de yngre intervjupersonerna. 67 procent av de äldre, 75 procent av de i mellangruppen och 80 procent av de yngre anser sig ha otillräcklig kunskap om det system de tillhör. Många av intervjupersonerna, vare sig de förbereder sig eller inte, är ointresserade av pensionssparande och sitt framtida liv som ålderspensionär. Ointresset kan exempelvis vara grundat i att man inte vill tänka på sin ålderdom. Att bli gammal, sluta arbeta och den egna kroppens förgänglighet kan vara aspekter av livet man inte vill tänka på (Street och Desai 2011, Adams och Rau 2011). En del uppger också att de helt enkelt inte har råd att göra något annat än att leva i nuet. Återigen tydliggörs hur en människas förutsättningar sammanflätas och påverkar hennes möjligheter till förberedelse.

Coping

För att fånga anpassningen från arbetsliv till pensionärsliv tar jag hjälp av begreppet coping. Anpassning innebär i det stora hela att "klara av" och genom copingbegreppet kan man beskriva en människas förmåga att hantera och ta sig igenom en stressande eller på annat sätt känslomässigt tuff situation. Denton et al. (2004) talar om Reflexive Life Planning som en copingstrategi. Det finns flera sätt att se på copingbegreppet, till exempel som ett beständigt personlighetsdrag som står oberoende av stressituationens dignitet. Ett annat spår innebär en syn på coping som knuten till sammanhanget och att en människas förmåga till coping påverkas och formas i relation till sammanhanget (Lazarus och Folkman 1984). En ytterligare ingång är att se det som en

blandning av dessa båda synsätt på så sätt att en människas copingkapacitet är stabil, men att sammanhanget spelar roll för personens anpassning (Carver, Scheier och Weintraub 1989). Utifrån vad intervjupersonerna i min studie uttalat kring sina pensionsförberedelser, är det tydligt att både aktörs- och strukturbaserade faktorer i livssammanhanget påverkar anpassningen. Roland 1937 T och Birgit 1938 T berättar hur omgivningens förväntningar gjort sig påminda för dem i förberedelserna:

Birgit: Nej, jag vet inte. Det var ju mycket på jobbet... alla frågade liksom, om vad man tyckte om att bli pensionär, och vad man skulle hitta på då och "hur ska du få tiden att gå" /.../ Ja, alla frågade ju... Men annars vet jag inte om det har varit något.

Roland: Ja, ett stort samtalsämne, när man jobbar, är ju att... alla säger att det måste ju bli skönt att kunna gå i pension, för att man lever i en sån stressad värld och arbetet... ju äldre man blir, desto jobbigare kan man säga att situationen blir på ens arbetsplats. Dels så tar ju allting lite längre tid, men samtidigt ska man prestera lika mycket. Så att... det är rätt. De sista åren, det säger tydligen många, att de är kämpiga just för att de här kraven de minskar ju absolut inte i alla fall. Det enda man har fördel av det är ju rutinen och det försöker företagen utnyttja så mycket som möjligt!

Birgit: Ja, och idag är ju allting datoriserat. Jag jobbade ju mycket med löner och bokföring och sånt. Dataprogram och sånt, det blir ju gammalt så fort... Så det är ju ständigt nytt och nytt och nytt... och det märker man ju när man blir äldre, man har ju svårare för att... det tar längre tid för en att komma in i det nya, än vad de unga tjejerna har... Och det tycker jag är lite jobbigt också...

Roland: Ja, sen är det väl så att motiveringen den börjar ju avta, när man vet att... Ja, man tänker att man har två år kvar och inte behöver lägga ned den kraften på det.

Upplevelser av pensioneringsprocessen har belysts inom den gerontologiska forskningen och man har kommit fram till att den för en del varit en tuff upplevelse men att flertalet också har upplevt anpassningen till pensionärlivet enklare. Lars Tornstam (2005) är en av de forskare som finner stöd i copingteorin. Han menar att man undviker obehagliga överraskningsmoment genom proaktiv (anticeptatorisk) coping, dvs.

att man (gärna långsiktigt) förbereder sig inför sin pensionering. Om personen är oförberedd på de förhållanden som kommer att bli aktuella i framtiden, finns en stor risk för att det kan uppstå stressfyllda konflikter. Människans förväntningar på sig själv kan vara oförenliga med de förväntningar andra har på henne som pensionär, eller kanske förmår hon inte att acceptera åldrandets fysiska förändringar (a.a:248).

Förvirring

Anpassningsmöjligheterna försvåras om man inte kan åtskilja pensionssystemets delar. Tjänstepensionen visar sig ofta vara en del som varit dold för många. De berättar att de aldrig varit medvetna om att de omfattats av ett tjänstepensionsavtal och att det först var när det reformerades och de fick ett utökat egenansvar som de kommit till insikt om det. Majken 1939 T säger så här:

Ja... alltså... att man hade en sån tjänstepension... det vet jag inte om jag visste precis tidigare. Det tänkte man inte precis på förrän då man skulle välja... en viss procent skulle man avsätta till nån fond... och välja... det måste ha varit runt 2000 nånting. Och sen... Nä, jag visste ingenting om det riktigt förrän jag läste om det i den här pärmen. Och då tänkte jag att jag får nog ringa till någon på lönekontoret och höra hur det fungerar. Ja, och då var det ju bara det hur mycket jag fick och då fick jag ju ett brev från dem och... Ja, ett papper med hur mycket jag skulle få. Så det var ju inte så mycket om det precis. Och den är ju inte så stor precis. Det är en liten del av det hela. Men dock ändå...

Reformeringsarna av och det ökade egna ansvaret i de olika pensions-systemen har höjt medvetenheten och har även inneburit förändrade pensioneringsförberedelser för en del. Förändringar som inte alltid har varit uppskattade. Kent 1931 T kände sig tvingad att revidera de planer han lagt upp för sitt liv när pensionsåldern höjdes med tio år för hans yrkeskår. Hans tidigare planer på att efter pensioneringen bli egenföretagare fick han ge upp och valde att fortsätta sin anställning med full pension vid 60:

Ja, jag sparade ju aldrig till pensionen. Snarare tvärtom. När jag gick i pension så tog jag ut förtida uttag i fem år bara för att staten inte skulle få nåt om jag inte skulle leva längre än till 65! Och det har ju straffat sig! (skratt) /.../ För nu har jag ju mindre pension än... Ja, det gör flera tusenlappar i månaden. /.../ Ja, det gör ju det. För jag får ju mindre. Jag får ju ungefär tretusen kronor mindre i månaden än jag hade om jag inte tagit ut förtida uttag. Så det är ju rätt mycket pengar. /.../ Men det var ju en dumhet... man vet ju inte hur länge man ska leva! Och i och med att jag hade sett många kollegor som gått bort efter femtio år när de hade den pensionsåldern... och sen vid sextio år... men å andra sidan är där ju många som har levt och blivit gamla. Men alldeles för många har gått bort för unga.

De olika delarna av förberedelserna samvarierar och en förändring i någon del påverkar förberedelserna. Kents anpassning påverkades dels av att reformeringen av tjänstepensionssystemet ledde till en höjd pensionsålder, men också av sociala faktorer som att flera kollegor och bekanta hade gått bort i förtid, erfarenheter som ledde honom till att ta ut full pension vid 60 år.

Många intervjupersoner anser att systemet är förvirrande och uppdelat i delar som man inte har full kontroll över. När jag frågar deltidsanställda Kristin 1951 A om hennes kunskap kring tjänstepensionen säger hon så här:

Ja, det är som de [arbetsgivaren] placerar och det kan man själv placera om man vill, men det har jag inte gjort. Nä, jag har låtit dem ha det och jag vet inte varför faktiskt, jag tänkte att de var proffs så jag litar på dem. Det är väl en förhållandevis säker placering... Ja, det andra har ju mer kommit i ropet i massmedia och allt, men detta har ju bara följt med, det ligger ju bara där. Premiépensionen har ju diskuterats jättemycket, men det här bara följer med ens arbete. Så det har man inte funderat så mycket på.

Som tidigare nämnts prioriteras det individuella ansvaret i systemets delar olika och Kristin är långt ifrån ensam att ha den här inställningen. Många av intervjupersonerna uppger att de aktiverar sig mer i den privata pensionen och genom det förbiser eller blir mer passivt inställda till den allmänna eller tjänstepensionens valbara delar. Anledningen till

det uppges vara att den privata pensionen känns mer personlig. Den står skild från den obligatoriska pensionen och man får särskild information om den, en information som också skiljer sig åt från det orange kuvertet. När intervjupersonerna talar om den allmänna pensionen är det ofta så att valet hamnar i förgrunden och man har svårt att separera pensionerna åt.

Expertsystem

En del av förtroendet för och den upplevda okunskapen om pensions-systemet bland de äldre, inbegriper inställningen till Försäkringskassan och hur kontakten med myndigheten i pensionsfrågor fungerat. Den personliga handläggarkontakten framhålls som en stärkande aspekt av pensionsförberedelserna. Parallellt med att uppfattningen av pensions-systemet har omdanats från en stabil till en vag och osäker försäkring, har det skett en administrativ omorganisation av den myndighet som har hand om pensionsinformationen till allmänheten. Den personliga kontakten har allt mer bytts ut till telefon- eller internettjänster. Det förändrade myndighetsansvaret innebar att det från 2010 är Pensions-myndighetens åtta kontor som ansvarar för information om och administration av den allmänna pensionen. Det är således inte samma ansvariga myndighet idag som när intervjuerna skedde, men den personliga kontakten är fortsatt reducerad till fördel för telefonbaserad eller datoriserad service, vilket många intervjupersoner ser som problematiskt och negativt. Den personliga kontakten ansikte mot ansikte finns inte kvar (Eriksson 2004). Harald 1939 T reflekterar över vad neddragningarna har inneburit för människor i hans omgivning:

Det är mycket om det som... det är lite förhistoria i det här. Detta är ett brukssamhälle som du vet. Och utbildningsnivån är ju aldrig lika hög som i genomsnitt i befolkningen. Och folk ville gärna ha hjälp då va? Och folk som satt på såna här ställen [Försäkringskassan eller kommunen, min not] de var vana vid att folk kom in och bad om hjälp. Och det har ju försvunnit nu... och jag märker fortfarande att när man möter kommuninvånare idag att de säger "jag var där nere och det är minsann ingen som hjälper en med nåt längre".

Giddens (1996) talar om vikten av att återinbäddning lyckas, dvs. hur expertsystem (här i form av ny pensionsansvarig myndighet), måste bygga och vid förändringar återuppbygga människors förtroende. Detta kan exemplifieras med myndighetens omstruktureringar och det växande utbudet av datoriserade servicefunktioner. Om inte det lyckas, finns en stor risk för att människors tillit till expertsystemen försvagas.

Att expertsystemens insatser är behäftade med vissa problem har uppmärksamrats politiskt (Kristersson 2011) såväl som av privata pensionsbolag (Adolphson och Hellman 2011). En ökad osäkerhet tenderar att ytterligare spä på den kritiska inställningen till det reformerade pensionssystemet. Människors tillit till ett pensionsbolag påverkas av uppfattningen kring hur dels företaget i sig, men även liknande etablissemang sköter sina förehavanden (Jonsson et al. 2009). Den huvudsakliga pensionsinformationen har förflyttats till digitala plattformar och få av intervjupersonerna är insatta i hur denna service fungerar.¹⁵ Det är tänkbart att kunskapen (eller i alla fall kännedom) om dessa verktyg har ökat sedan intervjuerna genomfördes.

Privata pensionsbolag – men också landets kommuner – har ett stort ansvar i att se till att alla pensionsavsättningar blir synliga och tillgängliga i den helhetsbild som var och en kan få på till exempel minpension.se. Här ska alla kunna se allt sitt pensionskapital – vare sig det kommer från staten, från jobbet eller från privat pensionssparande. Många har fortfarande orimligt svårt att få en samlad bild av sin framtida pension (Kristersson 2011).

Det årliga orange kuvertet är den mest genomgripande insatsen som det offentliga använder för att informera människor och förmedla kunskap om den framtida pensionen. Åsikterna kring informationen i det orange kuvertet varierar mellan intervjupersonerna och kommentarerna sträcker sig från ”katastrof” till ”bra”. En övervägande majoritet tycker att informationen är dålig eller missvisande. Man tycker inte att den ger en tydlig bild över den framtida pensionsinkomsten. Det finns enligt

¹⁵ Jag hamnade ofta i situationer där jag fick förklara Internetsidor såsom www.minpension.se och hur intervjupersonerna kunde få del av tjänsten.

Anna Amilon (2008), en intrikat koppling mellan en persons inställning till det (motsvarande danska) orange kuvertet och hur insatt personen är i sin framtida pensionsinkomst. Personer som anser sig okunniga i pensionsfrågor tycker oftare att det offentligas information är tillräcklig. De som anser sig kunniga däremot, menar Amilon, är oftare mer kritiskt inställda till informationen. Tendensen kan till viss del även ses bland intervjupersonerna i min studie.

Giovanni Mastrobuoni (2009) har undersökt huruvida människors pensionsbeteende påverkas av den amerikanska motsvarigheten till det orange kuvertet – ”Social Security Statement”. Resultatet visar att arbetarnas, och då främst de svarta och lågutbildade, kunskap förvisso ökat då de fått ta del av informationen, men trots en ökad kunskap förändrades inte deras förberedelser. Detta beror sannolikt på att informationen inte är tillräcklig för att skapa ett handlingsutrymme för dessa personers förberedelser. Författare lyfter fram att otillräckliga finansiella kunskaper i hög utsträckning kan leda till felaktiga och bristfälliga beslut, vilka riskerar att påverka människors välfärd negativt (Gustman och Steinmeier 2005, Lusardi och Mitchell 2007a, 2007b, Agarwal et al. 2010) exempelvis genom ett otillräckligt pensionssparande. Sambandet mellan kunskap och förberedelser är inte självklart. Förändringar i förberedelser är svåra att härleda till den information personen fått och kan likväl bero på andra influenser (Agarwal et al. 2010). Man kan, som en del berättar, ha pratat pension med en vän eller kollega och tagit del av deras livserfarenheter och utifrån det beslutat sig för att starta ett pensionssparande.

Att individens bild av och uppfattning om pensionssystemet har en inverkan på hur och om hon agerar är förvisso en självklarhet, men man ska inte undervärdera betydelsen då den kan få en fundamental inverkan på agerande och pensionsbehållning. Engagemanget för det orange kuvertet är i stort sett genomgående svalt och det är inte många som tar del av det med någon större inlevelse. På sin höjd öppnar man och ögnar beloppen, varpå kuvertet antingen åker i pappersinsamlingen eller in i en pärm för att aldrig läsas igen. Anledningen till att man inte tar till sig informationen är att den upplevs tråkig och till och med missvisande. Ett slående resultat, som av många intervjupersoner knyts

direkt till det orange kuvertets undermåliga information, är de skiftande svar jag får på frågan hur stor andel av sin nuvarande lön man förväntar sig att få i pension. Knappt hälften av respondenterna kan inte besvara frågan. Majoriteten i mellangruppen lämnar dock ett svar, men svaren är varierande, allt från en pension motsvarande 30 till 110 procent av den nuvarande lönen. Att svaren sprider sig är så klart naturligt med tanke på hur gammal man är eller om man har ett pensionssparande. Dock uppger de som inte svarar på frågan (likväl som många av dem som svarar) sig vara osäkra eller ointresserade då de belopp man tar del av är prognoser och skattningar och ingenting som man ska ta för sant.

Att en ung människa har lågt intresse av att aktivera sig i sina pensionsförberedelser är inte märkligt. Som ung har man ofta andra utgifter man vill prioritera istället för att spara för pensionen. Samtidigt är ointresset noterbart med tanke på risken att okunskap riskerar leda till felprioriteringar som riskerar påverka den framtida pensionen negativt (Adolpson och Hellman 2007). Ett privat pensionssparande är inte en nödvändighet. Men det lyfts ofta fram som behövligt från politiker och experter, för att säkra ett pensionärsliv som tillåter det "lilla extra". Ålder är en indikator på hur/om en person förbereder sig inför sin pensionering, ju närmare pensioneringen hon är desto mer aktuell blir frågan om pensionen kommer att vara tillräcklig (Caliendo och Aadland 2007, Muratore och Earl 2010). Här måste man skilja pensionssparandet från personens "förberedelsetänk" eller reflektion. Reformeringsen av pensionssystemet har kommit att innebära att allt fler yngre påbörjar ett pensionssparande. Hälften av de unga respondenterna pensionssparar, men sparandet kan likväl ha startat som en reflex som ur ett reflekterande inför de nya försörjningsförhållanden pensioneringen kommer att innebära. Många av de unga anser att pensionärslivet känns avlägset och de varken kan, vill eller har intresse av att aktivera sig helhjärtat i nuläget. Att vara orolig för risk med åldrandet innebär samtidigt att man har en medvetenhet om den, men att ha ett pensionssparande behöver inte betyda att man sparar på grund av att man ser risker med åldrandet.

Arbetets inverkan och påverkan

Arbetslivserfarenheten är en del av livssammanhanget som påverkar anpassningen. Tova 1981 T träffar i sitt arbete många äldre i den fjärde åldern och ser genom det många negativa aspekter av åldrandet:

Jag tycker att det verkar ganska deprimerande. Dels är det mycket om... inkomsterna. Hur förskräckligt låga inkomster en del har. Speciellt kvinnor som kanske inte har jobbat så mycket. De har kanske 7000 kronor i månaden och det känns ju förskräckligt. Och det är pengar de ska betala skatt på också. Sen finns det ju i och för sig lite bidrag att få. Ja... och sen så tänker man ju ofta på att man ofta hör folk som säger att "När jag bli pensionär då ska jag göra en massa saker". Men här är det pensionärer som är liksom vårdpaket ibland. Och det är deprimerande tycker jag. De flesta har väl ett bra liv, men jag ser ju nästan bara det negativa.

Denna arbetslivserfarenhet är något som Tova menar påverkat henne i hennes sätt att tänka långsiktigt på sin ekonomi. Även om hon ännu inte pensionssparar funderar hon kring förberedelser både ur ett ekonomiskt, socialt och hälsomässigt perspektiv. Hon menar att hon är för ung för att pensionsspara nu och tänker inte börja med det förrän hon är i 40-årsåldern.

Att tiderna har förändrats och att både privat- och arbetslivet har förändrats gentemot tidigare generationer, är en fråga som lyfts av intervjupersoner i alla åldrar. Johan 1979 T jämför sig själv och sin generation med sin föräldrageneration. Han menar att det finns starkare individfokus i samhället idag, vilket spiller över på andra områden av samhället, såsom arbetsmarknaden. Ett skifte som han menar lett till att arbetstagarens syn på sig själv och sitt arbete förändrats:

Men de [föräldrarna] har en annan stil alltså. Dom har ett annat tänkande till pensionering. Dom har ett annat tänkande till arbete. Ja... det är det här liksom att man inte ska ställa något krav. Man ska vara tacksam för att man har ett arbete och man ska vara... ja... den gamla skolan så att säga – tacksam och tyst. Jag *är* jättetacksam att jag har ett så bra jobb som jag har. Det är klart att man är det. Men inte riktigt på samma sätt. Och just det här att man ska vara så lojal med sin arbetsgi-

vare osv. Och... så att säga... det... är arbetstagarens marknad idag så är det.

Milena 1980 T kom till Sverige som flykting på 1990-talet och jämför ofta sin situation med sina föräldrars. Hon tycker att hennes kunskaper kring pensionssystemet och hennes framtida pension är låg och har av ekonomiska skäl inte ett pensionssparande. Hon är orolig för hur hennes föräldrar kommer att få det som pensionärer och framhåller i synnerhet deras okunskap i hur socialförsäkrings- och pensionssystemet fungerar samt svårigheter att komma in på arbetsmarknaden, som anledningar till sin oro. Invandrare och då i synnerhet från ett icke OECD-land är en utsatt grupp vars försörjning som pensionärer riskerar att bli för låga för att generera en rimlig levnadsstandard (SOU 2010:105). Milena ser sannolikheten för att hennes föräldrar får en god pensionsinkomst som mycket låg:

Sen är det ju också hur de är. Min mamma är mer framåt. Hon tänker framåt – hon trivs bra här och läser tidningen varje dag och är med i systemet. Men ändå – oavsett hur mycket hon än kämpar så är det svårt att förstå sig på allt. Man bombarderas ju av massmedia och all möjlig information. Så hon har varit inne på att... ja hon fick reda på att hennes hemförsäkring inte täcker vissa kostnader. Ja, som om man är sjuk och behöver stöd till sjukresor. Hon tar hjälp av mig att ta reda på vad som gäller. /.../ Det är inte det att hon inte förstår språket, utan det är ju svårt. /.../ Ja, så det blir ett handikapp för de som kom hit för 10-12 år sedan och inte riktigt kommit in va? Men jag tycker att min mamma pratar hyfsat bra svenska. Arbetskulturen där hon jobbar är ju begränsande också. Det blir ju inte lika mycket diskussioner som här t.ex. Som inom myndigheter och inom sjukvården, utan det är mer "skit-snack" om man ska vara ärlig. Det är sorgligt på det sättet och sen när hon kommer hem så har hon ingen tid att tänka på sånt. Då måste hon laga mat och vila upp sig.

Det är tydligt att det gror en misstro gentemot det reformerade systemet och det blir mest påtagligt i mellangruppen, som är den grupp försäkrade som känner att de står i "skottgluggen" för reformeringens följd. Misstron är inte ogrundad och jag vill påminna om 20-delsinfasningen (se s28) som innebär att många av de i mellangruppen

har planerat sitt liv efter det föregående systemets regler men nu helt tillhör det nya systemet. Det förekommer alltså inte sällan en negativ syn på pensionssystemet på så sätt att man tror att människor kommer att tvingas att arbeta längre än vad de planerat utifrån de tidigare gällande reglerna. Denna oro för medmänniskor med sämre förutsättningar blir en kritik gentemot de individualiserade delarna i systemet. När det kommer till en själv är majoriteten inställda på att gå i pension vid 65. Många vill pensionera sig tidigare och det är en försvinnande liten del som tror att de av ekonomiska skäl måste arbeta längre än till 65.

Innebörden av att bli pensionär innefattar olika element. Man kan uppleva processen som ett abrupt avbrott från ett hektiskt arbetsliv, vare sig pensioneringen är planerad eller inte. Det sker plötsligt och livet förändras i grunden. I och med reformeringen av pensionssystemet försvann 65-årsdagen som pensionsdag och pensionsåldern blev rörlig, med start från 61 år. De flesta intervjupersonerna ser 65-årsdagen som den "riktiga" pensionsåldern. Detta överensstämmer också med hur det generellt ser ut i landet, där de flesta i praktiken tar ut sin ålderspension vid 65 eller tidigare (Ds 2011:42). En parallell kan dras till det Giddens säger om att konfiskera tidigare generationers erfarenheter. Tanke-mässigt är många kvar i de tidigare gällande reglerna, även om de helt eller till största delen omfattas av de nya. Att gå i pension vid 65 är en institutionaliserad norm (Jeppsson Grassman 2005) som tycks seglivad. Erno 1957 A berättar att reformeringen först gjorde honom upprörd, men att han efter att ha tagit del av information, blivit lugnad och håller kvar vid sina tidigare pensioneringsplaner:

Ja, jag blev förbannad. Det var ett jävla sätt. /.../ De tog bara dän det. Ja, för jag... jag började spara i pensionsförsäkringar. Jag har hela tiden sagt till mig själv innan reformen att jag ska gå vid 60, kanske trappa ner till halvtid och lyfta pensionsförsäkringen och så jobba halvtid. Jag tror... om man går tillbaka till reformen. Alla snackar ju om att man förlorade massa pengar.... Men när jag får mitt rosa häfte... plus de andra försäkringarna man har, jag har ju mitt privata som ligger och tickar och sen har jag ju jobbat hos privata arbetsgivare som betalat in nåt som hette IPP tror jag det hette... och där ligger nånting och tickar

på mig. Och sen betalar kommunen in till mig, så ekonomiskt kommer jag inte lida. Så planerna är fortfarande att kunna gå vid 60.

Hälften av de yrkesverksamma intervjupersonerna planerar för att pensionera sig tidigare än 65. Detta kan tyckas förbryllande, då många av dem är missnöjda med och bekymrade över informationen i det orange kuvertet. Bilden förstärks när man betänker att flera av dem med ett privat pensionssparande, har en oklar uppfattning över hur stor pensionen kommer bli. Inte sällan uppges en av huvudanledningarna till sparandet vara att man vill sluta arbeta tidigare och inte att man vill säkra en högre pensionsinkomst. Man kan misstänka att det är den upplevda okunskapen kring pensionssystemet som ligger till grund för förvirringen. En av intentionerna med reformeringen är att de försäkrade ska motiveras att arbeta längre. LO (2011) har gjort en uträkning kring vilken pension deras medlemmar kan förvänta sig. Resultatet visar att man år 2011, för att få samma andel av sin inkomst i pension som kollegerna som pensionerade sig 1995 fick, måste arbeta två år längre. Detta är inte unikt för LO-anslutna, utan en utveckling som omfattar alla. En av reformeringens huvudsakliga anledningar är att vår livslängd har ökat (OECD 2011). För varje år vi lever längre behöver vi arbeta ytterligare åtta månader (Kristersson 2011).

Det intervjupersonerna säger stämmer inte riktigt överens med de tendenser som finns på att det, parallellt med en ökad tidigareläggning av pensionen, finns en ökande andel som väljer att pensionera sig efter 65 (Ds 2011:42). Detta kan bero på att intervjupersonerna inte har tillräcklig kunskap och insikt i hur länge de kan behöva arbeta. Intervjuerna genomfördes och ska ses som ett nedslag i kunskap och åsikter mellan åren 2005-2007; tankar och kunskaper kan mycket väl ha förändrats sedan dess. En ytterligare aspekt är att många av dem som vill sluta arbeta tidigare planerar det på grund av risk för sjukdom och skador om de fortsätter att arbeta till 65-årsdagen. Hälsan är, som jag tidigare redogjort för, starkt påverkande.

Få planerar för arbete som pensionärer och enbart en försumbar del uppger att de eventuellt kommer att arbeta längre än 65-årsdagen. Anledningen till att planera inför ett fortsatt arbete som pensionär upp-

ges ofta vara sociala och ekonomiska. De som pratar om att fortsätta arbeta efter 65 år arbetar främst inom praktiska yrken (ex. fastighets- eller parkskötsel) och menar att de enkelt kommer att hitta extraarbete. Det rimmar på ett sätt väl med intentionerna bakom reformeringen, dvs. att få individen att stanna kvar längre på arbetsmarknaden. Men samtidigt inte, då de flesta som planerar för att arbeta extra, inte involverar ett senareläggande av sin pensionering. De planerar inte att fortsätta vara yrkesarbetande, utan ser snarare extraarbetet som ett sätt att komplettera sin pension. Så, även om det finns de som talar om ett fortsatt arbetsliv, talar de inte om en förkortad pensionärstillvaro, vilket står i kontrast med reformeringens föresats att öka incitamenten till ett längre arbetsliv, likväl som indikationerna att fler reflekterar över att de kommer att behöva arbeta längre gör det (Ds 2011:42).

Könets betydelse för anpassning

I jämförelse med män arbetar kvinnor oftare deltid samt stannar i större utsträckning hemma med barnen under småbarnstiden (Johansson 2010), vilket också är fallet i min studie. Internationell forskning visar, i stort sett uteslutande, att män i större utsträckning planerar och förbereder sig inför sin pensionering (Kemp et al. 2005) och att klassiska könsroller skapar olika socialiserings- och anpassningsvägar in i pensionsförberedelser (Denton och Boos 2007). Det finns en oro att det sociala livet genom pensioneringen skulle förändras till det sämre, då arbetslivet och yrkesrollen varit stärkande och positiv. En del, och då oftast kvinnorna, talar om att de hade svårt att sluta arbeta, och att förlusten av den roll och de sociala kontakter man har som anställd, skapar ett socialt vakuum i deras liv som pensionär. En rollförlust man med tiden förlikat sig med, men som fortfarande innebär en viss saknad av arbetslivet. Det gifta paret Harald 1939 T och Ellen 1940 T har olika upplevelser av sina pensioneringsprocesser. När jag frågar om deras förväntningar inför pensioneringen säger Harald att han inte hade några större förväntningar mer än att han hoppats få vara frisk. Medan Ellen säger så här:

Men jag har väl haft det lite svårare... Alltså att inte göra nånting och inte ha det här regelbundna att gå till. Och jag har saknat den sociala biten kolossalt alltså. Och just vid denna årstiden (försommar) går det lättare... på vintern är det. Särskilt efter jul och fram på våren tycker jag... det är en stadig period. Men det är klart... nu träffar jag en del av mina gamla jobbarkompisar, på vattengympa, på vinterhalvåret. Så då har man ju den lilla kontakten med dem fortfarande och hör hur de har det och så där. Inte är det mycket vi hinner prata, men i alla fall va?

Skillnaden i Ellens och Haralds upplevelser är talande för flera av de äldre par jag intervjuat. Kvinnor oroar/har oroat sig i större utsträckning för att övergången ska bli svår (främst) ur ett socialt perspektiv. Några menar att oron är grundad i att de har kommit senare ut i arbete än sina män och att de därför helt enkelt inte är eller var redo för pension. De är inte synkroniserade med pensioneringens sociala tidtabell på samma sätt som männen (Jacobson 1974). Men det vanligaste är, likt Roland och Birgit berättar i inledningen av kapitlet, att de äldre ser pensioneringen som ett slags "arbetslivets målsnöre" och att de ställer om sig genom att mentalt förbereda sin "inre arbetare" på att bli pensionär.

En av intentionerna med införandet av livsinkomstprincipen är att alla ska få lika förutsättningar och möjligheter att förbättra sin pension. Det spelar ingen roll om man är kvinna eller man, så länge man lönearbetar ökar man också sin pensionsinkomst. Denna syn på jämställdhet delas inte av den övervägande majoriteten av intervjupersonerna i mellangruppen, som ofta istället ser sig som drabbade av förändringen. Deras åsikter står i bjärt kontrast med reformeringens syfte, då de istället uppger att de känner sig lurade på 15/30-regeln. Det är oftast kvinnorna som känner sig direkt påverkade, ofta är det deras val att ha deltidsarbetat och stannat hemma med barnen som lyfts fram som den stora orättvisan. Detta upplevda svek leder också till en mer generell avog inställning till pensionssystemet som helhet. Att känna sig lurad av en förändring i ett socialförsäkringssystem påverkar tilliten till det. Livsinkomstprincipen kan också leda till markanta ekonomiska skillnader under ålderdomen utifrån kön (Kemp et al. 2005, Jefferson 2009), då det är vanligare att kvinnor arbetar inom låglöneyrke (SCB 2010b)

som oftare inte omfattas av kollektivavtal (Jefferson 2009, Berggren 2008). I Sverige finns en grupp av, ofta yngre, arbetstagare som inte omfattas av ett tjänstepensionsavtal (Svärdman 2011). Detta är, om inte anställningsförhållandena stärks för personen, en situation som kraftigt kan komma att inverka på försörjningen som pensionär (Adolphson och Hellman 2010). Det är dock ingen i min studie som uppger sig stå utan ett tjänstepensionsavtal.

Det finns inte några större genusskillnader i hur man uppfattar sin pensionsrelaterade kunskap. Tidigare undersökningar visar att män oftare än kvinnor anser sig ha tillräckligt med kunskap kring pensionssystemet, även om kunskapen i realiteten visar sig vara likvärdig mellan könen (Länsförsäkringar 2006, Collectum 2011a, 2011b). Att genusskillnaderna är mindre påtagliga i min studie kan bero på slumpen, men en möjlig förklaring är att fler kvinnor än män har intervjuts och att studien innehåller jämförelsevis många pensionssparare.

Tilltro och upplevd okunskap

Det råder inga tveksamheter om att intresset och förtroendet för det nya pensionssystemet ofta är lågt. Man vet inte hur man bäst ska anpassa sina förberedelser till de nu gällande reglerna. Att människors misstro inför det reformerade systemet existerar, har också påvisats i flera undersökningar (Svallfors 2003, 2011, SEB Trygg Liv 2010, AMF 2003, 2004). Vad kan den här bristen på tillit leda till? Stefan Svallfors (1999) pekar på att om välfärdspolitikens legitimitet hos allmänheten försvagas eller brister, kan det innebära ett problem för politikerna att vidmakthålla den. Att känna sig tvingad och manad att skaffa sig privata försäkringslösningar för att säkerställa sin livssituation och ekonomi riskerar att påverka välfärdspolitikens legitimitet negativt (Hegelund 2009, Svallfors 2003). De privata försäkringslösningarna ökar inte bara inom pensionsområdet. Branschorganisationen Svensk Försäkring (2012) har undersökt marknaden för privat sjukvårdsförsäkring och deras resultat visar att det skett en markant

ökning de senaste tio åren. Antalet personer med denna försäkring ökat från drygt 100 000 år 2000 till 430 000 vid årsskriftet 2010-2011.

Pensionsrelaterad information och reklam kommer i många skepnader; facklig information, orange kuvert, TV-reklam, via Internet (ex www.pensionsmyndigheten.se eller www.minpension.se) eller via försäkringsförsäljare. Många av intervjupersonerna uppgav att de sett reklam från privata pensionsbolag på TV. Det är inte ovanligt att intervjupersoner utan pensionssparade upplever att intensiteten och mängden av reklam haft en motsatt effekt och att de inte tar den till sig. Detta är något som Anders 1952 T håller med om. När jag frågar honom hur han hanterar pensionsinformationen säger han:

Inte alls helt enkelt. /.../ Det smarta är väl så klart att engagera sig. Om jag nu misstänker, såsom vi pratat om, att det här är... om jag inte engagerar mig så kommer jag att torska på nåt sätt i att sitta med en sämre ekonomi. Om jag gör ett aktivt val och avsätter pengar till det och försöker mecka med dem så kanske jag har en större risk att inte hamna i det läget va? Men det är klart, det är ju ingen garanti va? Det är ingen som kan garantera mina avsatta pengar till en viss form av tillväxt va? Även om alla gör det, så kan ingen lämna någon absolut garanti. Men det handlar ju ändå om att göra det bästa av situationen. Att så klart det är ju bättre att agera själv och sen får man ju göra så gott man kan. Det är så klart att sen... Om jag *inte* gör det och lyckas – då har jag ju bara haft bonntur liksom va? Att vara passiv... då... ja... då är ju risken större att det blir sämre...

Även om man som Anders väljer ignorerandet som strategi eller anpassning innebär inte det att han, och andra med honom, inte har reflekterat. Anders är väl medveten både om att han inte har gjort några val och vilka anledningarna är till det.

Samtidigt som informationen om det egna ansvaret för ålderdomen ökat och egenansvaret allt mer manifesterar sig i människors syn på pensionsförberedelser, finns inte sällan en ovilja bland intervjupersonerna att bli mer aktiva. I jämförelse med andra rollövergångar under livsloppet sker pensionsövergången ofta mer plötsligt. Att välja arbete eller skaffa familj är exempelvis roller man ofta går in i genom förberedelser, planering eller utbildning. Peter Laslett (1989, 1994)

delar in människans ålder i fyra delar. Den första åldern omfattas av barn- och ungdomstiden, man är beroende av andra (föräldrar) och socialiseras in i livet. Därefter följer den andra åldern, som inkluderas av att vi bildar familj och avancerar inom arbetslivet – här är vi oberoende och tar ansvar för vårt liv, vi tjänar pengar och vi sparar. När vi når den tredje åldern har barnen ofta flyttat ut och det sker ett skifte av fokus och personen kan fokusera sig själv och hänge sig åt självförverkligande. Särskilt pensioneringen frigör tid att lägga på egna projekt. Övergången till den fjärde åldern innebär ett ökat beroende av andra, en ökad sjuklighet, tillsammans med sänkt psykisk och fysisk förmåga och leder så småningom fram till döden (a.a.).

Steget är inte långt till att se den tredje åldern som något som t.ex. privata försäkringsbolag utgår från när de lyfter fram det framtida glada, resande och välmående pensionärsjaget i sin reklam. Samtidigt finns ett allt tydligare framhävt ökande ungdomsideal i samhället (Street och Dasai 2011, SOU 2003:91), och det är vanligt att man starkt identifierar sig med sitt yrke (Pate och Beaumont 2009, Wenger 1998), medan man gärna skjuter bort tankar kring åldrande och död (Street och Desai 2011). Att förbereda sig genom ett pensionssparande ökar möjligheterna till självförverkligande och en förvisso förändrad men förhoppningsvis trygg försörjning. Fritid, resor och ett utökat umgänge med vänner och familj står i centrum. Bilden av den sjuklige gamlingen i den fjärde åldern lyser oftast med sin frånvaro. Av detta kan man se att denna skildring av den tredje åldern fyller en funktion för att få människor att bli intresserade av att anpassa sig och förbereda sig (ekonomiskt) inför pensioneringen. Det är den glada tiden, med tid och utrymme för nöjen, vi förbereder oss inför när vi pensionssparar.

Självkänsla och tillit

Återgår vi till teorin om Terror Management (TMT) så kan vi se på mänskligt handlande som i grunden styrt av rädsla för den egna kroppens förgänglighet. Med teorins hjälp kan vi se mänskligt handlande utifrån ett individ- och samhällsperspektiv, på så sätt att

samhällen byggs av och styrs med olika symboler, exempelvis lagar, politik eller religion. Dessa symboler skapar normer, en för personen eftersträvarsvärd världsbild. Människan i sin tur, mäter sitt eget värde efter hur väl hon lever upp till denna världsbild (Landau och Greenberg 2006); om hon påminns om sin egen bildliga eller symboliska död (terror), ökar hennes motivation att upprätthålla symbolerna. En person med uppfattningen att man är del av en fungerande helhet med tillräckligt och fullgott skydd har en hög *självkänsla* (self esteem).

(F)aced with a risky self-esteem-relevant decision, low Self Esteem (SE) individuals tend to choose the action that minimizes the potential for threat because they lack the affirmational resources to fend off postdecision regret; high SE individuals, in contrast, are less risk averse because they are confident in their ability to shrug off the regret of a poor choice /.../ High SE individuals are generally motivated to enhance their self-image and perceptions of success, whereas low SE individuals are more cautious in their responses to the social environment and are motivated to protect their self-image from potential threats (Landau och Greenberg 2006:635).

Så med andra ord, att känna sig trygg i relation till den aktuella världsbilden (dvs. hög självkänsla gentemot pensionssystemet), blir en kraft för individen att skydda sig från en fundamental källa till oro, nämligen medvetenheten om den egna (bildliga eller symboliska) döden (Arndt, Solomon, Kasser och Sheldon 2004:200). Jag ämnar inte spänna bågen så hårt att jag påstår att en människas förberedelser för pensionärlivets försörjningsförhållanden är ett utslag av dödsångest. Däremot står det klart att intervjupersonernas förberedelser inför pensioneringen i delar påverkas, drivs och begränsas av känslor av oro, otillräcklighet och okunskap. De äldre känner sig mer trygga med sitt pensionssystem än de yngre. Det ökade inslaget av individualisering i pensionssystemet har lett till att människor informerats om och sett risker med åldrandet och många har valt att ha ett pensionssparande som en proaktiv copingstrategi. Denna oro går också igen i en annan situation och det är ifråga om hur man anpassar sig till pensionssystemet. Många av intervjupersonerna uttrycker att de inte har tillräcklig kontroll eller kunskap för att kunna välja rätt i de

individualiserade delarna. Denna upplevda okunskap är grundad i osäkerhet och bristande tillit och blir ett ytterligare exempel på hur låg självkänsla påverkar människans förmåga att definiera sitt handlingsutrymme och sin anpassning till pensionärslivet.

Människors syn på och attityd till välfärdsstaten är av stor vikt för dess legitimitet. Om inte allmänheten ser ett socialförsäkringssystem som tryggt eller rättvist finns risk att viljan att vara med och finansiera det försvagas. Dessa frågor har Stefan Svallfors (2011) undersökt genom Välfärdsundersökningarna som genomförts åren 1986, 1992, 1997, 2002 samt 2010. Frågebatteriet har utökats efter hand och frågeställningar rörande tillit för välfärdsstaten fördes in 1997 och kompletterades 2002. Hur ser det då ut med tilliten till pensionssystemet och hur har den förändrats under 2000-talet? Resultaten visar att befolkningen i stort sett är nöjd med socialförsäkringarna med vissa undantag, bl.a. pensionen. 2002 och 2010 frågade man i hur stor utsträckning respondenten ansåg att den offentliga sektorn "klarar att garantera ålderspensionärerna en hygglig levnadsstandard" (Svallfors 2011:17). Knappt hälften av dem som svarar är av negativ uppfattning (49 procent år 2002 och 48 procent år 2010). Den mer personligt riktade frågan om hur stor sannolikheten är att man själv får en statlig pension som inte ger en acceptabel levnadsstandard som pensionär, renderar en liknande svarsfördelning. Drygt hälften (56 procent) av de svarande var 1997 mer eller mindre negativt inställda. År 2002 upprepades frågan och knappt hälften (47 procent) var negativt inställda. År 2010 visar sig trenden ihållande och fortsatt knappt hälften (45 procent) av respondenterna är negativt inställda. Svallfors poängterar att den upplevda riskutsattheten gällande försörjningsproblem generellt sett minskat sedan 1997 med ett undantag då det "framför allt (är) i fråga om pensionerna som de upplevda välfärdsproblemen är stora" (a.a:16).

Det finns de som, likt Anders 1952 T, varken aktiverar sig i de obligatoriska eller privata delarna. Han har inget pensionssparande eller annat långsiktigt sparande och förklarar, som vi kan se i nedanstående citat, sitt sätt och sin inställning som ett "strutsbeteende". Han ser faran och vet att han bör anpassa sig, men sticker istället huvudet i sanden

och förtränger situationen. På frågan om han gjort ett aktivt premiepensionsval svarar han:

Nej! Jag trodde ju knappt mina öron... Att... jaha – ska det gå till så att man får ett eget ansvar. Att alla ska spekulera, det är ju tokigt, för vi har ju inte alla den kunskapen och vi är ju inte alla lika bra på det. Jag kände att det blev... det blev... jag kände att jag tillhörde en grupp som blev utsåld på något sätt. ”Nu får ni tar hand om er själv, och så får ni... det är ditt ansvar nu” och jag har aldrig sett det så egentligen,. Jag har sett det som att det där med pensionen det är ett statligt ansvar. Det fixar sig den vägen. Nu är det ju inte hela pensionen ändå... men /.../ nå det var mer allergin mot att alla ska ut på aktiemarknaden. Alltså det var ju inte så bra... men det var kanske en logisk följd av den här aktiemedvetenheten på nåt sätt som ändå berör en rätt begränsad del av befolkningen. Föreställer jag mig. Jag vet ju inte, men det tror jag. Och då tänkte jag att jaha nu fick det ett sånt genomslag till slut ändå va? Men jag gjorde... så klart, i och med att jag är struts i det fallet så är det klart att jag inte brydde mig... men jag tänkte på det och jag kastade aldrig några papper. Men dom lägger jag på en hylla och så ligger de där och... och studsar i min ångest! [skrattar]

Det finns en acceptans och en starkare insikt av behov till anpassning bland de yngre, men reformeringen har för dem burit med sig en unik osäkerhetsfaktor i relation till pensionssystemet. Flera av dem diskuterar en risk som inte föresvävar de äldre respondenterna; de berättar om oron att systemet och dess regler inte kommer att vara desamma den dagen de själva går i pension. Några ställer sig också frågan huruvida det framöver kan ske regeländringar som innebär att det privata pensionssparandet man har, kan komma att räknas av från den obligatoriska försäkringen. Detta är allvarligt. Farhågorna, även om de kan tyckas grundlösa, visar att pensionssystemet för de yngre har gått från att vara en solid institution till att upplevas som en påverkbar, föränderlig och eventuellt obeständig socialförsäkring. De unga, som ventilerar att de har svårt att förlita sig på systemets hållbarhet, är ett exempel på det Giddens (1996) skriver om individens beroende av, eller känsla av att vara utlämnad till, expertsystem. De har sett hur politiska beslut lett till förändringar och med det kommer också insikten att nya

förändringar enbart behöver vara ett ”klubbslag bort”. Verkligheten blir en ögonblicksbild där upplevda sanningar efter hand kan ruckas och fler förändringar kan komma att ske (Giddens 2005). Uppfattningen går stick i stäv med reformeringens intentioner att göra pensions-systemet långsiktigt finansiellt och politiskt stabilt. Åsa 1970 A och Pär 1970 A litar inte på att pensionssystemet kommer att finnas kvar i sin nuvarande skepnad den dag de blir pensionärer:

Åsa: Äh, jag tycker det har varit så många turer så att... jag tycker det känns så fruktansvärt osäkert det här med pensionen... Att man är rädd att det inte... finns när man är 65 eller... När man ska plocka ut den...

Pär: Det är väl det man har tänkt på mest... Det är väl det stora frågetecknet – om det finns kvar?! /.../ Ja, där kom ju en liten baby boom efter kriget... Vi läser mycket i tidningarna och...

Åsa: Jag menar pengarna ska ut. Du får ett papper och där står det ”så här mycket pengar har ni!”, men alla ska pengarna ut till. Så det är frågan om de finns där när de verkligen ska ut. Det funderar man ju på.

Systemet upplevs otryggare än det föregående, då konstruktionen skapar en osäkrare beräkningsgrund för den försäkrade. Förändringen har, parallellt med det politiska budskapet att systemet är tryggt och stabilt, burit med sig en osäkerhet för personen som fått svårare att förutse sin framtida försörjning som pensionär. Utöver att människor känner osäkerhet för att systemet kan komma att förändras, finns heller inte någon mall, eller med Giddens tidigare nämnda (2005) ord, någon möjlighet att konfiskera tidigare generationers erfarenheter.

Oro för pensionärlivets risker

Ungefär en fjärdedel av intervjupersonerna berättar att de hyser eller hyst en social oro i frågor rörande sina pensionsförberedelser. Med social oro avses en oro för att livet som pensionär kommer att bli ensamt och/eller att man oroar sig för pensioneringsprocessen. Man mister arbetskamrater, arbete och den roll som arbetslivet har skapat, när man blir ålderspensionär (Fonseca 2008). Margareta 1951 A har inget pensionssparande. Hon anser sig vara ointresserad av pensionsför-

beredelser och tycker att andra delar än de ekonomiska bitarna i pensioneringsprocessen och livet som pensionär, är betydligt viktigare. När jag frågar henne vad hon känner till om pensionssystemets delar säger hon att hon inget vet:

Erika: Och du har ingen privat pensionsförsäkring...?

Margareta: Nej, det har jag inte.

Erika: Är det något du har funderat på att skaffa dig?

Margareta: Alltså det var för länge sen egentligen. När vi tänkte när vi var på banken... men sen blev det aldrig nåt av det /.../ Nej, som sagt [skratt] det räcker nog till mig. Jag tänker inte på hur det kommer att se ut och så /.../ Alltså det viktiga är ju att man accepterar när man blir pensionär. Att man kan leva ett bra liv. Ett bra tag. Alltså så att man har sitt sociala nätverk och har fritidsintressen och kan vara lite aktiv det tycker jag är viktigt, viktigare än pengar egentligen.

Den sociala oron är betydligt vanligare bland tjänstemännen än hos arbetarna. Jag har här dristat mig till att räkna på hur oron fördelar sig bland intervjupersonerna och presenterar resultatet i följande tabeller. Anledningen till detta är att jag vill visa på hur unika "oromönster" ter sig utifrån exempelvis ålder, yrkestillhörighet eller kön.

Tabell 10.1a: Intervjupersonernas oro, kön, yrke, arbetsomfattning och pensionssparande.

Hyser ekonomisk oro (21 st)	
24% av männen	30% av kvinnorna
22% av tjänstemännen	32% av arbetarna
18% av heltidsanställda	43% av deltidsanställda
30 % av pensionsspararna	21% av icke pensionsspararna
Hyser social oro (19 st)	
18% av männen	30% av kvinnorna
37% av tjänstemännen	11% av arbetarna
26 % av heltidsanställda	21% av deltidsanställda
28% av pensionsspararna	18% av icke pensionsspararna
Hyser hälsomässig oro (33 st)	
26% av männen	55% av kvinnorna
37% av tjänstemännen	49% av arbetarna
42 % av heltidsanställda	43% av deltidsanställda
46% av pensionsspararna	36% av icke pensionsspararna
Hyser någon av tre ovan typer av oro (50)	
56% av männen	71% av kvinnorna
66% av tjänstemännen	62% av arbetarna
62% av heltidsanställda	68% av deltidsanställda
66% av pensionsspararna	61% av icke-pensionsspararna

Tabell 10.1b: Intervjupersonernas oro, civilstånd.

	Ekonomisk oro	Social oro	Hälsomässig oro
Lever ensam, 17 st	35%	29%	41%
Sammanboende, 61 st	25%	23%	43%

Tabell 10.1c: Intervjupersonernas oro, ålder.

	Ekonomisk oro	Social oro	Hälsomässig oro
Äldre	11%	37%	42%
Mellan	29%	29%	54%
Unga	38%	8%	25%

En figur eller en tabell är en förenkling. Den oro människor hyser inför sin pensionering är personlig. Ett plus ett blir inte alltid två; att hysa oro för en svår ekonomisk och social situation som äldre behöver inte innebära att man är mer oroad än en den som hyser hälsomässig oro.

SCB (2011c) undersöker svenskarnas levnadsförhållanden (ULF) och resultat från 2010 visar på skillnader i levnadsförhållanden mellan arbetare och tjänstemän. Markant fler kvinnor än män har besvär med oro eller ångest; 29 procent av de kvinnliga arbetarna och 20 procent bland tjänstemannakvinnorna. Motsvarande andel för männen är 16 samt 13 procent. Dessa mönster återfinns i intervjupersonernas oro inför pensioneringen och den hälsomässiga oron står ut, och då främst hos kvinnor och arbetare. Den hälsomässiga oron kan bero på många saker, en påverkande faktor är att tjänstemän oftast inte på samma sätt som arbetare behöver oroa sig för att kroppen ska hålla till pensionsdagen. Även tjänstemän kan ha en slitsam arbetssituation. Den föränderliga arbetsmarknaden med t.ex. omstruktureringar, fysisk belastning eller frekvent övertidsarbete kan leda till både oro och ohälsa hos de anställda (Westerlund 2005, Fromm och Hagström 2011).

Intervjupersonerna ur arbetarkollektivet nämner oftare att de har sett arbetskamrater som arbetat till sin 65-årsdag och gått i pension med slitna kroppar. Detta skapar en medvetenhet och oro om den nuvarande och framtida hälsan hos personen. Detta mönster återfinns i de kvinnliga intervjupersonernas utsagor där de oftare talar om oron för krämpor än för de sociala aspekterna. De socialt oroade är till största delen heltidsanställda, ett förhållande som kan förklaras genom att den som har en heltidsanställning i större utsträckning "har råd att unna sig" att vara socialt orolig, då hon sannolikt inte på samma sätt som en deltidsanställd behöver oroa sig för att rent försörjningsmässigt lösa pensionen.

Aktiv eller passiv?

De flesta intervjupersonerna anser att reformeringen av systemet kommer att leda till en osäkrare och lägre pensionsinkomst. I och med reformeringen har utgångsläget och den eventuella planering man har haft gått i stöpet. Man upplever sig som tillhörande den lurade generationen, då regler och förutsättningar upplevs fundamentalt ha förändrats. Rune 1956 T har haft en blandad arbetslivserfarenhet,

tidigare ett tyngre kroppsarbete, men skolade på grund av en arbetsskada om sig och blev tjänsteman. Han uttrycker på ett beskrivande sätt det som i stort sett alla intervjupersonerna i hans åldersgrupp nämner:

Ja, hur man ska lösa det... det är ju det som är det svåra. För att 40-talisterna de ser ju till att hitta sin försörjning från det gamla systemet, de får ju bara en liten del i det nya, men de har ju en tryggad grund när de kommer dit. Sen är de ju så enormt många så det blir ju ganska lätt att det slår undan fötterna på dem som är födda på 50-60-talet. För de hinner ju aldrig bygga upp den grunden som är gjord sedan tidigare, om man säger från 30-talet och framåt. Det var ju avsatta pengar för att man skulle ha en tryggad ålderdom. Och sen de som kommer sen, 70-80-talisterna, de har kanske en bättre chans för då är det ju ett annat system som tar över tryggheten för dem och de är ju inte den mängden heller.

Rune, och fler med honom, pekar på att situationen är besvärligast för dem som är födda på 1950-1960-talen. De hyser en bristande tilltro till systemet och många uppger att de känner det som att de hamnat i kläm i övergången från det föregående till det nuvarande pensionssystemet. De har haft det föregående pensionssystemet som grund eller mall när de förberett sig inför pensioneringen. I och med reformeringen ”rycktes mattan bort under fötterna”. En del använder starka ord som ”svek” och ”lurad” när de ska förklara hur de känner inför det reformerade pensionssystemet.

Det (må det vara partiellt) av politikerna till personen överförda ansvaret, ställer sig många tveksamma och kritiska inför. Att själv ha ansvar över hur en del av pensionen ska placeras upplevs som osäkert och orättvist, då det framtida pensionsbeloppet har ett så starkt samband med den egna kunskapen om fond- och aktieplacering, men också om tur. De som misslyckas riskerar bli ett fattigt andralag. Vera 1947 T ser reformeringen som ett steg tillbaka:

Jag har ju synpunkter på det här pensionssystemet. Nä, alltså... med de värderingar jag har i botten så är jag inte så förtjust /.../. Det är väl det här att man då ska... spekulera. För här har du ju skillnaderna. För om du tittar på mina föräldrars generation. Alltså det här var ju revo-

lutionerande när man införde det gamla pensionssystemet att... Tjänstepensionen... ha den här tryggheten på äldre dar och man behövde inte oroa sig som deras föräldrar hade behövt göra va? Vad man ska leva på under ålderdomen och om man hamnar på fattighus och så det var ju den stora grejen då. Och då var det ju inbyggt den här tryggheten. På nåt sätt så garanterade ju staten ens trygghet på ålderdomen. Men det gör man inte längre. Nu ska du själv se till att förränta de här dina skattepengar och då är du ju beroende av marknaden, alltså indirekt så styr marknaden din trygghet där på ålderdomen.

Det ökade individuella ansvaret för pensionen, och därmed anpassningen till försörjningsförändringen, signaleras tydligt till de försäkrade, både genom det allmännas information och genom privata aktörers reklam. Dick Forslund (2007:95) exemplifierar det med att citera en informationstext från (dåvarande) PPMs hemsida. Där stod att läsa att "Visste du att pensionssystemet förändrades för att vi blir fler pensionärer och färre som kan försörja dem. Pengarna skulle helt enkelt inte räcka till alla med det gamla systemet". Han för en diskussion kring textens innebörd och hur det signalerar att delar av pensions-systemet har individualiserats.

Allt detta sker dessutom samtidigt, på så sätt att vi är tillsammans i meningens början, när vi gemensamt "blir fler pensionärer" men att vi i slutet av samma mening måste "försörja dem". Saken är ju den att "vi" också snart skall bli "dem", men i ensamhet eftersom vi inte längre tillhör något "vi" (a.a:95).

Pensioneringen innebär en övergång från yrkesutövande till pensionärstillvaro. Detta rollbyte diskuteras, som jag tidigare nämnt, ofta av de äldre intervjupersonerna. Men även i mellangruppen problematiseras omställningen. En bild som målas upp är att åldrandet känns skrämmande då man, ofta genom mediers skildringar, upplever pensionärlivet som ett slags utanförskap. Man blir en slags andra klassens medborgare. Anders 1952 T uttrycker sina tankar kring åldrandet så här:

Jag hörde nu i veckan att pensionärer har svårare att låna pengar... och då tror jag att de inte handlar om vad de hade för... men banken måste ju ändå ha gjort en kalkyl på tillgångarna så klart... men det som fanns

med där var ju att den här personen kan ju gå och dö ifrån oss som kund och då torskar vi liksom. Det var mer ett av minus av att vara pensionär. Du har inte det som en självklar rättighet längre va. Utan det tuggas i kanten på din person och dina möjligheter att ta del av samhället och de... de resurser som finns där... och möjligheter... det är mer så jag ser det. Att man... det blir sparlåga på nåt sätt när man blir pensionär... då skruvas det ner. Det gäller att man ha satt sina grejer va? Sen gäller det att glida på den farten som blir där... och då får vi se om det är grus på min väg?!

Den här bilden av den ”avpoletterade” pensionären som blir beskuren vissa möjligheter skapar en negativ bild av åldrandet. Ser man den (nid)bilden av pensionären så är det inte märkligt att det kan börja växa en oro för hur det egna pensionärslivet kommer att bli. Samtidigt ber jag läsaren hålla i minnet att Anders är en av de intervjupersoner som medvetet valt att inte förbereda sig ekonomiskt inför pensioneringen. Sammantaget blir detta ett exempel på hur skiftande pensionsförberedelser kan te sig.

Regelrätt information och vardagssamtal om pensionsrelaterade frågor är en del av anpassningen till pensionsförberedelserna. Det heter att ”kunskapen är rädlans motgift” och att uppleva sig ha kunskap i fråga om pensionsfrågor har en positiv inverkan och en stark relation till det finansiella beteendet. Det ökar också i förlängningen sannolikheten för pensionen att blir större (Mastrobuoni 2009, Gustman et al. 2010). Att, som del av pensionsförberedelserna, informera sig om vad man kan sysselsätta sig med som pensionär, lyfts ofta som viktigt av dem som själva är aktiva, medan andra ser idén med pensionärsorganisering som märklig då man aldrig tidigare i livet indelats utifrån sin ålder. Att man i och med sin pensionering helt plötsligt ska ”vara” och separeras utifrån sin ålder, känns besynnerligt och ovant. Bland dem som är aktiva i organisationer är det många som poängterar ”att vara aktiv” är något man är och inte något man som pensionär blir. Kent 1931 T tycker det är viktigt att man förbereder sig på ett sådant sätt att man redan som nybliven pensionär börjar aktivera sig:

Och sen är det ju många som tycker att de inte kan komma ensamma. För att de inte är nån som bryr sig om en om man kommer ensam.

Men jag tror att det är viktigt att man omedelbart när man blir pensionär sätter igång med det, medan man själv är rätt så ung va? För väntar man för länge, för man ska växa in i det också. Det är ju så med allting ju. Och då knyter man ju kontakter. När man är så gamla som vi är så skaffar man ju sig bara bekanta, inte goda vänner och nära vänner – men dom ska man ju också vara rädd om. Absolut.

En annan anpassningsaspekt, som lyfts av Majken 1939 T, är vikten av ett aktivt och gott avslut från arbetslivet (Denton et al. 2004). Hennes pensioneringsprocess var bra, men hon jämför sin upplevelse med en väninna som haft ett mer turbulent och påtvingat avslut. En erfarenhet som känslomässigt har kommit att påverka väninnan under lång tid:

Ja, för det har jag varit med om så många tidigare som har blivit sjuka eller kommit ihop sig med ledningen och så här och så har det blivit tvärslut. Antingen har de slutat pang på stubinen, om de varit lite yngre, och då hade det inte känts roligt om det varit så. Så det kände jag mig väldigt glad för. Jag förstod det senare att det betydde mycket för mig. Ja, och då kan man ju komma tillbaka så här och hälsa på och det känns bra. Jag har en väninna som slutade, som tog garantipension vid 60. Hon skulle aldrig sätta sin fot på jobbet mer. Bara för hon tyckte det blev så fel. Nä, så det är jag glad för att det kändes som ett bra avslut... Det tänker man på.

Majken är inte ensam om att tala om vikten av att vara aktiv i pensioneringsprocessen. Upplevelsen av övergången från yrkesutövare till ålderspensionär kan ha en stor inverkan för välmående, i pensioneringsprocessen, men också för hur man mår som pensionär (Ohlin och Rinman 2002). Att sättet övergången från arbete till pensionärliv sker på har betydelse för välmåendet uppmärksammas också av Thomas 1969 T, främst ur ett arbetsgivarperspektiv men också utifrån hur han själv tror att han kommer att uppleva övergången. Han tycker att politikernas och företagens fokus bör riktas mot att mycket kunskap försvinner när en person pensioneras och att det finns en stor vinst i mentorskap där efterträdaren sätts in i arbetet - en vinst för alla parter - den blivande pensionären, efterträdaren och arbetsgivaren. När han diskuterar övergången till pensionärlivet säger han att han tror att processen blir svårare ju högre position en person har i arbetslivet. De

nätverk man har skapat genom arbetslivet blir större ju mer ansvar man har och avbrottet blir därmed tuffare.

Ett sätt att anpassa sig är att prata pension med sin omgivning, något som en fjärdedel av intervjupersonerna uppger att de gör. Med "prata pension" avses diskussioner som går djupare än de allmänna tankarna om vad man ska göra som pensionär. Det kan vara diskussioner kring systemets uppbyggnad, regler eller hur man ska tänka när man placerar sina pensionsfonder. De som pratar pension är mer långsiktigt reflekterande i sina pensionsförberedelser. Att kunna prata om ett problem eller en situation ökar personens chanser att skaffa sig kunskap och därmed möjliggöra mer övervägda val. Michael 1964 A pensionssparar inte, däremot har han en "pensionspratervänlig" kamrat:

Ja, jag har pratat med en kille jag känner, vi badar bastu ihop, och han jobbar nere på banken... och då gick vi igenom. Ja, just de olika uppläggen man brukar köra på ju så det får jag ju säga att jag har ju. Nu när... de där orange kuverten kommer i januari så skulle vi träffas på banken i hans tjänst och gå igenom både min och min frus för att se. För då hade han koll även vad man fick från facket och... vad är det. det är väl tre bitar tror jag det är dels... (tystnad) en liten bit man placerar själv; premiepensionen. Sen är det den är det den där från arbetsgivaren och sen så från facket.

Majoriteten av intervjupersonerna pratar inte pension och att det har betydelse för anpassning och förberedelser är tydligt när man djupare analyserar vad som sägs. Hälften de som "pratar pension" anser sig ha tillräcklig kunskap i pensionsfrågor. Tittar man närmare på utsagorna från dem som inte pratar pension, blir skillnaden mellan grupperna slående. Pensionspratarna är aktivare när det gällde sin egen pension och har oftare valt i någon del av pensionssystemet. Majoriteten av dem som inte pratar pension upplever sig ha otillräckliga kunskaper om pensionssystemet och de är också mer ekonomiskt, men också socialt och hälsomässigt oroade inför pensionering.

Frågor om den egna pensionen upplevs som privata och av den anledningen blir lätt de diskussioner som sker med arbetskollegor eller vänner, av en mer allmän karaktär. Eller som Anders 1952 T uttrycker det:

Men jag känner väl så här att jag tror... jag upplever nånstans pensionsfrågan... den är ungefär lika privat som vem jag röstar på va? Alltså man... Det är inget man fläker upp hur som helst... Alltså det är min ekonomi och hur mycket pengar jag har bakom ryggen det är liksom min sak. Man pratar definitivt inte kronor och ören.

Sammanfattning

En persons anpassning till pensionssystemet påverkas av flertalet individuella och strukturella faktorer. Arbetet har exempelvis inverkan på så sätt att de med tyngre arbete inte alltid är säkra på hur friska de kommer att vara vid pensioneringen.

Pensionssystemet och hur personen uppfattar detsamma är en faktor och hur man tänker kring de expertsystem som agerar som hjälpare inom pensionsförberedelser, är en annan. En människas sätt pensionsförbereda färgas av hennes tilltro till, samt upplevda kunskap om pensionsrelaterade frågor. Ekonomisk, social och hälsomässig oro som del av anpassningen är vanligare bland de äldre än de yngre. Dock ser en större andel av de yngre intervjupersoner ekonomi som en uttalad riskfaktor vid pensioneringen.

Margaret Denton et al. (2004) ser Reflexive Life Planning som en slags copingstrategi, men utifrån det intervjupersonerna säger är det tydligt att deras inställning till sina pensionsförberedelser i stort är färgade av en bristande tillit till både systemet och sina möjligheter att förbereda sig. För att kunna anpassa sig till pensionsförberedelse krävs att man känner att man hanterar situationen. Människors bristande tillit, tillika låga självkänsla i förhållande till pensionssystemet verkar begränsande för människor att "klara av".

Lena född 1974

Lena har efter sin universitetsutbildning arbetat som tjänsteman i tre år. Hon bor med sin sambo i en hyresrättslägenhet. Hennes arbetslivserfarenhet är brokig, allt från arbetsmarknadsåtgärder till vikariat inom vården. Sambon har just påbörjat studier vid universitetet. Hon arbetar deltid, men vill gärna ha en heltidsanställning. Hon har inget regelbundet pensionssparande utan för över pengar "som bli över" till ett e-sparkonto. När hon var ca 20 år gammal blev Lena uppringd av ett försäkringsbolag som erbjöd henne ett pensionssparande:

Ja, det var ju en snubbe som lyckades övertala mig. Jag tror han ringde... och var jättetrevlig och sa "ja men om du är osäker så kom ner till vårt kontor så kan vi prata lite mer" och allting var så tjugigt och så där... jag vet inte vad man föll för egentligen... för... det låt trevligt det han sa liksom. Så jag tänkte att ja varför inte... ja det var nog det med att man kunde dra av det på deklarationen. Ja, det var det. Så det var nog av den anledningen. Nu har man kanske ändrat inställningen lite när det gäller det.

Hon tackade ja till erbjudandet och lade under några år undan två hundra kronor i månaden i pensionssparande. Men när två år hade gått försämrades hennes ekonomi och hon kände att hon inte hade de ekonomiska förutsättningarna att fortsätta spara. Hon har inte återupptagit pensionssparandet sedan dess. Pensioneringen och livet som gammal ser hon positivt på och det är främst de sociala aspekterna hon fokuserar. Med livet som pensionär kommer friheten att göra vad hon vill. Hon tror att det kommer att bli en fin tillvaro "då man kan ligga hur länge man vill i soffan".

Premiepensionen tycker hon nästan är lite överklig. Hon och sambon följer via nätet utvecklingen och jämför med varandra hur deras fonder utvecklats. Hon menar att de på ett sätt ser det som en lek om vem som har mest pengar. "Och då ser man ju bara till hur mycket

pengar, man funderar inte mycket på vad det innebär. Vad är det man får för något egentligen? Så det är nog det enda. Vi ser nog bara de här siffrorna. Liksom en liten tävling!” Hon gjorde ett initialt val och valde fem olika fonder genom att titta i premiepensionsfondsinformationen. Hon uppmärksammade risker och avgifter, och det var främst riskerna som var i fokus. Hon var inte intresserad av att ta några högre risker med sina placeringar. Utöver dessa funderingar gjorde hon inga djupare eftersökningar:

Så att... ehm... så det var mest... annars visste man ju ingenting om *vad* det var för några bolag... man visste ju ingenting. Det tänker man ju sen när man ser reklamen och så här att etiska fonder... men då har man ju redan gjort sitt val så, så att.

Hon bestämde sig för att göra några justeringar efter att hennes sambo uppmärksammat att hans premiepensionsfonder hade rasat. Han bytte först och när Lena upptäckte att hans fonder utvecklades bättre än hennes bytte hon några och ökade risktagandet:

Jag hade nog bara en risk, men så tog jag till två stycken högrisk... äh. Jag kommer inte ihåg... men jag hittade nånting som verkade jåkligt bra. Baltikum. ”Ah, men det låter jättebra!” Det låter bra, för Ryssland hade min sambo propsat på, så det tog jag då. För Baltikum kommer nog snart. Ja, EU och allt det där va? Så att... men det var ju dom två som gick bra ju. Och nu har det sjunkit lite i och med börsen, men dom två har ju gått rätt upp alltså. Men sånt är ju temporärt, det vet man ju inte hur det går... Men det är ju några år till. Så dom hinner nog spela bort några tusenlappar för en! Men just planeringen... det är... man bara ”jamen det låter ju jättebra!” och sen att man bytte, det var ju att jag blev så förbannad på... jag hade nog Folksam tror jag det var. Åhh... jag blev ju helt vansinnig – ”nä nu jäklar, nu tar jag bort dem”. När det gick ju så där... upp och ner och så rasade den nåt fruktansvärt har jag för mig. Ingen förändring eller nåt sånt va, helt stilla. Så då tänkte jag att då tar jag bort dem. Dom som jag inte ville ha mer. Men sen dess har jag inte gjort nåt mer byte. Även om jag har tänkt att jag ska göra det. Men man är... ”äsch tar det sen” äh... man ska ju vara snabb till att göra det, men den där tiden va. Det blir ju aldrig av! Så att.. man tänker på att byta, det kommer säkert att man gör det. Man är ju bättre på att byta än... om man jämför med min

mor och min syster liksom – för dom vet ju inte hur dom kommer in på kontot! (skratt)

Jag frågar om hon har uppmärksammat någon pensionsrelaterad reklam och hon tycker inte att det är något som är riktat till henne. Snarare irriterar den henne:

Näe... Det är klart att man ska tänka på pensioneringen och så va, men jag tycker det är... är man ung tycker jag att man kan lägga det dithän. Man kommer dit ändå. Jag tycker att de ältar det hela tiden. Budskapet att... men det är klart att man kanske ska planera. Nä, det är just det att det är irriterande mycket! Jag tycker det att den här reklamen... man betonar... jag tittar på människorna som är i det här... i skådespelet... det är ju ändå... man framtonar medelklassen. Det finns ju inga vanliga människor i reklamen, utan det är det här fräscha. Ja, det är ju precis som när man ska låna pengar... folk som har en gullig liten unge som sitter på gräsplanet och så står det "låna pengar till huset". Ja, det är ju bara otroligt fräscha människor med fet inkomst och så är det ju med sånt här också... Jag menar det är ju inte... det... Se till verkligheten! För så är det ju inte. Jag menar en vanlig. Det går ju en massa människor i flanellskjortor och påtar i trädgården... och skrynkliga damer!! Ja, det är ju det som är så irriterande, för det är det där colgateleendet... och att man hela tiden matas med det!

Hon har samma inställning till det orange kuvertet. Hon tittar på prognosen och lägger kuverten på hög, utan att riktigt kunna ta informationen på allvar eftersom är ett siande. När jag ställer frågor kring tjänstepensionssystemet blir det uppenbart att Lena inte har någon fullständig översyn, dels på grund av ointresse, men också då hon har haft flera olika arbetsgivare:

Men jag vet inte ens vad jag har för nåt! Det är Länsförsäkringar kanske. Jag vet att jag fick samma grej på förra stället jag jobbade på om hur jag var försäkrad på jobbet. Men det har jag inte fått här. Men... vilken typ av försäkring... jag vet att jag fick nåt "tack för att du valde oss – Länsförsäkringar", men om det var tjänste... hmmm... jag kan inte ens erinra mig att jag har valt. Så det måste nog vara det... att... men grejen är att jag har så många. Och ett till tänkte jag då va så! (skratt). Det är Fora och det är Livförsäkringar och sen var det nåt

annat jag hade förutom Trygg Hansa... Det heter väl inte Trygg Hansa länge utan det heter väl SPP nu. Där har jag nånting... men vad det är för nånting... Jag blev förvånad att jag hade nånting på... jag jobbade extra en kortare period och där hade de betalat in för mig också. Det visste jag inte ens om. Så det blev jag också förvånad över... Och sen står det... det fina liksom. Det står nåt vettigt... och då tänker jag att det kan jag läsa sen. När jag blir pensionär! Jag orkar inte läsa. Det är ju... inte för att jag inte fattar, utan jag orkar inte läsa det.

Varken hennes mor eller far, som tillhör arbetarkollektivet, har ett pensionssparande. Mamman arbetar och pappan har sjukbidrag. Ett av Lenas syskon har däremot ett pensionssparande. "Hon matas av det här och tar de flesta försäkringar som finns!" Lena lyfter upp hur skillnaden på deras syn och tilltro till pensions- och socialförsäkringssystemet påverkar deras pensionsförberedelser. Hon oroar sig inte på något plan inför sitt liv och sin ekonomi som pensionär. Hon menar att hennes livserfarenheter har gjort att hon har den inställningen:

Nej, det... Alltså jag... Pengar... Jag har varit så fattig periodvis. Så det jag får då liksom, det bekymrar inte mig ett dugg alltså. Jag är helt garanterad på att jag får mina pengar! Min syster... det är ju det som avgör hur viktigt jag tycker det är att spara... som min syster hon resonerar som så att anledningen till att hon sparar utöver är att hon inte tror att det blir några pensionspengar så hon tror att det kommer att bli som ättestupan nästan. Men det tror ju inte jag. Jag tror inte... det ska vara en mycket stor kollaps i så fall, men jag tror att det drabbar alla. Även de som har sparat flera flera år och flera tusenlappar! Ja, blir det en motsvarande depression så drabbas ju *alla* lika. Och då börjar alla på noll menar jag och då har man kunnat njuta av pengarna innan! (skratt) Nä, men det är ju förnuftigt ändå, jag tror att det kommer att finnas kvar. Vi bor ju i ett tryggt samhälle – bra och demokratiskt. Ordning på det, att de inte skulle finnas några pensionspengar tror jag inte på.

Jag avslutar intervjun med att fråga om hon anser sig vara strategisk i sitt sätt att förhålla sig till och hantera sin ekonomi. Hon svarar då:

Nej! Det har bara varit superspontant alltså! Saker och ting... det har aldrig varit... har man fått pengar över så har det gått till nåt stort...

bilen då bland annat. Eller nån resa. En sån där passa-på grej. Jag har aldrig varit en prylidiot eller nåt sånt, men det har gått till såna saker. Alltså njutningsgrejer. Njuta för stunden! Då har man ju inte liksom tänkt på att lägga undan, eller planerat... Strategiskt kanske är att man valt att spara till en resa då... Nej, jag är dålig på att planera. Likväl som jag är på att följa upp saker. Mer än att man loggar in på PPM!

8. Val

I detta kapitel diskuterar jag val bl.a. med stöd i teorier om val. Det som intervjupersonerna berättat om sina val gör klart att de inte alltid uppfattar dem som övervägda. De påverkas av andra faktorer, emotionella likväl som mer påtagliga, såsom placering i livsloppet eller av synen på pensionssystemets regler. En persons val påverkas av känslan av tillit, trygghet eller kontroll. Om hon känner sig trygg och har en hög grad av tillit till systemet eller självkänsla till sin förmåga agerar hon annorlunda än om situationen är den motsatta. Lena berättar om sin och hennes systers skilda syn på pensionssystemet och hur det har lett till olika vägval. Systemen tror inte att systemet kommer att hålla och finnas kvar när hon går i pension medan Lena har en mer positiv syn på pensionssystemets möjlighet att förse henne med en skälig försörjning som pensionär. Deras uppfattningar har lett till olika val i anpassning och förberedelser. Återigen tydliggörs hur personliga förutsättningar och förmågor, i samspel med synen på strukturer, påverkar vilka val en människa gör.

Valet och valen

Som jag tidigare nämnt är val svåra att skilja från anpassning. Val är en del i anpassningsprocessen, samtidigt ser jag val som ett resultat av anpassning in i pensionsförberedelser. Både val och anpassning påverkas av människans livssammanhang. Reformeringen av pensionssystemet har inneburit att risker och föreställningar om risker med pensioneringen tydligare delas mellan det offentligt kollektiva och den försäkrade. Risken hanteras bland annat genom val, då vi alla nu har frihet och ansvar för att på bästa sätt placera delar av vårt pensionskapital. Laddar man ned fondkatalogen från Pensionsmyndighetens hemsida får man en drygt hundrasidig katalog som sida upp och sida ned är fylld med hundratal valbara fonder. Pensionsvalet har blivit en marknad, där många privata aktörer tagit plats och är aktiva i

människors valsituation. Att detta kan ha betydelse för tilliten till det offentliga pensionssystemet har jag tidigare diskuterat. Det speglar också det Anthony Giddens (1996, 2005) säger om människans beroende av expertsystem i det senmoderna samhället. I en växande utsträckning måste vi förlita oss på råd från (vinstdrivande) expertsystem, och när det gäller pensionen kan råden upplevas som livsavgörande. Till detta ska även föras kritiken att dessa bolag ofta tar oskäligt betalt för sina tjänster (Adolphson och Hellman 2011). Något som sannolikt har ytterligare inverkan på de försäkrades tillit till experter och i förlängningen även till pensionssystemet.

Val och till dem kopplade risker är vår vardag. Det är inte bara rätt pensionsfond som ska väljas, man ska välja rätt el-, telefon-, och försäkringsbolag och man ska välja rätt placeringar för annat privat sparande. Därutöver finns det andra viktiga val i livet som man behöver ställning till, exempelvis rätt utbildning för sig själv eller sina barn. Det handlar alltså om val som går utanför beslutet om ett månatligt pensionssparande eller fondval. Dessa frågor är personliga, men kan komma att få stor inverkan på den kommande pensionen och blir genom det samtidigt politiska. Frågor som vilket jobb man ska ha och vilka karriärmöjligheter som finns blir viktiga inte bara nu utan också sen. I och med att livsinkomstprincipen införts i pensionssystemet ligger det självklart en vinst i att ha ett värlönat och tryggt heltidsarbete. Här blir även frågan om exempelvis föräldraledighet viktig. Den, likväl som den avlönade tiden i arbete bör, ur ett pensionsrättviseperspektiv, delas lika mellan föräldrarna. Ökningen av antalet valsituationer har med andra ord trängt in i privatlivet (Ekerdt 2004) och är en utveckling som många intervjupersoner lyfter upp som försvårande för de långsiktiga förberedelserna. Peter, 1965, A reflekterar över detta. I intervjun har det genomgående varit tydligt att han är ointresserad av pensionsförberedelser. Han berättar att familjemedlemmar resultatöst försökt ”sparka igång” honom att starta ett pensionssparande. När jag ställer frågor om pensionsförberedelser blir han först tyst och tänker en stund och säger sen:

Nä, jag är dålig på sånt här. Det intresserar mig inte va? men... ehm [småskrattar] men jag får väl börja med det kanske!? Det ser ju ut som

så! Men det är ju samtidigt så att när man inte själv ska dra i det, så liksom lägger man sig inte i det. Och det är ju inte bra heller egentligen va? /.../ Alltså alla räkningar betalar jag och det vill jag själv ha koll på och veta vad vi betalar. Men i vissa situationer. Det här med det orange kuvertet – det gör jag bara så här med [gest: kasta över axeln]. Jag öppnar det inte bara /.../ Nej, vet du, om du tar en veckas period... Hur mycket information får du hemskickat? Hur mycket ringer inte telefonen om kvällarna och de ska sälja... du blir ju matad hela jävla tiden /.../ och det är ju inte bara detta. Det kan... man ska byta telefonbolag, man ska byta elbolag, man ska byta försäkringsbolag. Du ska göra ditten och göra datten va? Och så mitt i allt detta ska man ta hand om allt det vanliga. Du vet hur man har det. Man har det ju stressigt idag ju. Så man har inte ork att engagera sig.

Peter uttrycker sig starkt, men frustrationen och förvirringen han känner inför valsituationen är inte unik, utan delas av många intervju-personer. Mängden av val innebär att de pensionsrelaterade val man förväntas göra drunknar i alla andra val. Upplevelsen känns exempelvis igen från Agnes och Lenas berättelser, men även deltidsanställda Lillian 1957 A känner detsamma:

När man fick det här orange kuvertet. Då tänkte jag så här... alltså hur kan dom låta gemene man ta så stort ansvar för nånting som är så svårt... att sätta sig in i... Information ska jag inte säga att inte det finns. Det gör det. Men att ta det till sig och att förstå... Alltså jag tycker att det har varit svårt. Och så just det här att rätt som det är får du ett papper hem där det står att "Nu ska vi inte ha... Vi rekommenderar dig att byta till nånting annat – den har inte gått så bra den här fonden" och då tänker jag så här... vaddå!? Varför gör ni så?[skrattar] Vad elaka ni är! Där tycker jag att jag satsar mina småpotatisar där, och då tycker jag att de ska växa till sig. /.../ Det hänger ju ändå på mig ju! Och då ska jag åter igen göra ett val och jag tycker inte att det är lätt. /.../ Det är ju som att gå in i affären och handla mjölk till någon som sagt "köp en liter mjölk till mig" så står man där och tittar... vilken mjölk vill du ha!? Och så tar man den som man själv tycker om därför att man vet inte bättre! Nä! [skrattar] Alltså man kan bli så ställd av alla de här valen. Och jag kan tycka alla val i sig. Inte bara att du ska välja till pensionen. Plötsligt ska du välja elbolag och telenätet... och du ska tjäna pengar och du ska inte lägga så

mycket pengar i onödan! Och det ska vara billigt och det ska... Alltså det kan göra mig *väldigt* frustrerad.

En aspekt av denna frustration är att en del prioriterar sina pensionsrelaterade val i olika grad. Charlotte 1959 T arbetar deltid. Hon och mannen har en trygg ekonomi, de planerar, sparar och tänker långsiktigt. De har ett mindre pensionssparande där de är aktiva, men när det kommer till premiepensionen har hon agerat annorlunda och inte gjort något val:

Charlotte: Nej, jag gjorde inget aktivt val /.../ Vi är ett tjejgäng där vi pratade och nån hade placerat och det hade ju gett så mycket va... men det är ju just nu ju. Jag kan inte säga att jag har sådan kunskap så att jag skulle kunna göra mer val faktiskt. Jag är inte så intresserad av de bitarna och det kanske man får betala för senare. Det vet jag ju inte. Så kan det ju vara ju...[tystnad]

Erika: Att det handlar om kunskap...?

Charlotte: Ja, det gör det. och har man inte den kunskapen eller är insatt i det så tänker jag... är det tjugo år till att det känns så väldigt långt framme att det hinner hända grejer. Att man hinner byta system eller något annat. Det är ju inget som säger att det kommer att vara bestående... så att... nå jag har inte gjort någonting åt det...

Upplevelse av val

Det finns en mängd teorier kring val och vad som driver en människa i valsituationen. Reflexive Planning for Later Life inspireras delvis av en artikel författad av ekonomerna Gary Becker och Isaac Ehrlich (1972). I ursprungsartikeln jämför författarna alternativet att köpa en försäkring (market insurance) mot att skydda sig på eget bevåg (self insurance) eller skydda sig mot risken att drabbas (self-protection). Denton et al. (2004) har modifierat portföljen efter hur pensionsförberedelserna ser ut. De är inte ensamma om att använda och modifiera Becker och Ehrlich (1972) modell, många har gjort det samma i studier om risk och val. Några exempel är Georges Dionne och Louis Eeckhoudt (1985) studie om riskaversion, Indermit Gill och Nadeem Ilahi (2000)

i sin analys av ekonomisk risk management, David de Ferranti, Guillermo Perry, Indermit Gill och Luis Servéns (2000) studie om sätt att säkerställa den framtida globala ekonomin eller Truman G. Packards (2002) analyser om ekonomiska förluster vid ålderdom.

Jag har främst använt mig av portföljen som ett metodologiskt verktyg för att kunna skildra och karaktärisera förberedelserna. Det räcker dock inte att kategorisera dem, utan för en ytterligare fördjupning av valet behöver jag teoretiskt stöd för att synliggöra valsituationen och valet. En klassisk ekonomisk teori som rör individens val är Rational Choice. Den har en strikt syn på individen som en konsekvent nytto-maximerare som genom att vara insatt i all nödvändig information gör sitt (rationella) val (Simon 1976). Utifrån vad Peter och Lillian uttrycker är det tydligt att de och många med dem är långt från att vara teorins "Economic Man" eller homo economicus (Güth och Kliemts 2004). Det är uppenbart att valet påverkas av omgivning, strukturer och känslor. Det finns en formulerad kritik gentemot Rational Choice att man genom teorins "as if"-bas (a.a.) i synen på mänskligt agerande förbiser att människor inte alltid är konsekventa, utan låter andra icke-rationella påverkansfaktorer styra sina val (Bolman och Deal 2005).

The so-called 'new world of economics' is a theoretical image of the social and institutional world that promises a unified view of all social phenomena. It is a world of rational decision makers, of utility maximizers who act on the basis of given preferences. In all contexts, from the family to politics, the same rational, expecting, maximizing men are acting. The corresponding theory of rational decision-making forms the core of the economic approach to human behavior. It promises to connect diverse phenomena in one unified body of mathematical social theory. Social science thereby reaches a stage of universality and mathematical precision comparable to that of, say, Newtonian mechanics - or so it seems (Güth och Kliemt 2004:365).

En människa tar sina beslut i sin vardag och verklighet. Idén om Bounded Rationality (begränsad rationalitet) initierades av Herbert Simon (1957, 1976) och utmanar "as if"-basen. Den begränsade rationaliteten innebär att man ser att människans möjlighet att agera rationellt påverkas och begränsas av rådande förhållanden, exempelvis

tids-, informations- eller kunskapsbrist. En människas val påverkas dessutom av andra aspekter som hon anser vara av vikt, kanske grundade i tidigare erfarenheter i liknande valsituationer (Eriksson-Zetterquist, Kalling och Styhre 2005).

I teorier om begränsad rationalitet kan uppmärksamhet behandlas som en knapp resurs. Alla alternativ är inte kända, de måste sökas; inte alla konsekvenser är kända, de måste undersökas; inte alla preferenser är kända, de måste frammanas och formuleras. Hur uppmärksamheten fördelas påverkar information, värdering och beslut. Studiet av beslutsfattande är i mångt och mycket ett studium av sökande och uppmärksamhet (Larsson och Bostedt 2000:40).

Vi faller alltså här tillbaka på det som Margaret Denton et al. (2004) kallar för möjliggörande och begränsande villkor för en människas förberedelser och val. Det kan finnas många hinder, avledare eller frigörare som påverkar valet. De flesta av de äldre, som omfattas av det nya pensionssystemet, har inte engagerat sig nämnvärt i möjliga val. Någon berättar att de chansat lite vildare i och med att det gäller så pass lite pengar medan andra, av samma anledning, uppger att de inte gjort något val. En människas agerande påverkas av social status, utbildning, arbete och inkomst (Amilon 2008) och många av dem som placerat sina premiepensionsfonder uppger att de ofta gjort sina val efter en slags trygghetskänsla. Man har valt ett känt företag eller ett företag inom ett yrkesområde som man anser pålitligt eller på annat sätt känner sig van och hemmastadd med. En stor del av intervjupersonerna som arbetar inom vård- och omsorgsområdet har placerat tjänste- och premiepensionsfonder inom sjukvårds-/läkemedelsområdet. Ett fåtal, främst kvinnliga, intervjupersoner har, i linje med tidigare forskningsresultat (Säve-Söderbergh 2003), valt fonder och låtit sig styras av en miljömässig eller etisk medvetenhet. Forskning visar att kvinnor ofta väljer fonder med låg risk (a.a., Granqvist och Ståhlberg 2002, Olivares et al. 2008). Majoriteten av intervjupersonerna säger sig ha valt det fondbolag man har sett reklam för. Anna-Karin 1945 T, som närmar sig pensionen, säger så här om sitt premiepensionsval:

Jag tog de som hade gått lite plus och jag menar det är så lite pengar så dom kan man chansa med. Så jag tog lite Östeuropa och lite Asien. Och jag tittar i tidningen varje år. /.../ Ja... Ja, vi hade ju läkemedel, för det trodde vi ju skulle vara jättebra! Så mycket som vi har börjat äta! (skratt) Men den har ju gått... det har ju varit väldigt illa. Så den bytte vi. /.../ Ja... men jag tycker det är fel ändå, hela systemet. Att det ska bygga på aktier. Jag tycker det är sanslöst idiotiskt. För det är ju ändå de pengarna man ska ha när man har fyllt 65. De skulle inte bygga på såna regler. Nej, jag tycker det är fel. Att det ska bygga på att folk ska välja... ja ja – vilka är det som väljer? Jo det är de som redan har bra ekonomi i regel och som kan detta! Alla de andra som... de som inte bryr sig, som inte vill bry sig eller orkar bry sig... ja, nu är det klart de fonderna de får om de inte väljer något de har ju gått bra. Som tur är. För jag menar det är... det är lite... Jag tycker inte om systemet.

Enligt den bundna rationaliteten är valet fortfarande rationellt, men brist på information skapar en osäkerhet om vad som är det bästa valet. Valet blir en prioritering, eller ett för personen och utifrån rådande omständigheter bästa val. Ett perspektiv som tar ytterligare ett steg i problematiserande och ifrågasättande av den rationella nyttomaximerande individen är Behavioural finance eller marknadspsykologi. Teorin förenar ekonomi och psykologi med tonvikt på psykologi och förklarar varför och hur människor tar till synes irrationella och ologiska investerings- eller sparandebeslut (Kahneman och Smith 2002).

Extensive behavioral evidence /.../ calls the assumption of economic rationality into question, at least in complex decision situations. A number of studies have uncovered a non-trivial amount of deviations from the traditional model of rational economic behavior. For example, real-world decisionmakers do not always evaluate uncertain prospects according to the laws of probability, and sometimes make decisions that violate the principles of expected-utility maximization (a.a:12-13).

Teorin framhåller således psykologiska faktorer betydelse för en människas val, något som exemplifieras av flera intervjupersoner.

Behavioural finance starts from the basis that individuals do not behave as the benefit-maximizing, rationally self-interested agents economic

theory would suggest. Many are likely to lack the capacity, will-power or self-interest to maximize their personal welfare (Ring 2010:542).

Exempel på dessa faktorer är att människan i sina val kan under- och övervärdera både sina kunskaper och risker med val (Hedesström 2004, 2006). Ett annat exempel är att inte agera av rädsla för att i ett senare skede ångra sitt val. En annan faktor är förankring, dvs. en ovilja att byta en fond som rasat i (kanske orealistiskt) hopp om att fonden ska vända och gå upp till utgångsvärdet. Ett annat fenomen är en tendens att placera olika händelser (investeringar) i olika mentala fack och därefter hantera dessa investeringar som åtskilda, och genom det missa helhetsbilden. Kanske man av osäkerhet väntar med ett beslut tills man har information, även om informationen i sig inte är viktig för beslutet. Hayashi (2001:47) exemplifierar med att ”investors tend to overreact to a new piece of information, for example, a selection of prime minister, whether or not the news has a significant implication for the fundamental changes”. Andra faktorer är att människan tar risker och chansar eller underlåter att ta hänsyn till långsiktig historisk fondutveckling. Magiskt tänkande är ett fenomen som baseras på godtycklighet, att exempelvis låta skrockfullhet styra sina val. Kanske man inte kan tillgodose eller uppmärksamma all tillgänglig information som hade kunnat vara till hjälp i valet. En människas attityd och val påverkas också av den kultur och det sammanhang hon lever i. Dessa kulturella trender kan också sprida sig mellan länder och påverka människors agerande och val (a.a. 2001, Schiller 1998).

Reformeringen av pensionssystemet har påverkat människors handlande och därmed val och ageranden. En del av intervjupersonerna talar om att de nya reglerna lett till att de planer och uträkningar de tidigare haft spolerats och att man tvingats eller förväntats skapa egna sätt att säkerställa sin inkomst som pensionär. Reformeringen har inneburit att den överenskommelse de känner att de levt och planerat sina liv efter nu ryckts bort och ofta upplevs valen som något personen själv varken efterfrågar eller känner sig motiverad att göra. Denna förvirring och osäkerhet, som många så målande beskriver, skapar det de kallar sin okunskap. Det var mer regel än undantag att intervjuerna började med

urskuldande ”Ja, men jag kan ju ingenting om det här...”. Att inte kunna något implicerar att man kan bättra på sina kunskaper. Och så fungerar livet ofta, likt för barnet som lär sig cykla utan stödhjul. Men att förbereda sig inför sin pensionering och göra det ”rätt” är svårare. Det finns många parametrar som kan spela in och som påverkar personer på varierande sätt. Det är faktorer som människan och då gärna ur ett livslångt perspektiv förväntas ta hänsyn till, eller i alla fall se innebörden av. Det är tydligt i utsagorna från dem som till någon del tillhör det nya pensionssystemet att de nya reglerna och uppsjön av valmöjligheter skapar en osäkerhet. Denna rådvillhet resulterar inte sällan i en känsla av att vara otillräcklig och oförmögen i valsituationen. Detta får mig att återvända till självkänslans betydelse. Självkänslan står grundad i känsla av trygghet och har stor betydelse för en människas välmående, en hög grad av självkänsla har en skyddande funktion och minskar oro (Greenberg 2008).

Self-esteem is a sense of personal value that is obtained by believing (a) in the validity of one's cultural worldview and (b) that one is living up to the standards that are part of that worldview. It is the feeling that one is a valuable contributor to a meaningful universe - a sense that one's life has both meaning and value (Pyszczynski, Greenberg, Solomon, Arndt och Schimel 2004:436-f).

Joachim Hansen, Susanne Winzeler och Sascha Topolinski (2009) studerar vilken effekt varningsmeddelande på cigarettpaket har på människors vilja att sluta röka. De jämför varningsmeddelanden med ("Rökning kan leda till en långsam och smärtsam död") och utan dödsrelaterad text ("Skydda barnen. Låt dem inte andas in din tobaksrök"). Studiens resultat visar att dödsrelaterande varningsmeddelanden leder till att rökare, som i hög grad baserar sin självkänsla i rökning, istället för att bli avskräckta ökar sin rökning för att dämpa sin oro. Information har alltså inte alltid den effekt avsändaren har haft som intention. Det är med andra ord viktigt att den som skapar och delger information har insikt i hur informationsmottagaren (utifrån dennes förutsättningar) kan tänkas reagera.

Jag har, återigen, inte för avsikt att relatera pensionsförberedelser till dödsångest men det står klart att informationen rörande reformeringen och det nya pensionssystemet ofta tycks försvåra valsituationen för personen. Människor ser det föregående pensionssystemet som det "rätta" och har levt med det som mall att anpassa sig till. Reformeringen har lett till en ny värld att förhålla sig till. Anpassningen går trögt, vilket syns i hur människor ser på valet och systemet i stort. Pensionssystemet upplevs svårt att överskåda och dess delar svåra att särskilja. Så även om människan kanske har en förståelse för de generella dragen i pensionssystemet, såsom livsinkomstprincipen eller det individuella ansvaret, blir valet komplicerat. Osäkerheten kring pensionssystemet skapar en osäkerhet och till och med känsla av dumhet hos personen. Beata 1965 T, som är deltidssamarbetande tvåbarnsmamma, får exemplifiera med sina svar på frågor om hur pensionsinformationen hjälpt henne att förstå:

Beata: Nej, inte så mycket. Jag tittar lite. Jag har fortfarande lite svårt att få grepp om det... Jag fattar inte. Det där beloppet som står där, efter alla dessa år är inte de pengarna värda så mycket och då tänker jag om det är dagens penningvärde eller? Nej, jag kan inte säga att jag... fast man tycker ju att de borde kunna skriva ganska enkelt så gör de inte det. Det är ändå svårt. Det kanske är det att man inte är tillräckligt intresserad? Och sånt att det finns det där med tjänstepension... ja just det... [tystnad]

Erika: Det är likadant med den informationen tycker du? Den du får om tjänstepensionen?

Beata: Ja, jag tycker det är lite svårgreppbart. Min kollega nu då som är 63 år hon har gått och pratat med någon om vad som skulle hända om hon går i pension nu. Då tror jag man får ett annat... då skulle man nog be någon att förklara det för en istället... exakt vad som gäller. Men det känns inte som jag är där ännu. Så att jag nöjer mig med den informationen jag har. Jag kan ju inte påverka något heller. Det blir ju som det blir. Jag kan ju inte mer än jobba... Det där att man ska jobba heltid. Så tänker ju inte jag! Utan vi får ju göra det så bra som möjligt nu för barnen liksom. Och hade jag inte haft råd att jobba deltid så hade jag väl inte gjort det, men nu kan jag ju det. Som det ser ut nu. Skulle situationen ändras så får man gå upp till heltid. Men jag kan inte

tänka mig det bara för att få en bättre pension. Jag har väldigt svårt att tänka så.

Att uppleva att man som försäkrad i det nya pensionssystemet har fullständig kunskap, möjliggör självklart ett agerande, avvägd anpassning och "genomtänkta" val. Det intervjupersonerna ser som sin okunskap grundas till stor del i bristande tillit och förtroende. I och med att det är personens ansvar blir det också hennes misslyckande när hon inte känner att hon har kontroll. Känslan av bristande tillit, förtroende eller kunskap hindrar däremot inte från att göra val. Tvärtom, många val som gjorts inom pensionssystemet har gjorts trots intervjupersonernas upplevda okunskap eller bristande tillit till systemet (jfr Cronqvist 2005, Gustman et al. 2010).

Val som möjlighet

Inte sällan har de yngsta respondenterna positivare funderingar och ordval kring behovet att göra val. Även om flera av dem är kritiskt inställda till systemets hållbarhet och reformeringen i sig, lyfts valet oftare fram som en positiv aspekt, istället för att (som flera av de äldre) se det som att den enskilde har "övergivits" av politikerna. Sofie 1972 T förklarar närmare:

Jag kan ju säga... att när kvällspressen har sånt där om att "så här blir din pension" och så... då tänker jag inte så mycket på det. /.../. Men sen är det klart att jag kan läsa om det är mer en artikel omkring pensionering eller såna saker. Då läser jag ju... och funderar lite kanske... Jag vet att för nåt år sen så pratade dom ju mycket om att höja pensionsåldern. Att man skulle vara mer flexibel och... sen har det ju stått en del om att pensionsåldern kommer att höjas och att vi kommer att få jobba mycket längre och såna saker och det läser man ju. Men jag funderar inte så mycket på det över huvudtaget faktiskt. Alltså jag tycker ju på ett sätt att det är jättepositivt att man kan välja när man vill... för vissa vill ju gärna jobba längre och för dom är ju det jättepositivt... Så på det viset kan jag ju tänka på det. Men jag tänker inte på det som för mig själv, nä det gör jag inte.

Flera av dem som förbereder sig ekonomiskt inför sin pensionering gör det utan att problematisera och/eller se risker knutna till åldrandet eller hur deras liv kan komma att se ut när de blir gamla. Reflekterande, tillit och pensionssparande kan, som tidigare diskuterats, vara skilda företeelser. Pensionssparandet rullar på och reklam och massmediala skildringar av fattigpensionärer och äldres utanförskap ses inte sällan som tämligen ointressanta. Inställningen är vanligare bland de yngre än de medelålders, vilket är naturligt och beroende på var i livet personen befinner sig. Prioriteringarna förändras över livet. Eller som Ella 1969 T uttrycker det:

Jag tycker nog att dom gör en för stor grej av det där med pensioner och vad allt är värt och hela den principen. Men reklamen tycker jag mest är rolig! Jag tycker det är en rätt så kul tanke att man ska kunna träffa sig själv och se... och hoppas att man faktiskt blir ganska stolt om man träffar sig själv. Att man gör något av sin pension samtidigt så kan jag tycka att... alltså vad det står i det orange kuvertet idag, det kan jag ju inte bekymra mig om nu! Utan det får man ju lösa då och det är klart att man löser det. Kan man lösa att vara föräldraledig och vara hemma med barn, man kan lösa att köpa hus innan man haft inkomst någon period. Varför skulle man inte kunna lösa det, när man har tryggt boende. Man behöver bara ta hand om sig själv. Jag tycker det är ett lite överreklamerat problem.

Vikten av det egna ansvaret har landat hos majoriteten av de unga respondenterna. Måhända har det ännu inte resulterat i ett eget pensionssparande, men att nivån på ens framtida pensionsinkomst är beroende av livsinkomstprincipen och ett eventuellt sparande är något som i stort sett alla dryftar, vare sig de pensionssparar eller inte. Sofie 1972 T säger så här om sitt och makens pensionssparande:

Sen dras ju det automatiskt från kontot, så man tänker ju inte riktigt. Det är ju inte så att man för över varje månad. Men det har vi också pratat om att vi ska gå till banken och höja nu... det var länge sen vi gjorde det. /.../ Vi tycker att vi har dom pengarna och att det kan väl vara bra att spara lite... Så jag tror väl att man inte får så mycket pension om man inte spara nånting själv! Så därför tyckte vi väl att det är bra. Och har man då pengar så man klarar sig så. Jag vet min man...

hans släktingar förde ju över... Dom hade ju pensionssparat, fast det var för länge länge sen och då fick ju han utbyte av det istället. För dom behövde inte pengarna och det tycker jag är ju fint. Det kan man ju göra för nån annan, ett barn eller barnbarn. Beroende på. Det är ju ett bra sätt att spara. Oavsett.

Upplevd kunskap, självkänsla och val

För att visa på den komplexitet som framträder i det intervjupersonerna berättar om sina val har jag skapat nedanstående figur. Med den vill jag visa hur intervjupersonernas val i pensionssystemet (inte) hänger samman med deras syn på pensionssystemet. Återigen, att skissa upp och kvantifiera som jag här gör är att förenkla. Mitt mål med figuren är att schematiskt sammanfatta intervjupersonernas valsituation utifrån deras uppskattade kunskap om, som i sin tur hänger samman med tilliten för, pensionssystemet. De intervjupersoner som enbart tillhör det tidigare systemet har exkluderats och ingen distinktion har gjorts utifrån i vilka eller hur många delar av pensionssystemet man hargjort eventuella val. Det är val eller icke-val som är fokus. För att klargöra personlighetstyperna kompletteras figuren med karaktäristiska citat. Det är tydligt att många intervjupersoner valt, samtidigt som många anser sig ha otillräckliga kunskaper om pensionssystemet. Ett mönster som innebär att risken eller sannolikheten för ogenomtänkta och direkt missgynnande val kan ses som påtaglig (Van der Wiel 2009).

Figur 9.1: Upplevd kunskap och val bland dem som tillhör det nya systemet.

	Har valt		
Upplever kunskap	A. 25%	B. 60%	Upplever okunskap
	C. 1%	D. 14%	
	Har inte valt		

Vid första anblicken framstår aktiviteten som hög, då många valt i någon del av pensionssystemet, men figuren tar ingen hänsyn till antal val eller när de gjorts. Aktiviteten ser på ett sätt positiv ut, men ha

utvecklingen av förstagångsväljarnas valmönster i premiepensions-systemet i åtanke. Det är idag knappt två procent av dem som väljer sig ut från Såfa. Människor tycker det är svårt att göra pensionsrelaterade val (Ekerdt och Hackney 2002, Ekerdt 2004, Lai och Tan 2009). Vara dålig betyder inte att val inte görs, utan snarare att de inte följs upp. Många som anser sig ha kunskap och har valt (dvs. övre vänstra rutan) är födda senast 1942 och omfattas enbart till en mindre del av de nya reglerna (se s28).

En fjärdedel av de intervjuade har valt och anser sig ha kunskap kring pensionssystemet. De tillhör ruta A. Lotta, T 1955, är ett exempel. Bland intervjupersonerna står hon ut på ett unikt sätt. I mycket överensstämmer hon med rational choice-individen och väger sina val noggrant och långsiktigt. Det är inte många som vittnar om en så aktiv inställning till sina pensionsförberedelser i allmänhet och sitt privata pensionssparande i synnerhet. När jag frågar henne om när och varför hon valde att pensionsspara säger hon:

Jag började det... vid 30-årsåldern med 200 kronor i månaden /.../ och det har ökat sen jag separerade. Jag började spara för att trygga lite grann. Jag tycker väldigt mycket om att resa och jag har ju hört att... ja... sånt där kan ju vara svårt. Att få pengarna att räcka till när man har gått i pension då och det inte minst här med alla dom jag har jobbat med... att det är precis så att man får det att gå runt. En del har fått sälja sina bilar och bytt till en mindre lägenhet... och ändrat sin levnadsstandard betydligt och dramatiskt och så vill inte jag ha det. Jag vill kunna unna mig lite då när jag går i pension. Och inte känna det här... så det är ju en trygghet att ha en buffert /.../ Och jag har alltid varit väldigt intresserad av ekonomi och gått lite sånt där "kvinnor och ekonomi" som banken har och alltid pysslat med fonder och aktier aktivt... sen jag var i 25-årsåldern. /.../ Jag följer med mycket och kör lite statistik själv hemma på datorn. Och ser vad som har hänt på en månad och ett halvår och ett år och så. Jag jobbar ganska aktivt.

Det är en mycket stor andel som säger sig ha gjort spontana och oöverlagda val, då de inte anser sig ha en tillräcklig kunskap om systemet. De tillhör ruta B och många av dem menar att deras val mer varit chansartade än övervägda. Kerstin, A, 1953 får representera denna

grupp. Hon gjorde ett val i tjänstepensionssystemet och när jag frågar henne hur hon tänkte inför sitt val säger hon:

Ja, man fick ju nån viss del... fick man ju placera själv och då... tog jag väl Länsförsäkringar bara för att... Så där... liksom bara för att det försäkringsbolaget har man till bil och hus och så där... så gjorde jag det valet liksom...

Hennes val kan förvisso ses som klokt i och med att hon troligt kan göra en sammanslagen förtjänst genom att ha sina försäkringar samlade hos samma bolag. Däremot har hon inte någon vetskap om hur väl hennes val står sig i jämförelse med val hon kunnat göra hos andra fondförvaltare. Valet hon gjorde var mer en rutin än ett val, hon valde inte utan gjorde som hon brukade. Inte heller intresserar hon sig för hur hennes placeringar har utvecklat sig.

I ruta C hittar vi Göran A 1939. Han tillhör med 5/20-delar det nya systemet och väger därmed in det gamla systemet i sin kunskap. Han har inte valt i någon del av systemet och förklarar med att det var en så liten del av hans pension det handlade om. "Så det brydde jag mig inte om. Brydde man sig inte om det så placerade dom det själva. Och det har ju visat sig nu att de placerade bättre än alla de andra!".

Personerna i ruta D anser sig vara okunniga om pensionssystemet och att de inte gjorde något val, De kan delas upp i två grupper – dels de som av totalt ointresse och/eller upplevd okunskap inte valt, och dels de som efter att ha aktiverat och informerat sig valt att, på grund av att de inte har kunskap nog, inte göra något val. Tobias 1977 T är en av dem som aktivt valt att inte välja:

Jag gör ingenting med premiepensionsvalet. För jag vet att om man inte gör nånting så blir det ett val som ligger som standard. Så jag litar på det. Jag är inte tillräckligt insatt i det och kan inte säga om någon annan fond är bättre än den som ligger som standard. /.../ Jag kan för lite helt enkelt, jag är inte tillräckligt insatt och har inte lagt ner tillräckligt med tid för att jag ska känna att det ger ett mervärde att jag gör ett annat val än det som är det vanliga valet så att säga.

Ann-Charlotte 1951 A tillhör också ruta D. Skillnaden mellan henne och Tobias är att hon inte satte sig in i frågan innan hon valde att inte

välja. Hon läste ingen information då hon varken hade ork eller intresse. Även om hon i sin omgivning hade bekanta som aktivt diskuterade både pensionssystem och val blev det inte att hon själv aktiverade sig:

Jag orkade inte engagera mig. För att jag... tänker väl att det ordnar sig kanske... (skratt) /.../ Jag var ute på min praktikplats då, så det var ju där jag hörde hur... de... alltså jagade upp sig för detta. Men... nej jag vet inte om jag blundar för det eller... Det är väl mest att jag inte är intresserad av sånt. Det är jag inte. Det borde jag kanske vara, men...

Skillnaden mellan Tobias och Ann-Charlotte är, utöver åldersskillnaden, att han, trots sitt icke-val och sin upplevda bristande kunskap, känner en säkerhet och en trygghet. Ann-Charlotte å sin sida är mer osäker och har ingen insikt eller kunskap om hur hennes ekonomi kommer att bli när hon blir pensionär. Å andra sidan har hon en social trygghet. Hon är, som hon berättar tidigare i avhandlingen, aktiv i en församling, något hon väger in och som spelar en mycket stor roll för hennes känsla av trygghet – både nu och i framtiden.

Att uppleva okunskap

Anna 1969 T har aktivt valt men hon, likt andra som gjort aktiva val, beskriver det som att hon valt utan att ha tillräcklig kontroll eller insikt över situationen. Hon svarar så här på frågan om hon har gjort något fondval i premiepensionen:

Fråga mig inte hur! [skrattar] Jag tänkte att jag skulle bestämma själv därför att jag hade möjligheten att bestämma själv. Samtidigt så tyckte jag att det var som att spela på lotteri. För man vet inte... det kan vara så mycket och det var så lång tid, så det var väl mera principen – att om jag får bestämma så ska ingen annan få bestämma åt mig. Därför gjorde jag det. Annars var jag inte så insatt och jag lade inte särskilt mycket tid på att bli insatt heller. Och jag har inte bytt under tiden och vet inte om jag skulle vinna på att byta heller.

Om känsla av svek är en av de huvudsakliga gemensamma nämnarna för mellangruppen så är osäkerheten detsamma för de unga respondenterna. Det är en i stort sett genomgående trend att de inte anser sig ha tillräcklig kunskap i hur de offentliga och avtalsgrundade pensionssystemen ser ut, eller vilka delar pensionssystemet består av. Denna trassliga pensionsdjungel exemplifierades av Lena och det hon säger om förvirringen kring tjänstepensionen. Hon beskriver väl den vilshenhet och osäkerhet majoriteten av de unga uttrycker. Ett annat område som ett ytterst fåtal av de yngre har insikt i, är efterlevandeskydd som kan tecknas i premie-, tjänste- och många privata pensionsförsäkringar. Kunskapen och vetskapen om detta är genomgående bristfällig, om inte obefintlig. Det är enbart ett fåtal som på eget initiativ nämner det. De har ofta fått information om och ansökt om efterlevandeskydd genom bankens försorg. De som uppmärksammar efterlevandeskyddet är också uteslutande gifta eller samboende.

Inställningen till premiepensionen varierar. Många har gjort ett inledande val men har därefter inte gjort något mer. Endast ett fåtal har regelbunden översikt och byter fonder med jämna mellanrum. En person som kan exemplifiera är Benny 1971 A som uppger sig "beta rätt friskt" med fondplaceringarna i premiepensionen. Han säger att "det känns som om man kan spekulera med ppm-pengarna mer! Det är ju så långt in i framtiden så det... det hinner man ta igen". I och med att han tycker premiepensionen är liten och oviktig vågar han "leka" med den. Han är aktiv och varje vecka ser han över sina placeringar för att se om det är läge att byta. Agerandet har varit förtjänstfullt då han under det föregående året fördubblat värdet av sin premiepension. Den här typen av aktivitet var dock mycket ovanlig och de flesta anser inte att de gjort några djupare överläggningar eller ställningstaganden i sina val. Man har snarare "pekat och valt" alternativt valt det bolag man tyckte "lät bra" och inte sällan tackar man slumpen om utvecklingen gått bra. Jenny 1968 A, som varit aktiv och satt sig in i informationen inför sitt val, beskriver det så här:

Jenny: Och så är det ju det här med att välja själv och så... och det är ju jättesvårt... Jag försökte välja, hade en pappa som tyckte det var roligt just då att kolla runt och så. Och han hjälpte mig med det. Och sen

min man han pekade bara på några fonder och det går bättre för honom än för mig!

Erika: Har du ändrat nåt?

Jenny: Nej, jag tänker som så att det inte är nån idé, för jag förstår mig inte på det ändå. Så det får vara där det är...

Inställningen till risktagande skiftar mellan intervjupersonerna. Tobias 1977 T är raka motsatsen till den tidigare nämnde "vilt bettande" Benny. När det gäller valet, prioriterar han trygghet och låg risk. När jag frågar honom kring risktagande säger han:

Det är därför jag inte gör något val utan det är hellre att jag ska ha en lägsta pension. Något jag måste vara garanterad. Jag skulle ju aldrig våga chansa med de pengarna! Tvärtom däremot. Har jag pengar över skulle jag kunna chansa med dom. Men inte med de pengarna – de måste ju finnas. Det är väl därför jag känner det. Trygg... man har ju pengar som kommer hela tiden – tjänstepension och PPM – under tiden jag arbetar. Och då litar jag ju på att det kanske inte blir så hög... men i alla fall en miniminivå och sen får jag ju se till att komplettera det med eget sparande.

Begränsare för val

En människa agerar i ett sammanhang, och val påverkas av en mängd faktorer (Schiller 1998). Egna eller andras livserfarenheter påverkar hur pensionsförberedelser och val tar form och fart, vilket Jenny beskriver ovan. Det tydliggörs ytterligare då intervjupersonen själv eller någon närstående "drabbats" av försäkringsbolagens åtstramningar, exempelvis "skandiaskandalen". Att ha vänner som sett sitt sparkapital radikalt förminsкас på grund av effekter av t.ex. lågkonjunktur eller fondförvaltares regeländringar, visar sig ha skapat känslor som starkt styrt val och riskbenägenhet. Flera av dem med denna erfarenhet berättar att de fått ett lägre förtroende, blivit mer restriktiva och placerat om sina fonder tryggare. Andra har gått så långt att de avbrutit pensionssparandet, valt att hålla inbetalningarna på en miniminivå eller valt andra typer av pensionssparanden. Detta behöver inte vara

problematiskt i sig, men det finns en risk i att stundens ilska och frustration leder till val som skuggar den långsiktiga förberedelsen och kan rendera i en lägre pension, inte minst då man som ny pensionsförsäkringstagare ånyo måste betala in avgifter till en ny försäkring. Kerstin 1953 A arbetar halvtid på grund av en arbetsskada, hon har inget pensionssparande och anledningen till det är främst att hon sett hur hennes makes privata pensionssparande rasat:

Han hade typ sparat in 22-24 tusen så hade han 16 då! Ja, det var ju då... och då kände man det att "Nej, det här vill inte jag!" Det var ju då i den svackan då... sen nu har jag inte koll på det, men man kände då att nä det vill inte jag börja med! Absolut inte!

Johnny 1954 A har förlorat pengar på sitt fondsparande, och när jag frågar honom hur han har tänkt kring premiepensionssystemet, visar det sig att den förlusten starkt påverkar hur han ser på både sitt pensionssparande och det nya pensionssystemet:

Vid den tidpunkten så var jag rätt så insatt i det fast sen kom den där nedgången och... äh... och så blev det att man förlorade lite pengar och... nä jag drog mig ur det... /.../ Jag tycker inte om det. För jag tycker ändå att... det har så pass stor betydelse och att folk som inte kan detta ska inte sitta och spela! För det är ju egentligen ett litet spel med våra pensionspengar. Jag tycker det. Här sitter kanske två personer, jag och en till, och vi har samma lön. Vi har samma i allt, men han är mycket duktigare på det, har kanske mer intresse för det och vi får pension samtidigt. Då tycker jag ju att... Nej, det är ett spel. Nej, det är inget bra system! Jag tycker att det skulle vara mer som det var innan att det... Att den ene är bättre på det ena och den andre på nåt annat... men när det gäller pensionen så tycker jag att det skulle vara samma förutsättningar när man har samma lön och samma tidpunkt när man går i pension och... Ja, jag tycker det.

Valet att pensionsspara

Att teckna privata pensionslösningar har ökat med tiden (Folksam 2010) och är vanligare bland de försäkrade i det nya pensionssystemet.

Med undantag för att en större andel av intervjupersonerna har privata pensionslösningar än generellt i landet (Heggeman 2011, Larsson et al. 2005), överensstämmer pensionsspararmönstret med tidigare undersöknings- och forskningsresultat. Det är vanligare bland kvinnor än män att pensionsspara (Järliden Bergström et al. 2010). I och med att kvinnor är i majoritet bland deltidsarbetande är det vanligare med pensionssparande bland dem (SCB 2010b). Pensionssparare diskuterar i större utsträckning risker med åldrandet än de som inte pensionssparar. Kvinnor pensionerar sig ofta tidigare än män (OECD 2011), något som också en del av de kvinnliga intervjupersonerna, och då i synnerhet de ohälsodrabbade ur arbetargruppen, planerar inför.

Att ha ett privat pensionssparande är vanligast i mellangruppen. Med vissa skillnader utifrån yrkestillhörighet då fler tjänstemän än arbetare pensionssparar. Tendensen är än tydligare bland de äldre men finns inte hos de unga. Hälften av de unga pensionssparar och skillnaden mellan sparare och icke sparare är snarast att spararna är äldre. De har ofta en fast partner, hus och familj. Flera av de yngsta unga, som inte har något privat pensionssparande, poängterar att de är för unga och har andra omkostnader att prioritera. Johan 1979 T anser sig vara ekonomisk och sparsam. Han har ännu inte påbörjat ett pensionssparande, då han inte tycker att det är läge ännu. Tid för det anser han kommer när han är runt 40 år och han kommer då inte ta några större risker i sitt pensionssparande:

Johan: Hur jag skulle placera det i så fall? Säkert och långsiktigt. Ingenting... alltså jag har så dålig koll på... eh vad säger man... aktier och sånt där. Alltså jag kan det jättedåligt. Och nej. Långsiktigt sparande – hellre lägre avkastning då liksom. Och säkrare. Som jag ser det så är det ju säkrast så. Och jag vet ju hur jag är med min ekonomi och med pengar. Så jag kan ju lätt sätta över två hundra kronor till då – istället för att ha en hög risk så... ja

Erika: Hur tänker du kring att man låser pengarna i ett pensionssparande?

Johan: Ja, det ser jag inga problem med, ska jag pensionsspara så ska jag ju det. Nä, Jag vet inte. Jag måste väl fundera lite, men man kanske skulle kunna dela upp det... att man delar upp det som så att man har en summa som man själv sparar och sen den andra halvan sätter man så

att man inte kan lösa ut den och den andra kan man röra... jag vet ju inte riktigt vad som finns. Nä, kanske jag inte vill låsa allt... men...

Thomas 1969 T har valt att inte ha något pensionssparande. En anledning till det är att han inte känner att kan lita på de privata aktörer inom pensionsmarknaden som kontaktat honom med erbjudanden om pensionsspararlösningar. På min fråga om han pensionssparar svarar han:

Nej, det gör jag inte... inte mer än det vi har genom arbetet och... Mitt pensionssparande är väl lite det här med att sätta in pengar på fonder istället va? Just för att man... skulle kunna ta ut om det skulle bli så. Det var ju en period när bankerna ringde hem till en och ville prata personligt och då drar man öronen åt sig alltså. När de är intresserade så är det inte för att de är trevliga. Jag kände liksom att det fanns alternativ till det då.

Thomas är ett exempel på att aktivt ha tagit ställning rörande ekonomiska pensionsförberedelser. Känslan av att inte kunna lita på privata aktörer ledde honom att välja en annan väg att säkerställa sin framtida pension.

Handlingsutrymmet för att pensionsspara kan vara begränsat på grund av att man har andra utgifter att prioritera, såsom boende eller familj. Andra anledningar, som intervjupersonerna uppger till att inte ha ett pensionssparande, är att man inte vill låsa sitt sparande i ett pensionssparande. Det är ofta intervjupersoner med lägre inkomst som har denna uppfattning. Man måste helt enkelt kunna komma åt sina besparingar om behovet uppstår. Men det är inte enbart de med sämre ekonomi som inte ville låsa sina pengar. Även en del av dem som är mer informerade i pensionssystemet delar uppfattningen. Michael 1964 A har tänkt en del kring pensionsfrågan och har helt ratat tanken på att starta ett privat pensionssparande. När jag ställer frågan om han tänkt något kring sin pensionering svarar han:

Ja, det enda man har tänkt det är väl att då ska man ha så mycket som möjligt betalat. Man ska ha köpt det man ska ha i livet av kapitalvaror. Det ska vara köpt och betalt ju... och sen ska man ju helst inte ha några skulder kvar ju. Och det är ju en bra pensionsförsäkring bara det

ju. Sen... att spara till... låsa fast pengar i pension... eget pensionssparande tycker jag inte låter bra. Då kan man ju komma i den situationen att man behöver 200 000 och de finns på kontot men man får inte ta dem. Då är det ju bättre med kapitalförsäkringar då ju, i så fall. Eller banksparande så man har sitt kapital löst.

En människas ekonomiska förutsättningar styr hennes sparandemönster och att helt enkelt inte ha råd med pensionssparande är anledningen till att några av de med de lägsta inkomsterna har valt bort det. De låga inkomsterna beror ofta på deltidsarbete och inte sällan, som för Kristin 1951 A, är deltidsanställningen en följd av en skada eller sjukdom. Hon säger följande om sin framtida pension och pensionsinkomst:

Kristin: Man tänker nog att det börjar närma sig... och det är ju inte så där jättestora summor om du ser här [tar fram pensionspapper]... prognosen... Här är KPA, det är 11000 kronor jag har från jobbet.

Erika: Mm... vad tänker du när du ser i de här papperna?

Kristin: Eh... [småskrattar] man nästan stänger av sig. Det gör man nog. Det är ju *jättelite* pengar med en sån hyra och så... det är... sen är det de som säger att då får du ju bostadsbidrag om du ligger för lågt i inkomst... så man tänker som så att det ordnar sig säkert. Jag är den typen så! [skratt] Jag gräver inte ner mig jag kan inte det. Jag lever idag alltså! Och jag har ju inget att spara av heller med den lönen jag har.

Erika: Har du tänkt något kring att starta ett privat pensionssparande?

Kristin: Nej, jag kan ju inte det med den här inkomsten... Det går ju precis runt. Jag får ut 13 000 det är ju ingenting. Fasta utgifter och sen ska du leva och bensin... Ja, och sen ska du serva bilen och ja... det är jättedyrt att ha bil... så det har jag icke pengar till. Tyvärr. Men annars hade man gjort det så klart. Man har ju själv valt att leva så här så...

Kristins sista mening väger tungt. Hon är medveten om att det yrkesval hon gjorde för ca 30 år sedan, i kombination med hennes på grund av skada begränsade arbetskapacitet, lade grunden till hennes ekonomiska situation idag, men än mer hennes framtida försörjning som pensionär.

Sammanfattning

Val upplevs olika från person till person. Det är vanligare bland de yngre att se positivt på valmöjligheten och att själv få bestämma.

En del av RPLL-modellen är sprungen ur en teori om val. Jag har valt att vidga detta perspektiv genom att föra en diskussion om val utifrån teorier kring bunden rationalitet och marknadspsykologi. Detta gör det tydligt att många av intervjupersonerna inte anser sina val vara rationellt genomförda.

Pensionssparande har blivit vanligare över tid och genom reformeringen av pensionssystemet. De yngre intervjupersonerna har oftare ett pensionssparande. Det finns en skarp yrkesrelaterad gräns mellan de äldre intervjupersonerna då alla pensionssparare tillhör tjänstemannakollektivet. Denna koppling blir svagare ju yngre intervjupersonerna blir. Flera av de yngre intervjupersonerna har ett pensionssparande men majoriteten anser sig inte ha någon direkt kontroll eller kunskap kring vad detta sparande kommer att innebära för deras framtida pensionärsförsörjning. Flera av de yngre som inte sparar, anser att det inte är läge att starta ett sparande förrän de är 35-40 år gamla.

9. Styrning av pensionsförberedelser

Fokus för min avhandling ligger i mötet mellan människans, den enskilde försäkrades ageranden, och pensionssystemet, dvs. mellan aktör och struktur. Med RPLL-modellen som stöd har jag kategoriserat intervjupersonernas utsagor och funnit typiska mönster som binder samman deras erfarenheter och tankar om sina pensionsförberedelser. För att djupare analysera de mönster som framkommit har jag kompletterat modellen med ytterligare begrepp och teorier. Jag har i föregående tre kapitel diskuterat betydelsen av livssammanhang, anpassning och val i en människas pensionsförberedelser. Deltagarnas berättelser rymmer fler dimensioner än vad RPLL-modellen ger mig stöd till. Jag tar därför hjälp av begreppet *governmentality* som ger mig ytterligare möjligheter att närma mig pensionsförberedelsers komplexitet. Med hjälp av denna teoretiska utgångspunkt ämnar jag analysera de resultat och mönster RPLL möjliggjort, för att bättre förstå samverkan mellan styrande strukturer och människors uppfattningar om förberedelser för pensionering och nya försörjningsförhållanden.

Begreppet *governmentality* utvecklades av Michel Foucault (1991) och den analys jag gör är ytterligare inspirerad av Mitchell Deans (2010) vidare arbete med begreppet samt av Patrick Rings (2010) analys av det brittiska privata pensionssystemet och Anette Nyqvists (2008) analys av det svenska reformerade pensionssystemet.

Att styras och styra till pensionsförberedelse

Möjligheten till och kraven att göra val inom ramen för pensioner har ökat. Governance är ett begrepp med syfte att visa hur politisk styrning har förändrats och genom *governmentality*-begreppet kan man belysa styrbarheten, eller hur de styrande får en människa att bli styrbar.

In the governmentality perspective, the role of nonstate actors in shaping and carrying out global governance-functions is not an instance of transfer of power from the state to nonstate actors (Foucault 2000:341). Rather, it is an expression of a changing logic or rationality of government (defined as a type of power) by which civil society is redefined from a passive object of government to be acted upon and into an entity that is both an object and a subject of government (Sensing och Neumann 2006:652).

Governmentality är ett styrningsperspektiv som problematiserar ”friheten och dess utövande ur ett maktperspektiv” (Fredriksson 2006:189). Styrning sker i institutioner eller genom strukturer med makt och befogenhet, s.k. styrningsmakt. Inte bara politiker har detta inflytande. I fallet förberedelse inför pensioneringens förändrade försörjningsförhållanden, sker styrningen även via försäkringsbolag, fondbolag, banker, fackförbund och myndigheter, samt andra aktörer med styrningsmakt som forskare, experter och massmedier.

Mitchell Dean (2010:37-ff) identifierar fyra dimensioner av en governmentalityanalys, vilka jag i det följande kommer att använda. Analysdimensionerna är Styrningens sätt att synliggöra (Fields of Visibility), Styrningens techne (Technical aspects of government), Styrningens episteme (Forms of knowledge and expertise) och Styrningens identitetsformerande (Formation of identities).

Styrningens sätt att synliggöra

Pensionssystemets styrning

Systemet har teknikaliserats och automatiserats och ansvaret har gått från att vara politiskt till att tydligare bli den försäkrades. Reformeringen har lett till förändringar i tjänstepensionsavtalen och marknaden (ex. fondbolag) har en framträdande roll för/i människors förberedelser. Pensionsåldern har tonats ned och livsinkomstprincipen ska stärka incitamenten till arbete. Systemet vilar på en teoretisk utgångspunkt om rationella pensionsförberedare.

Den styrda människan

Få ser alla de förändringar som skett i systemet och det är vanligt att man är negativt inställd till det individuella ansvaret. Den negativa inställningen förstärks också i att man hyser en bristande tillit till privata aktörer såsom fondförvaltare. Det är ytterst få som reflekterar över reformeringen av tjänstepensionsavtalen och vad detta kan ha för inverkan på den framtida pensionen. Pensionssparande är förvisso vanligt förekommande, men att pensionsspara är långt ifrån detsamma som att känna sig trygg inför sin försörjning som pensionär. Pensionsåldern människor talar om är fortsatt 65 och få funderar i banor på att förlänga arbetslivet, ofta beroende på en oro för ohälsa. Livsinkomstprincipen uppfattas ofta som ett svek, särskilt så av de som gjort sin livsplanering utifrån ATP-systemets regler.

Denna dimension avser hur ett fenomen betraktas av de styrande. Synlighetsfältet åskådliggör hur en del fenomen skjuts i förgrunden, medan andra förs till bakgrunden. Vilka typer av synlighet möjliggör styrningen, hur blir förberedelser inför pensioneringen synligt och synliggjort av de styrande?

Jag har tidigare i avhandlingen redogjort för hur det tidigare pensionssystemet dömdes till undergång, bl.a. beroende på höga och skenande kostnader och demografiska förändringar (färre i arbetsför ålder och fler gamla). Problemet är inte bara aktuellt och kännbart i Sverige, utan hela västvärlden har stått och står inför samma problem (World Bank 1994, Frericks 2010). Reformeringen genomfördes med i

stort sett politisk konsensus (Lundberg 2003). Alla var överens och målet med reformeringen var att skapa ett system som automatiskt och långsiktigt säkrade finansiell stabilitet. En lösning som skulle bli ett för alla parter pålitligt system, knutet till landets ekonomiska tillväxt och med tydlig länk mellan in- och utbetalningar. Inbetalningsnivån skulle vara konstant och systemet rättvist, generellt och obligatoriskt (Kruse 2010).

Dörren öppnades för marknaden. Fond- och försäkringsbolag fick en stärkt roll som experter, medaktörer och försäljare av privata pensionslösningar. De sprider sina tjänster och expertråd med hjälp av bland annat reklam, som ofta lyfter fram pensioneringens och den tredje ålderns positiva aspekter, och med moroten att man pensionssparar för möjligheter och framtida ökad frihet.

Reformeringen av det allmänna pensionssystemet förde med sig stora förändringar i tjänstepensionssystemen, vilket ytterst få i min studie diskuterar. De ökade individuella inslagen har skett genom att de försäkrade fått friheten att placera delar av sin tjänstepension.

Livsinkomstprincipen innebär att varje dags arbete påverkar den slutgiltiga pensionsinkomsten. Den automatiserade prägeln, som skett genom införandet av bromsen i inkomstpensionen, innebär att det allmännas ansvar för finansieringen säkrats till att alltid kunna mötas med den från början fastställda avgiften. Bromsen möter marknadens upp- och nedgångar och andra finansiella påfrestningar genom att automatiskt sänka pensionerna så mycket som behövs för att säkra långsiktigt stabil finansiering. Människan är med experthjälp styrande i sina pensionsförberedelser. Pensionssystemet har placerats på en "arm-längds avstånd" från den politiska sfären med bromsen som en garant för att systemets finanser är långsiktigt stabila vid oförändrade avgifter. Blir tillgångarna mindre än skulderna aktiveras bromsen och pensionärernas pensionsutbetalningar sänks till dess att tillgångarna överskrider skulderna. Det är svårt, om inte omöjligt för den försäkrade att veta hur stor risken är för om, eller hur, bromsen slår till (Scherman 2004). Den s.k. "bromsen" aktiverades 2010 och ledde till sänkta pensioner. Endast ett fåtal av intervjupersonerna känner till bromsen som systemtekniskt inslag och ännu färre kan sätta ord på dess funktion.

Människor svarar inte automatiskt på styrning (Nygqvist 2008, Ring 2010), vilket också uttrycks av dem som ingår i min studie. Många hyser ett lågt förtroende för och bristande tillit inför pensionssystemets möjligheter att förse dem med en tillräcklig framtida pensionsförsörjning. När människor bedömer risken för försörjningsproblem inom välfärdssystemets delar står pensionerna ut som ett upplevt välfärdssystemproblem (Svallfors 2011). De försäkrades möte med en ny struktur har skapat osäkerhet, oro, bristande självkänsla och tillit hos personen, vilket min avhandling tydligt visar. Utöver ett bristande förtroende för pensionssystemet, kompliceras förberedelserna av människors egna svårigheter att förbereda sig eller planera inför sin pensionering beroende på personliga förutsättningar som inkomst, hälsa, ointresse m.m.

Det reformerade pensionssystemet bygger i mycket på en teoretisk utgångspunkt att den försäkrade är, eller genom styrning och påverkan kan förmås bli, en rationellt handlande individ. Intervjupersonernas utsagor visar att människor tydligt är mer komplexa än så. De låter sina val (och icke-val) påverkas och styras av andra faktorer, såsom känslor (Schiller 1998, Hayashi 2001, Nyqvist 2008), snarare än en instrumentell och kalkylerande kontroll av dem. Om ett personligt intresse för pensionsförberedelser finns, finns också handlingsutrymme att välja och följa upp sina val, men många har istället gjort otillräckliga val, baserade på intensiva reklamkampanjer (Cronqvist 2005). Vanan visar sig vara en annan anledning, man väljer t.ex. försäkringsbolaget som man har till bilen och huset, att förvalta även sina pensionsfonder. Egna eller vänners erfarenheter påverkar handlandet. Besvärligheter kan också uppstå i att man inte anser sig förstå eller kunna välja, inte sällan kryddat med ett motstånd att fundera över sitt åldrande och arbetslivets avslutning. En annan högst påverkande omständighet materialiserar sig hos dem som inte har råd på grund av låg inkomst eller andra utgiftsprioriteringar. Utöver det är det vanligt att människor upplever pensioner som tråkigt och ointressant (Ring 2010, SEB Trygg Liv 2010). En annan hindrande omständighet för pensionsförberedelser är att människor ofta har låg räknefärdighet och finansiell förmåga (Agarwal et al. 2010, Almenberg och Finocchiaro 2011, Almenberg och Widmark 2011). Dessa bristande kunskaper inverkar på vilja och

förutsättningar att följa synlighetsfältets eller reformeringens intentioner att förbereda sig inför sin kommande pensionering.

Parallellt med att tilliten är låg för pensionssystemet och intervju-personernas oro för systemets kapacitet att tillgodose framtida pensionärer en tillräcklig pension, finns en tveksamhet gentemot att förlänga sitt arbetsliv. En av intentionerna med de förändrade reglerna för pensionsåldern är att få människor att stanna kvar längre i arbete (och få en högre pension). Det finns undersökningsresultat som visar på tendenser att detta börjar ske (Ds 2011:42). Samtidigt är en höjning av pensionsåldern inget allmänheten står bakom (SCB 2011b). Malin Forsberg och Per Hedberg (2011) har sammanställt en rapport om väljarnas sakfrågeställningar. En av frågorna tar upp inställningen till förslaget om att höja pensionsåldern. 70 procent anser förslaget vara ganska eller mycket dåligt.¹⁶ Människor förbereder sig inför sin pension utifrån sitt livssammanhang; det sociala nätverket är en aspekt som påverkar pensionsförberedelserna (Schellenberg et al. 2005a, 2005b, Noone et al. 2009).

Har man ett tyngre kroppsarbete är många osäkra på om kroppen kommer att hålla för ett förlängt arbetsliv, om ens fram till 65-årsdagen. Det är ovanligt bland deltagarna i min studie att tala om ett för egen del förlängt arbetsliv, istället baserar man sina förberedelser i sin livssituation, där exempelvis oro för ohälsa, tenderar leda till planer för ett tidigare utträde ur arbetslivet.

¹⁶ Tolv procent svarar "ganska" eller "mycket bra förslag, 18 procent svarar "varken bra eller dåligt förslag".

Styrningens techne

Pensionssystemets styrning

Till följd av att reformeringen förändrades och effektiviserades myndighetsansvaret. Risk har förskjutits från politiker till den försäkrade och det solidariska ansvaret har i vissa delar blivit individens. Inledningsvis var informationen om pensionsförberedelser omfattande, men har med tiden avtagit. Årligen skickas information om den förväntade framtida pensionen ut. Offentliga såväl som privata experter genomför informationsträffar/utbildning om pensionsförberedelser.

Den styrda människan

Det förändrade myndighetsansvaret upplevs av många som negativt. Det man saknar mest är den personliga kontakten man hade med sin lokala försäkringskassetjänsteman. Det framkommer tydligt att människor hyser en "solidariskt oro" för medmänniskor som inte har förutsättningar att pensionsförbereda sig. Den information man får om sin kommande försörjning som pensionär upplevs svår att ta till sig. Då pensionens olika delar redovisas separat blir den förvirrande. Det är inte ovanligt att människor hyser ett motstånd mot att ta ansvar, anpassa sig och göra val. Denna motvilja förstärks då man upplever sig som "invaderad" av val i flera andra sfärer av livet.

Analysens andra dimension, techne (att veta hur), ser till styrningens tekniska aspekter och belyser hur styrning konkret utförs, dvs. de olika tillvägagångssätt som används för att konstruera fenomenet som ska styras. T.ex. procedurer eller taktiker som formar bilden av hur pensionsförberedaren eller -förberedelsen organiseras (Dean 2010). Målet med styrningen är att omorientera människors handlande för att på så sätt upprätthålla makt och styrning (a.a., Ring 2010).

En strukturförändring, som har inverkat på förberedelserna inför pensioneringen, är att myndighetsansvaret för pensionen övergått från det lokala försäkringskasskontoret till Pensionsmyndigheten. Servicen

blev genom övergången i stort internetbaserad och den personliga kontakten begränsades. Intervjupersonerna beskriver det som att denna förändring signalerar ett ökat eget ansvar och att man upplevt situationen som försvarande för sina pensionsförberedelser.

Att människors vardagsliv påverkas av reformering i socialförsäkringssystemen ska inte underskattas (Bottazzi et al. 2006, 2011). Pensionssystemet med sina individualiserade, automatiserade och tekniska inslag, har förskjutit ansvaret för pensioner från politik, reform och övergripande gemensamt ansvar, till den försäkrade.

Agency is /.../ shifted away from the political sphere to technocrats and technocratic innovations as well as to the individual citizen. /.../ What some of the technologies of the restructured pension scheme in Sweden bring about is a simultaneous distancing and personalization of the responsibility for, and agency to affect, future pension levels (Nygqvist 2008:80).

Anette Nyqvist (2008) har intervjuat politiker och experter ur pensionsarbetsgruppen. En av gruppens deltagare förklarar innebörden av den stabilitet man ville skapa i systemet med att det är "synonymous with distributing all risks to the insured. And that was the whole idea, the big point, of it" (a.a.:83). Stabilitetsbegreppets innebörd har således skild innebörd för systemets kreatörer och allmänheten; systemets stabilitet är liktydigt med risk för den det är avsett att ge skydd.

Reformeringen har inneburit ökade valmöjligheter men har också skapat osäkerheter. Pensionsförberedelse och pensionssparande har, med eller emot människors vilja, blivit en vardagsverklighet för allt fler. Många i min studie uttrycker en frustration och en oro för att man inte har tillräckligt med kunskap att hantera dessa val. Den framtida försörjningen som pensionär har, med reformeringen, tydligare lyfts fram som risk. Personens möjligheter att påverka sin pensionsinkomst blir också ett ansvar för utfall då den slutgiltiga pensionsstorleken påverkas av de personliga val som hon gör. Reformens intentioner uppfylls till viss del då förändrade försörjningsförhållanden problematiseras som risk - individansvaret har trängt in i (främst yngre) människors tankevärld och lett till ökad riskmedvetenhet. Försäkrade i det gamla systemet ser

ofta annorlunda på ekonomi och risk. De beskriver sin situation som tryggare än föregående och kommande generationers. Reformeringen, tillsammans med förändrade arbetsmarknadsvillkor, skapar nya former av risker som slår olika mot grupper och personer. Det kan exempelvis bidra till vår förståelse av samhällsutvecklingen i den andra moderniteten (Beck 2000).

Ett annat exempel på *techne* är hur de äldre intervjupersonerna berättar att de undviker att ge sina barn råd i frågor om ekonomisk pensionsförberedelse, dvs. pensionsförberedelsernas hurfrågor. Det föregående systemets struktur med kollektivet och politikens delade ansvar var en trygghet, medan dagens system är mer av ett egenansvar. Även om man kanske inte ser en risk för att den egna försörjningssituationen som pensionär blir ansträngd, finns en oro hos, men också för, personer med sämre ekonomiska och hälsomässiga förutsättningar. Det är ett exempel på att människors ontologiska trygghet¹⁷ sviktar, då kontinuiteten i tillförsikten till det pensionsförberedande sammanhanget och den egna "pensionsförberedelseidentiteten" upplevs osäker (Giddens 1996).

Detta utmanar reflexivitetsbegreppet eftersom det individbaserade fokus som finns i teoribildningar om det reflexiva samhället, inte stämmer överens med hur människor talar kring det reformerade pensionssystemets effekter. Det manifesterar sig i en "solidarisk oro" för de svaga som inte har tillräckliga kunskaper eller förutsättningar att hantera det egna ansvaret.

Behovet av reformeringen beskrevs av politiker, forskare och experter som oundvikligt för att inte det existerande pensionssystemet skulle rasa samman. Inför reformeringen av pensionssystemet genomförde staten och andra aktörer en kraftfull informationskampanj med syfte att få människor att se förändringen, anpassa sig till den och bl.a. välja premiepensionsfonder. Kampanjen tycks inledningsvis ha burit frukt och lett till att en majoritet gjorde ett förstagångsval. Denna trend har brutits i takt med att tiden gått och informationen minskats. Idag väljer ett fåtal av förstagångsväljarna sig ut ur Såfa. I min studie har jag dess-

¹⁷ Jfr diskussion på s56.

utom kunnat peka på att val inte behöver innebära att man känner sig trygg, snarare är det så att valet riskerar stärka en bristande tillit för pensionssystemet. Informationen, som var en stor del i reformmakarnas omorienteringsaktiviteter med mål att aktivera och öka människors kunskap och inflytande, har över tid inte nått sina mål (SEB Trygg Liv 2010, Adolpson och Hellman 2011, Collectum 2011a, 2011b, Kristersson 2011).

Fackförbund, banker och försäkringsbolag har under lång tid erbjudit kurser i pensionsförberedelser för sina medlemmar och kunder. Utöver att förmedla kunskap till deltagarna blir dessa informations- och kurstillfällen ett sätt att öka medvetenheten om att pensionsförberedelse i mångt och mycket är ett personligt ansvar. Intresset och viljan att delta i dessa träffar är varierande. Förläggs de på kvälls- eller fritid leder det ofta till ett lägre deltagande.

Det årligen utskickade orange kuvertet är ett av de kraftfullaste styrningsmedel staten har för att informera (och påminna) om den framtida pensionsinkomsten såväl som vikten av enskilt agerande, dvs. pensionsförberedelser. Det skickas ut liknande besked för tjänstepensionen och den privata pensionen. Det är slående hur få av intervjupersonerna som säger sig finna informationen i det orange kuvertet som givande och informerande. Om det orange kuvertet ens öppnas ögnas det ofta igenom utan någon större inlevelse (jfr Nyqvist 2008). Människors uppfattning om det orange kuvertet eller sina premiepensionsval kan svårigen ses ha infriat reformens intentioner om individuella incitament för val. Människor gör i allt mindre grad aktiva val i premiepensionssystemet (Cronqvist 2005).

Styrningens episteme

Pensionssystemets styrning

Det orange kuvertet verkar som styrning på den försäkrade medan orange rapport (Pensionsmyndighetens årsredovisning) kan ses styra exempelvis politiker eller andra intresserade. En annan styrteknik är det individuella valet – av fonder, arbete, sparande etc. När det gäller t.ex. fondval finns experthjälp (privat likväl som offentlig). Återigen blir det tydligt att bilden av den rationelle och ansvarstagande aktören är central för styrningen.

Den styrda människan

Det orange kuvertets styrningskraft är svag. Få människor tar del av ionnehållet och informationen ses ofta som missvisande eller baserad på en oviss framtida löneutveckling. Många väljer, men en stor del av dem anser sina val baserade i okunskap. Likt de marknadspsykologiska teorierna visar är valen inte rationella, utan baserade på andra faktorer, såsom känslor. Det är inte heller ovanligt att man prioriterar pensionens valbara delar olika, ofta genom att vara mer insatt i det privata pensionssparandet än exempelvis de valbara delarna i tjänstepensionen. Detta sammantaget skapar ett otryggt pensionsförberedande sammanhang för den försäkrade.

Den tredje dimensionen episteme (att veta varför) berör frågan om vilka former av kunskap som är sprungna ur, men också informerar och formerar, styrningen. Vilken sanning i form av tankar, kunskaper, expertis eller motiv upprätthålls som giltiga styrningsideal och möjliggör styrning? Uppdelningen mellan techne och episteme är inte alltid glasklar utan kan flyta samman, särskilt när man ser på de båda dimensionerna ur det styrande perspektivet. Ett exempel är hur man genom det orange kuvertet informerar (styr) den försäkrade. I 2012 års orange kuvert läggs fokus på hur mycket längre en person behöver arbeta för att få en pension med samma kompensationsgrad som en person född 1930 med pensionsålder vid 65. I tabellen radas årskullarnas 1930-1995 alternativa pensionsåldrar upp. Födda 1958 bör

sikta in sig på en pensionsålder vid 67 år och 4 månader och är man född 1995 kommer man att få arbeta till man är 68 år och 10 månader gammal (Bengtsson Byström 2011). Denna information kan kontrasteras med att majoriteten av de i min studie ställer sig tveksamma till att själva klara av ett förlängt arbetsliv. Utan att lägga en värdering av det samhällsmässiga behovet av ett förlängt arbetsliv kan man se en risk för att människors tillit till systemet påverkas av denna information.

Utöver det orange kuvertet gör Pensionsmyndigheten en årsredovisning, Orange rapport, (r.ex. Pensionsmyndigheten 2011) för systemets avgiftsbaserade delar, dvs. inkomst- och premiepension. Det orange kuvertet är individuellt riktat till individen medan rapporten blir ett styrningsverktyg gentemot exempelvis politiker. Bilden av att allmänheten inte tar del av årsredovisningen kan man förstå när man läser inledningen av 2010 års redovisning, författad av generaldirektör Katrin Westling Palm (Pensionsmyndigheten 2011:1). Där står att läsa att "Du som läser Orange rapport tillhör troligen de tre av tio som tycker att systemet är relativt enkelt att förstå". Anette Nyqvist (2008) ser denna årliga redovisning som ett styrningsinstrument och tecken på övergången från offentlig administration till Public Management.

The Swedish Pension System Annual Report is, as we have seen, a tool of governance, a managerial instrument used to keep politicians in check and at a distance. It also serves to explain the technicality of the automatic balancing, and to neutralize the negative responses and reactions the activation of this technicality is expected to receive.

Reformeringen av pensionssystemet har i vissa delar inneburit ett tydligt systemskifte, även om det fortfarande till största delen är såväl kollektivt som generellt. I intervjupersonernas utsagor finns många exempel på hur de försäkrades möjligheter att påverka sin framtida pension sker i val av exempelvis pensionsålder, inkomstnivå (yrke), fondplaceringar i premie- och tjänstepension.

Livsinkomstprincipen, flexibel pensionsålder och fler val gör att pensionen som framtida försörjningskälla centrerats runt personens förmågor och insatser. Hur mycket hon arbetar, stannar hemma med

barn, är sjuk eller arbetslös påverkar den framtida pensionen. Pensionen framhålls som en säkerhet inför (risker i/med) ålderdomen och ansvaret för den blir tydligare personens eget. Ring (2010:541) ser liknande problem i det brittiska pensionssystemet och menar:

Yet there is a tension between, on the one hand, the pressure on state pension benefit budgets resulting in the need for government to communicate the risks arising from individuals under-saving for retirement and, on the other hand, the apparent desire of both the state and individuals to achieve some form of 'security in retirement' for the latter.

Trygghetsaspekten skapar en spänning som leder till att människor, i sina förberedelser för sin framtida pensionärsförsörjning, allt mer behöver förlita sig på marknadens experter. Dessa aktörer upplevs ofta av den försäkrade som drivna av egna vinstintressen och till och med som opålitliga. Förutom detta är det många intervjupersoner som påtalar att systemets uppdelning i tre delar innebär svårigheter, exempelvis genom de separata årsbeskeden, vilket komplicerar överblick av och kontroll i förberedelsen. Denna kritik förs också fram av allmänhet, politiker och pensionsexperter (Adolpson och Hellman 2011, KristerSSon 2011).

En korrekt och lättillgänglig pensionsinformation är viktig för att människor ska ta till sig och utveckla en förmåga att förbereda sig inför sin pensionering på bästa möjliga sätt (Normann 2005, Günay och Bener 2008). Att det kan uppstå problem om pensionsinformation är allt för generellt hållen, har exemplifierats i denna avhandling. Dessa erfarenheter belyser en viktig aspekt, nämligen att information som delges måste vara förankrad i mottagarens livssammanhang, annars kan den upplevas som ovidkommande och till och med kränkande (Petkoska och Earl 2009). "Dominoeffekten" riskerar att bli ökad oro inför den framtida försörjningen som pensionär samt att handlingsutrymmet, och därmed möjligheterna till förberedelse, begränsas. Dessutom finns en uttalad fara i att tilliten inför pensionssystemet sjunker ytterligare (jfr Svallfors 2011).

Bra information har dubbel positiv effekt. Deltagaren får information och ökad kontroll, vilket ökar chansen att hon kan förbereda sig på ett bra sätt. Den andra, och minst lika viktiga, effekten är att informationsträffar skapar utrymme, tillfälle och rent av mod att våga prata pension med personer i omgivningen, dvs. den typ av information som Jack H. Noone et al. (2009) kallar informell information. Deltagare i min studie berättar hur pension som diskussionsämne genom detta blivit mindre laddat och hur det uppmuntrat dem att engagera sig.

Kritiken, eller vidareutvecklingen av reflexivitetsbegreppet, har således sitt berättigande. Mitt resultat är i linje med Margaret Dentons et al. (2004); endast ett begränsat antal personer besitter alla de förutsättningar och befinner sig i de sammanhang som krävs för att kunna vara reflexiva. Det är få som anser sig ha fullständig kontroll och kunskap rörande sina pensionsförberedelser. De som har det är generellt sett välinsatta, välutbildade och välavlönade (Lusardi och Mitchell 2007a, 2007b). Riskbenägenhet hänger samman med reflektion och långsiktigt ekonomiskt tänkande. En riskbenägen person har ofta en större finansiell kunskap och förmåga (Almenberg och Finocchiaro 2011), vilket i sin tur kan leda till att de blir/är mer aktiva, insatta och tänker mer långsiktigt (Hilgert et al. 2003, Lusardi och Mitchell 2007b, Amilon 2008). Det krävs kunskap för att lyckas genom ökat risktagande. Att välja en högriskfond ökar förvisso chansen till ett bättre utfall, men innebär samtidigt en högre risk att förlora pengar avsedda för ålderdomsförsörjningen. Man kan se detta som en av grunderna till den "solidariska oro" för de svagare i samhället, vilken uttrycks av flera personer i min studie.

Styrningens identitetsformerande

Pensionssystemets styrning

Identitetsformeringen grundas, som tidigare nämnts, i bilden av den rationelle och ansvarstagande pensionsförberedaren. Med införandet av livsinkomstprincipen fanns en önskan att människor skulle bli mer aktiva då sambandet mellan arbetsinkomst och pensionsförsörjning stärktes. För den som inte gör val i premiepensionsdelen finns det statliga förvaltningsalternativet AP 7 Såfa, vars kundunderlag växer allt mer.

Den styrda människan

De rationella och ansvarstagande pensionsförberedarna tillhör en liten grupp. Ser man ur ett åldersperspektiv framträder ett mönster där de äldre känner sig trygga, de i mellangruppen känner sig svikna och de unga känner sig förvirrade (se kapitel 10). Även om de unga är förvirrade och kritiska finns det en positivare inställning till den av styrningen formade identiteten, då fler av dem ställer sig positiva till valmöjligheter. Statistik över förstagångsväljarna i premiepensionssystemet visar att allt färre gör aktiva val. Valet att välja fond förskjuts och blir ett val att välja eller inte välja att välja, då många anser sig vara otillräckligt rustade för att göra "rätt" val.

Den fjärde dimensionen behandlar de styrandes gestaltning av den individuella och kollektiva identiteten. Styrningen sker genom och i relation till denna gestaltade identitet. Den av styrningen gestaltade och bekräftade identiteten framställs med vissa egenskaper, kapaciteter och/eller attityder med målet att individen ska inkorporera och identifiera sig med identiteten. Ett exempel är hur en konsument kan anta en identitet att köpa ekologiska varor och genom det "identificera sig med gruppen af ansvarlige 'politiske forbrugere' som kollektiv identitet" (Nordentoft Andersen och Krogh 2011:30).

Vilken typ av identitet är det styrningen förutsätter att pensionsförberedaren har? Vilka transformationer krävs, ur ett reformperspektiv,

för att styrningen ska få genomslag? Det har i reformprocessen utvecklats en tydlig förändring i formeringen av pensionsförberedarens identitet och pensionsförberedelserna. Det förra systemet var i större utsträckning kollektivt och generellt, och den försäkrade kunde, exempelvis utifrån 15/30-regeln, anpassa sina förberedelser; en utformning som samtidigt innebar en svagare länk mellan arbetslivets inkomster och pensionärlivets försörjning. Genom reformeringen och det ökade individualiserade anslaget förändrades de politiska argumenten och ett större individuellt ansvar har förts över på de försäkrade. Styrningen utgår från att dessa skall styras till, eller tvingas bli, rationella och kapabla att långsiktigt och reflexivt förbereda sin försörjning som pensionär.

I premiepensionen kan Såfa ses som ett slags ”statens erbjudande”. Valet att inte välja sig ut ur Såfa behöver inte betyda att människor inte orkar eller vill. Med ett antagande om bunden rationalitet är det sannolikt att de helt enkelt ser alternativet som det mest rationella utifrån givna förutsättningar. Det låga och avtagande deltagandet i premiepensionsvalet har, som tidigare nämnts, uppmärksammats och även i viss mån åtgärdats då reglerna 2010 ändrades för Såfa. Tidigare kunde man inte välja tillbaka Såfa om man en gång valt sig ut därifrån. Det har nu möjliggjorts. Förändringen är en anpassning till insikten att människor inte vill välja, dvs. ett försök att stärka styrningen av människors vilja att aktivt välja i pensionssystemet.

Det finns i min studie också tecken på att styrningen mot individuellt ansvar gett utslag genom att yngre ofta ser något mer positivt på att göra val. De yngre, som saknar pensionssparande, har ofta reflekterat över att det ännu inte är läge att starta, p.g.a. andra nödvändiga prioriteringar. Skillnaden mellan de försäkrade är att de yngre problematiserar sin framtida pensionsinkomst tidigare, även om de inte alltid praktiskt pensionsförbereder sig. Utöver att medvetenheten är högre, har såväl tankearbetet som den faktiska planeringen tidigare lagts hos försäkrade i det nya systemet, vilket överensstämmer med ett av reformeringens mål, att den försäkrade ska ta ett ökat ansvar genom livet.

Det egna ansvaret har understrukits inför, under och efter pensionssystemets reformering. Att skaffa ett privat pensionssparande är

ett av de sätt som de styrande för fram som en möjlighet att påverka sin framtida försörjning som pensionär. Den som inte tar det ansvaret eller griper möjligheten, gör också ett val och ska därför också bära följderna i form av en förmodat lägre framtida pension.

As previously indicated, such a narrative makes certain suppositions about the identities of 'responsible' citizens: that they are, or can develop into, 'rational planners', capable of making their own 'effective choices' about when and how much to save; that 'given the right opportunities, people will plan ahead sensibly. If informed and empowered, many would choose to save more than they do', and actively manage risk in pension provision to create their own positive outcomes (Ring 2010:541).

Antagandet är grundat i en syn på människan som rationell och kalkylerande och att hon är eller kan utvecklas till att bli sin egen expert och ansvarstagande som pensionsförberedare. Om personen väljer bort pensionssparande blir det ett personligt felaktigt beteende (a.a.). Man kan, något tillspetsat, ställa sig frågan om den som inte har råd att pensionsspara verkligen ser det som antingen ansvarstagande eller val. Även om många, närmare bestämt drygt två miljoner (Finansdepartementet 2007), har ett privat pensionssparande eller har valt i pensions-systemet, har identiteten som den s.k. "rationelle" pensionsförberedaren ännu inte tagit form, vilket min studie visar. Det är t.ex. vanligt bland dem som har ett pensionssparande att inte uppleva att de har kontroll eller kunskap om hur stor del av den framtida pensionen sparandet kommer att utgöra.

Statistik över andelen pensionssparare visar att ca två tredjedelar av befolkningen mellan 20 och 64 år inte har någon privat pensionslösning (SCB 2010b). Detta innebär att många, i alla fall i nuläget, måste förlita sig på det allmänna och tjänstepensionssystemens tillräcklighet. Parallellt med detta är det många som hyser bristande tillit till det allmänna pensionssystemets förmåga att förse framtida pensionärer med en tillräcklig försörjning (Svallfors 2011). Patrick Ring (2010) diskuterar detta dilemma ur ett brittiskt perspektiv. Han drar en parallell till Hobson's Choice som kortfattat går ut på att "välja mellan två onda ting", eller att nöja sig med ingenting istället för någonting.

Översatt till pensionsförberedelse kan bortvalet av en privat pensionslösning och valet att nöja sig med allmän och tjänsterelaterad pension grunda sig i att människan inte anser sig ha några rimliga eller bedömbara alternativ.

In the absence of an ability to envisage alternatives, and a belief that the state would not leave individuals destitute, the only option is to rely upon the state (a.a:545).

Valsituationen förskjuts och är inte ett val eller bortval av ett privat pensionssparande (eller en fondplacering), utan ett val att välja eller välja att inte välja. Personen avstår att välja därför att hon upplever alternativet att välja vara behäftat med svårigheter. Orken tryter att sätta sig in i pensionsrelaterad information och människor omfattas av och gör val i pensionssystem med en känsla av otillräcklighet (Kahneman et al. 2005, Cronqvist 2005, Gustman et al. 2010). Samma sak gäller för privat pensionssparande, men där växer istället alternativet att det inte finns ekonomiska förutsättningar för ett långsiktigt sparande fram.

De begränsande förutsättningarna till anpassning och förmåga till val beskrivs ofta av deltagare i studien som otillräcklig kunskap, en uppfattning som delas med den svenska befolkningen i stort (RFV 2001, AMF 2006a, b, Länsförsäkringar 2006, SEB Trygg Liv 2010, Collectum 2011a, b). Hur gestaltar sig då denna upplevda okunskap? Den är nämligen utbredd. Jag har tidigare beskrivit självkänslans innebörd för den upplevda okunskapen, vilket är betydelsefullt i detta sammanhang. De som tillhör det föregående systemet upplever sig okunniga men hyser trygghet och tillit till systemets möjligheter att förse dem med en, i alla fall tillräcklig, försörjning som pensionärer. Denna tillit finns inte hos dem som omfattas av dagens system. Denna bristande tillit fångas i upplevd okunskap om systemet, dess funktion och oro för dess fortlevnad. Den skapar en känsla av otillräcklighet hos människor. En besvikelse står ut tydligt, bland dem som tillhör båda systemen, över att trygghetssystemet man känt sig delaktig i att bygga upp och haft som rättesnöre i sin livsplanering, försvunnit. Många gör liknelsen med val av exempelvis rätt telefonbolag och att de uppfattar det som absurt att den ekonomiska tryggheten som gammal på sätt och

vis likställts med eller degraderats till ett ”rätt val”. Dessa negativa känslor blir än mer påtagliga av osäkerheten att inte veta om valet faktiskt är rätt den dag de går i ålderspension. Till detta kan även föras det som många av min studies yngre intervjupersoner säger om sin bristande tillit till att systemet kommer att finnas kvar framöver. De har sett hur snabbt en självklar institution kan förändras och med det även de styrandes förmedlade bild av människan och hennes möjligheter, ansvar och hennes samhälleliga skyldigheter (plikter).

10. Sammanfattning och avsats

I detta kapitel sammanfattar jag kort mina resultat och gör därefter en avsats där jag lyfter några frågor som jag anser vara värda vidare fördjupning och forskning.

Sammanfattning

Syftet med min avhandling är att belysa människors pensionsförberedelser. Sedan 2003 gäller vårt reformerade allmänna pensions-system fullt ut. Förberedelserna har genom det fått en tydligare individuell prägel i form av val och en stärkt livsinkomstprincip. Dessa nya förutsättningar omfattar majoriteten av intervjupersonerna.

Studien bygger på intervjuer med 78 personer födda åren 1931-1981. De arbetar eller har arbetat som tjänstemän eller arbetare i två skånska kommuner. En yrkes- och åldersmässig indelning har styrt mitt urval.

Jag har använt mig av en kanadensisk modell, *Reflexive Planning for Later Life* (Denton et al. 1998, 2004) som underliggande raster i analysarbetet. Modellen tar sin utgångspunkt i Anthony Giddens begrepp om reflexivitet (1996, 2005) och *Reflexive Life Planning* (Giddens 1997), i Ulrich Becks idéer kring risksamhället (1994, 1996, 1999, 2000), i livsloppsteori samt i ekonomisk teori (Becker och Ehrlich 1972). Tillsammans formar dessa perspektiv ett hjälpmedel för att se och förklara en människas pensionsförberedelser som uppdelade i tre delar av en portfölj: obligatorisk försäkring, dvs. generella förmåner såsom allmän pension, privatekonomisk förberedelse, en oftast finansiell och frivillig förberedelse (t.ex. privat pensionssparande), samt personlig social förberedelse, dvs. icke-finansiella personliga insatser för att bevara god hälsa (t.ex. att vara socialt aktiv, upprätthålla sin kognitiva förmåga eller motionera).

I takt med att avhandlingen har vuxit fram har jag noterat hur innebörden av och komplexiteten i begreppet pensionsförberedelser

förändrats. Det är bl.a. tydligt hur avgörande de personliga förutsättningarna är, vilket först kan framstå som positivt i och med att det reformerade pensionssystemet stärkts ur ett individuellt perspektiv. Jag har ständigt återkommit till det personliga och det politiska. Systemet är en politiskt konstruerad, individualiserad institution, medan människors liv visserligen är individuella och privata, men starkt präglade av att vara mänskliga projekt som formas i relation till andras. Dessa två insikter måste "levas" närmare varandra.

Här har privata pensionsbolag funnit sin plats och, med uttalat vinstintresse, är de som möter människan där hon står. Detta har förstärkts genom reformeringen av pensionssystemet och omorganiseringar inom ansvariga myndigheter. Bolagen sprider kunskap på sina villkor och inte utan kritik från såväl egna led som politiker, forskare och allmänhet. Människan är i centrum och det är hon som i ett osäkert sedan, kommer att bära effekten av de val hon gör i ett nära nog lika osäkert nu.

Dessa upptäckter har lett mig till att, i linje med andra forskare (Lash 1994, Gillies 2005, Threadgold 2006, 2009, Cooper 2008,) se reflexivitetsbegreppet som problematiskt. Det belyser inte till fullo existerande strukturers kapacitet till styrning eller krasst, vilka faktorer som påverkar människor i deras förberedelser inför sin pensionering. Detta problem har jag mött genom att i min analys lyfta in ytterligare teorier och begrepp från två olika traditioner. Dels den av Foucault inspirerade diskussionen kring governmentality, dels från marknadspsykologins ansatser om hur psykologiska faktorer påverkar en människas val.

Vad för ny kunskap och "sprängstoff" har då utkristalliserat sig i min studie? Ibland kan jag tycka att mina resultat inte har kommit fram till några direkta nyheter. Det som intervjupersonerna delat med sig av är på ett sätt ett slags sunt förnuft. Men det står klart att människor inte låter sina förberedelser förändras lika snabbt som reformatörerna haft som målsättning. Jag, som forskare inom det pensionsförberedande området, kan se att pensionssystemet till största delen fortfarande är ett uttalat fördelningssystem och att bland annat landets demografiska och ekonomiska utveckling krävde en förändring. Men det vore fel av mig att inte bekräfta och lyfta fram att majoriteten av intervjupersonerna ser

reformeringen med andra ögon, utifrån sin vardagsverklighet baserad i dess förutsättningar, t.ex. civilstånd och hälsa. Denna vardagsverklighet innebär ofta förvirring och osäkerhet och även om de ser brister i det föregående systemet, oftast kopplade till kön, har reformeringen kommit att innebära ett diffust ”att veta vad man hade men inte vad man får”. Dessa ”skyggglappar” beror på att de inte upplever sig ha tillräcklig kunskap om eller tillit till pensionssystemet, men också att systemet har uppmärksamrats och problematiserats intensivt både politiskt och massmedialt, ofta med fokus på de individualiserade delarna.

Utöver min indelning av förberedelserna i tre delar av en portfölj, finns en åldermässig indelning i analysen. Detta är dels för att tydliggöra betydelsen av människors position i livsloppet och dels för att kunna urskilja vad reformeringen har haft för betydelse i deras pensionsförberedelser.

I min analys har jag funnit flera kopplingar som kan ses i relation till vilket pensionssystem intervjupersonerna tillhör. De äldre känner sig tryggare i sina förberedelser. De som tillhör mellangruppen är betydligt mer negativt inställda och många talar om att de känner sig svikna av reformeringen. Även många yngre är kritiska och osäkra när de talar om sina förberedelser. Valet kritiseras även av de yngre, men av dem är fler positivt inställda till att själva ha inflytande.

De trygga

Den äldre gruppen intervjupersoner består av nio kvinnor och tio män födda under åren 1931 till 1942. Av de intervjuade har 13 arbetat eller arbetar som tjänstemän och sex som arbetare. Fem av intervjuerna är gjorda med par och resterande på tu man hand. Två personer lever ensamma. Majoriteten får sin pension uteslutande eller övervägande från det tidigare pensionssystemet.

Det är tydligt att de sociala och hälsomässiga aspekterna av personers liv ofta står framför de ekonomiska. Den förväntat sämre ekonomin tas med jämnmod, de oroar sig mer för sjukdom eller social isolering som gammal. Jämnmodet går igen i deras tankar om och tillit

till (det föregående) pensionssystemet. Även om de kanske inte alltid är insatta i hur det fungerar, har de en grundläggande tilltro till dess funktionalitet. De ser pensionssystemet och pensioneringen som självklara institutioner. De har efter bästa förmåga förberett sig mentalt och praktiskt för övergången, och många betonar vikten av att känna sig aktiv i processen. De rent ekonomiska aspekterna visar sig vara starkt knutna till vilken yrkeskategori de tillhör. Inga arbetare, men i stort sett alla tjänstemän har (haft) ett privat pensionssparande. Bilden av att reformeringen innebär ett utökat individansvar och att solidariteten har fått ge vika målas upp av många, ofta på ett sätt där de ser sig som lyckligt lottade att främst tillhöra det äldre systemet.

De svikna

Denna grupp består av 35 personer, 22 kvinnor och 13 män, födda åren 1943 till 1959. 16 arbetar som tjänstemän och 19 återfinns i arbetarkollektivet. En av intervjuerna genomfördes med ett par och resterande intervjuer gjordes med en intervjuperson i taget. Nio av intervjupersonerna är ensamstående. Av dessa 35 är 16 födda 1954 eller senare och omfattas därför helt av det reformerade systemets regler.

När intervjupersonerna berättar om sina pensionsförberedelser framträder en bild av att de på ett sätt lever kvar i det gamla systemet trots att deras förberedelser i realiteten regleras av det nya systemet. Deras funderingar om pensionssystem och pensioneringsförberedelser är färgade av deras bild av reformeringen. Inte sällan är det de säger grundat i den information de av tidningsartiklar eller TV-inslag. Samhällsinformationen har delvis drunknat i mediers skildringar av reformeringens individualiserade inslag.

Detta virrvarr av information har också gett utslag i att många inte orkar eller vill ta till sig kunskap kring exempelvis hur de ska hantera de delar de kan påverka i systemet. Denna ovilja att ta till sig det nya är inte alltid grundad i okunskap. Några intervjupersoner har översiktligt satt sig in i hur systemet fungerar, men har ändå valt att inte aktivt göra några fondval. Det är också vanligt att intervjupersonerna lyfter fram

sociala och hälsomässiga aspekter som minst lika viktiga i pensionsförberedelserna som ekonomiska aspekter.

De osäkra

Den yngsta gruppen består av 24 personer, 13 kvinnor och 11 män, födda mellan åren 1960 och 1981. Fördelningen mellan arbetare och tjänstemän är jämn, 12 tjänstemän och 12 arbetare. Två av intervjuerna skedde med par, i resterande intervjuer var intervjupersonen ensam. Sex personer är ensamstående.

Även om de yngre är kritiskt inställda till reformeringen och det ökade individuella ansvaret, har de en något positivare inställning då de anser sig ha tid att anpassa sig till de nya reglerna.

Budskapet att ta ett utökat ansvar har landat stadigare hos de yngre, även om många inte aktiverar sig. Återigen slår människors personliga förutsättningar och betydelsen av positionen i livsloppet igenom. De unga har lång tid kvar till pensioneringen och innan dess har de ett helt liv att hålla styr på. Ett liv som innehåller flera avgörande val vid sidan av ålderdomsfrågan.

Det är t.ex. tydligt att pensionssparande är knutet till livssammanhanget. Det är vanligare bland de lite äldre och "stadgade" unga att förbereda sig inför sin pensionering eller ha ett privat pensionssparande. Ju yngre intervjupersonerna är desto öppnare är de för förändringen. De ser oftare positivt på att man får välja själv. Samtidigt är många kritiska till att individuellt ansvar har förstärkts på bekostnad av det gemensamma ansvaret. Skillnaden i inställning märks också på tilltron till systemets hållbarhet. Det är enbart yngre respondenter som reflekterar över risken att reglerna kanske inte är desamma när de ska gå i pension. Det är en oro som stärker osäkerheten ytterligare, samtidigt som den stärker insikten att de har ett ökat eget ansvar för sin framtida försörjning som pensionär.

Det politiska och det personliga

Bland denna avhandlings intervjupersoner förstärks den bild som presenterats i tidigare forskning om att människor i sina förberedelser påverkas av förändringar och reformeringar av politiska och ekonomiska system (Holmberg och Weibull 2007, 2008). Tillbakadragandet av den personliga servicen i och med pensionsmyndighetens övertagande av ansvaret, tillsammans med det ökade individuella ansvaret för delar av framtida pension, leder till känslor av att stå ensam eller i beroendeställning till privata aktörer i frågor och funderingar kring pensionsförberedelser. Reformeringen har inneburit att pensionssystemet som politisk (hjärte)fråga har avpolitiserats, automatiserats, distanserats och i dess konsekvenser individualiserats. Systemet rullar på av egen kraft bortom den politiska sfärens makt att styra och påverka. Anette Nyqvist (2008:95) formulerar det på följande sätt.

The result of the construction made up of technologies such as adjustment indexation, the automatic balancing and the annuity divisor is that the formerly difficult political decision of, for economic or demographic reasons, reducing pension levels or raising the retiring age has now been shifted to a sphere of calculation out there. Such a relocation of political agency and responsibility makes up one part of an ongoing dual shift. The other part is one in which agency and responsibility are shifted in there, from the arena of political decision-making to an individual level.

I linje med Anette Nyqvists resultat uttrycker de flesta av dem som jag har intervjuat att individualiseringen har skapat en misstro till pensionssystemet. Bilden bekräftas i Stefan Svallfors (2011) Välfärdsundersökningar. Det orange kuvertet, dvs. en av de styrandes starkaste instrument för att informera om den framtida pensionsförsörjningen, ögnas snabbt igenom av de försäkrade, om det ens öppnas. Det blir påtagligt för många att se och uppleva att storleken på den förväntade pensionen, den intjänade rättigheten, som bl.a. avhängig marknadens utveckling bortom egen kontroll. Ingen av intervjupersonerna diskuterar de förändringar som skett inom tjänstepensionssystemen.

Vad innebär detta för en persons pensionsförberedelser? Information finns, men det är tydligt att det finns ett motstånd hos många att hantera dessa frågor via det orange kuvertet, telefon eller Internet. Kan jag lita lika mycket på en handläggare placerad mittemellan mig som på den personliga handläggaren vid det lokala försäkringskasskontoret? Automatiseringen och frånvaron av den mänskliga kontakten skapar en otrygghet samtidigt som det ökar insikten om det egna ansvaret. Det är problematiskt att ett socialförsäkringssystem tenderar att leda till att den försäkrade känner sig otillräcklig. Att uppleva att man står utan möjligheter att påverka sin situation ökar också risken att tilliten för det politiska systemet försvagas. Universella välfärdslösningar har en positiv inverkan på den mellanmänskliga tilliten, som tillsammans med starka nätverk skapar en trygghet som möjliggör för människor att organisera förtjänstfulla samarbetsprojekt (Rothstein 2006 s215), i detta fall förberedelse inför pensionering. Stefan Svallfors (2011) har visat att allmänhetens tillit inför det reformerade pensionssystemet är lågt.

Missnöje och misstro är nära besläktade. Om en person är missnöjd med ett expertsystem kan det leda till ett misstroende gentemot både det och andra liknande system (Jonsson et al. 2009). Inte sällan bottnar både missnöje och misstro i att personen känner sig dåligt insatt eller inte har tillräckligt med kunskap i sakfrågan. Människors förtroende för politiker och de politiska institutionerna har sjunkit i landet (Möller 2000, SOU 2006:46).

Avsats

Av min analys följer insikt om ett behov av att öka människors känsla av kontroll och kunskap i sina pensionsförberedelser, socialt och ekonomiskt (Normann 2005, Günay och Bener 2008, Agarwal 2010, Almenberg och Widmark 2011). För att en person ska kunna ta emot och till sig incitament och pensionsinformation är avhängigt av att hon uppfattar det som sker på ett för henne berikande sätt (Chan och Stevens 2008). Hur bereder man då människor som är mer utsatta för

risk kunskaper på ett bra sätt? Utifrån vad intervjupersonerna har sagt framstår informationsträffar vara en framkomlig väg för att upplysning och information om pensionsförberedelse eller hur pensionssystemets olika delar fungerar, ska kunna få genomslag. Att bli kontaktad vid entrén till matvarubutiken eller via telefon av försäljare som vill sälja pensionsförsäkringar, har genomgående setts negativt. Det verkar också som om den skriftliga information man får i posten, exempelvis det orange kuvertet, är tämligen verkningslös och att den mer eller mindre drunknar i övrig reklam (Bäcklund 2008). Mycket få av de jag har intervjuat anser att det orange kuvertet förser dem med nödvändig information om deras framtida pension. De upplever informationen som luddig och opålitlig, och vad betyder egentligen en prognos?

Det verkar finnas förtjänster i att arbetsgivare, på arbetstid, erbjuder anställda information eller utbildning i pensionsförberedelser och då gärna i mindre grupper som är inkomst- och levnadsmässigt likvärdiga. Erfarenheterna, som denna avhandling ger visar att ordspråket "lika barn leka bäst" stämmer. Människor har mycket varierande kunskaper i finansiella frågor. Vilket gör att policyskapare och experter måste vara medveta om och informera sig om mottagarnas förutsättningar. Förväntningar om framtida pension och kunskap om gällande regler varierar stort beroende på ålder (Kemp et al. 2005) och socioekonomisk position (Quilgars 2008, Agarwal et al. 2010). En ökad insikt i dessa skillnader bland de med ansvar att sprida information och råd, ökar dessas förståelse för varför och hur förberedelse inför pensioneringen varierar (Quilgars et al. 2008, Aandeweg 2010, Ring 2010). Dessutom skapas ett riktmärke för vilken omfattning och typ av information som är passande för olika människor. Rätt riktad information ökar chansen att mottagaren får redskap att, om så behövs förändra, sina förväntningar inför pensioneringen samt att lägga en god grund för sina förberedelser (Bissonette och van Soest 2010).

En ytterligare arbetsmarknadsrelaterad aspekt är att en anställning kan fungera som brygga från arbetslivet till pensionärlivet och förlänga människors tid i arbete (De Vaus et al. 2007). Äldre i min studie berättar att de inför pensioneringen trappat ned på sitt engagemang i arbetet. Det finns ett behov hos den äldre arbetstagaren som vill fortsätta arbeta

att känna sig behövd. Det är bra för personen, arbetsgivaren och ligger tydligt i linje med intentionerna bakom pensionsreformen. Men hur bereda det i ett arbetsliv som snurrar allt snabbare, teknisk utveckling och en inte ovanlig syn på den gamle anställde som "förbi" och inte anställningsbar (Lim 2002, Levin 2009, Zappalá et al. 2009)? En väg, som exemplifierats i denna avhandling, är att finna arbetsuppgifter där den anställde kan känna sig som senior med värdefulla kunskaper och erfarenheter som kan föras vidare. Att skapa deltid- eller visstidstjänster för äldre anställda där de kan fungera som mentorer/rådgivare har visat sig vara en god investering för både anställda och arbetsgivare (Lim 2002, Johnson och Miller 2010, Nishii och Bruyue 2010).

Ett förslag för framtida forskning är att söka fördjupad förståelse i frågan om vad som gör att människor i yrkesutövande ålder känner sig trygga och säkra på sin försörjning som pensionärer. Många känner sig förvirrade, men inte oroliga för egen del. Samtidigt skvallrar deras utsagor om att osäkerheten också är roten till detta lugn. Människor upplever sig, utifrån sina förutsättningar, ha otillräcklig kunskap om vad de behöver göra för att konkret kunna förbereda sig inför sin pensionering (Cobb-Clark och Stillman 2006:21). Likväl som det finns grupper, t.ex. invandrare från icke OECD-länder, om vilka vi redan vet kan förvänta sig en knaper tillvaro som pensionärer (SOU 2010:105).

Ett annat förslag är att på ett liknande sätt som i denna avhandling vidga och fördjupa studier av människors attityder till t.ex. föräldraskap, studier och/eller yrkeskarriär. Detta då dessa val är av väl så stor betydelse som frågor om pensionssparande och fondval för den framtida försörjningen som pensionär.

Det är viktigt att ta hänsyn till människors osäkra svar. Svaret "jag vet inte" på frågor som rör pensionsförberedelser och upplevd kunskap om pensionssystemet är inte något som ska hanteras som bortfall, utan är ofta rationella svar, sprungna ur personens rådande situation. Ett allmänt pensionssystemets förmåga till rimlig respons på vardagsproblem kräver ökad insikt i dessa sammanhang (Disney och Tanner 1999, Chan och Huff Stevens 2008). Jag har tidigare i avhandlingen tagit upp hur jag brottats med intervjupersonernas upplevelse av att inte ha tillräcklig kunskap och jag har ofta i intervjusituationen kunnat knyta

detta till en bristande tillit för pensionssystemet. Här bör kvalitativ och kvantitativ forskning kunna mötas och bära frukt genom att tillsammans såväl fånga detaljer som att betrakta och förstå komplexa sammanhang. Detta är en ordentlig utmaning för forskningen i att bistå mötet mellan pensionssystemets möjligheter till genomslag och människors möjligheter att se fram emot adekvat ålderdomsförsörjning.

Källförteckning

- Aandeweg, Tamara C. (2010) *The Road Ahead. Are individuals Able to Plan for their Retirement*. MSc Thesis 2010-039. Rotterdam: Netspar.
- Abrahamsson, Marianne (2009) "Mellanboendeformer för äldre – av intresse för såväl de äldre som för bostadsföretagen". I Jönson, Håkan (red.) *Åldrande, åldersordning, ålderism*. Norrköping NISAL: Linköpings universitet.
- Abukhanfusa, Kerstin (1987) *Piskan och moroten. Om könens tilldelning av skyldigheter och rättigheter i det svenska socialförsäkringssystemet 1913-1980*. Stockholm: Carlsson.
- Adams, Gary A. & Barbara L Rau (2011) Putting Off Tomorrow to Do What You Want Today: Planning for Retirement. *American Psychologist* 66: 3, s. 180-192.
- Adolphson, Eva & Jonas Hellman Jonas (2011) *Rovdriften på pensionssparare*. Stockholm: Alecta.
- Adolphson, Eva & Jonas Hellman (2010) *Den pensionslösa generationen*. Stockholm: Alecta.
- Agarwal, Sumit, Gene Amromin, Itzhak Ben-David, Souphala Chomsisengphet & Douglas D. Evanoff (2010) *Financial Counseling, Financial Literacy, and Household Decision Making*. WP 2010-34. Philadelphia: University of Pennsylvania, The Wharton School.
- Allerstrand, Anna (2002) *Vaccin mot pensionsoron. Rapport från AMF Pension*. Stockholm: AMF Pension.
- Almenberg, Johan & Daria Finocchiaro (2011) Räknefärdighet, finansiell förmåga och hushållens ekonomi. *Sveriges Riksbankens serier. Ekonomiska kommentarer* 3.
- Almenberg, Johan & Olof Widmark (2011) "Räknefärdighet och finansiell förmåga. Preliminära resultat från Finansinspektionens konsumentundersökning 2010" (elektronisk), Finansinspektionens officiella hemsida <www.fi.se> (2011-05-02).

- AMF Pension (2003) "Attityder om livbolag och pensionen" (elektronisk), AMF Pensions officiella hemsida <www.amfpension.se> (2004-12-10).
- AMF Pension (2004) "Inställning till livbolagen" (elektronisk), AMF Pensions officiella hemsida <www.amfpension.se> (2004-12-10).
- AMF Pension (2005a) "Undersökning om ungdomars syn på pensionen 20050923", (elektronisk), AMF Pensions officiella hemsida <www.amfpension.se> (2011-03-27).
- AMF Pension (2005b) "Positiv pensionssyn bland yngre 20050701" (elektronisk), AMF Pensions officiella hemsida <www.amfpension.se>. (2011-03-27).
- AMF Pension (2006a) "Kvinnor och pensionen. En kvantitativ undersökning bland kvinnor ur den svenska allmänheten och på åtta orter" (elektronisk), AMF Pensions officiella hemsida <www.amfpension.se> (2011-03-27).
- AMF Pension (2006b) "Privat pensionssparande. En kvantitativ undersökning i gruppen den svenska allmänheten" (elektronisk), AMF Pensions officiella hemsida <www.amfpension.se> (2011-03-27).
- Amilon, Anna (2008) *Danskernes forventninger til pension*. Köpenhamn: SFI.
- Anderson Michael, Li Yaojun, Frank Bechhofer, David McCrone & Robert Stewart (2000) Sooner rather than later? Younger and middle-aged adults preparing for retirement. *Ageing and Society* 20, s. 445-466.
- Andersson, Lars (2002) (red.) *Socialgerontologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Arenas de Mesa, Alberto, David Bravo, Jere R. Behrman, Olivia S. Mitchell, Petra E. Todd, Andres Otero, Jeremy Skog, Javiera Vasquez, Viviana Velez-Grajales (2007) "The Chilean Pension Reform Turns 25: Lessons from the Social Protection Survey". I Stephen, J. Kay, Tapen Sinha (ed.) *Lessons from Pension Reform in the Americas*. Oxford: Oxford University Press.
- Arndt, Jamie, Sheldon Solomon, Tim Kasser & Kennon M. Sheldon (2004) The Urge to Splurge Revisited: Further Reflections on Applying Terror Management Theory to Materialism and

- Consumer Behavior. *Journal of Consumer Psychology* 14:3, s. 225-229.
- Asch Beth, Steven I. Haider & Julie Zissimopoulos (2005) Financial incentives and retirement: evidence from federal civil service workers. *Journal of Public Economics* 89:2-3, s. 427-440.
- Atchley, Robert C. & Robinson L Judith (1982) Attitudes toward Retirement and Distance from the Event. *Research on Aging* 4:3 s. 299-313.
- Atchley, Robert C. (1979) Issues in Retirement Research. *The Gerontologist* 19:1, s. 44-54.
- Banks, James & Zoë Oldfield (2007) Understanding Pensions: Cognitive Function, Numerical Ability and Retirement Saving. *Fiscal Studies* 28:2, s. 143-170.
- Barnea, Amir, Henrik Cronqvist & Stephan Siegel (2010) Nature or nurture: What determines investor behavior? *Journal of Financial Economics* 98:3, s. 583-604.
- Beck, Ulrich (2000) *Risksamhället: På väg mot en annan modernitet*. Göteborg: Daidalos.
- Beck, Ulrich (1994) "The reinvention of politics: Towards a theory of reflexive modernization". I Beck, Ulrich, Anthony Giddens & Lash. *Reflexive modernization*. Stanford: Stanford University Press.
- Beck, Ulrich (1996) *Att uppfinna det politiska. Bidrag till en teori om reflexiv modernisering*. Göteborg: Daidalos.
- Beck, Ulrich (1999) *World risk society*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, Gary & Isaac Ehrlich (1972) Market insurance, self insurance and self protection. *Journal of Political Economy* 80:4, s. 99-113.
- Becker, Mary Jane, Thomas F. Trail, Martha B. Lamberts & Ronald M. Jimmerson (1983) Is Preretirement Planning Important? *Journal of Extension* 21:3, s. 10-14.
- Bengtson, Vern L., Elisabeth O. Burgess & Tonya M. Parrott (1997) Theory, explanation, and a third generation of theoretical development in social gerontology. *The Journal on Gerontology* 52B:2, s. 72-88.
- Bengtsson Byström, Mattias (2011) "Hela listan över alternativ pensionsålder". Pressmeddelande 2011-12-14. Premiepensionsmyndig-

hetens officiella hemsida <www.premiepensionsmyndigheten.se> (2012-02-03).

- Bengtsson, Mattias (2010) "Den svenska klasstrukturen". I Oskarson Maria, Mattias Bengtsson, Tomas Berglund (red) *En fråga om klass – levnadsförhållanden, livsstil, politik*. Malmö: Liber.
- Bengtsson, Tommy & Kirk Scott (2010) "The Ageing Population". I Bengtsson, Tommy, (red.) *Population Ageing – A Threat to the Welfare State? The Case of Sweden*, Berlin: Springer Verlag.
- Benitez-Silva, Hugo, Debra S. Wyer (2005) The Rationality of Retirement expectations and the Role of New Information. *The Review of Economics and Statistics* 87:3 s. 587-592.
- Berg, Lennart (2000) *Sparandets guldålder*. Stockholm: Merita Nordbanken, ekonomiska sekreteriatet.
- Berggren, Heidi (2008) Womens and Mens Access to Employer-Provided Benefits: An Assessment of Womens Acceptance as Breadwinners. *Review of Policy Research* 20:1, s. 153-174.
- Bingley, Paul & Gauthier Lanot (2007) Public pension programmes and the retirement of married couples in Denmark. *Journal of Public Economics* 91:10 s. 1878-1901.
- Bissonnette, Luc & Arthur van Soest (2010) *Retirement Expectations, Preferences and Decisions*. Panel Paper 18, Rotterdam: Netspar.
- Blennberger, Erik (2003) "Etik för politik – med äldrepolitik som exempel". Bilagedel B Del 1 Arbetsliv och samhälle. I SOU 2003:91 *Äldrepolitik för framtiden. 100 steg till trygghet och utveckling med en åldrande befolkning*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Blomberg, Staffan (2004) *Specialiserad biståndshandläggning inom den kommunala äldreomsorgen. Genomförandet av en organisationsreform och dess praktik*. Lund: Socialhögskolan Lunds universitet.
- Blomqvist, Paula (2004) The Choice Revolution: Privatization of Swedish Welfare Services in the 1990s. *Social Policy and Administration* 38:2, s. 139-155.
- Bode, Ingo (2008) *The Culture of Welfare Markets. The international Recasting of Pension and Care Systems*. New York: Routledge.
- Boeri, Tito & Agar Brugiavini (2008) Pension Reforms and Women Retirement Plans. *Population Ageing* 1:1, s. 7-30.

- Bolman, G. Lee & Terrence Deal (2005) *Nya perspektiv på organisation och ledarskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Boskin, Michael (1977) Social Security and Retirement Decisions. *Economic Inquiry*. 15:1, s. 1-25.
- Bottazzi Renata, Tullio Jappelli & Mario Mario (2011) The portfolio effect of pension reforms: evidence from Italy. *Journal of Pension Economics and Finance* 10:1, s. 75-97.
- Bottazzi, Renata, Tullia Jappelli & Mario Padula (2006) Retirement expectations, pension reforms, and their impact on private wealth accumulation. *Journal of public economics* 90:12, s. 2187-2212.
- Bovenberg, Ary Lans (2005) Balancing work and family life during the life course. *De Economist* 153:4, s. 399-423.
- Brülde, Bengt & Åsa Nilsson (2010) *Vad gör oss nöjda med våra liv? Domäntillfredsställelse och viktighetsbedömningar*. Rapport 2010:16. Göteborg: SOM-institutet.
- Bunt, Karen, Courtney Leo & Jane Barlow Jane (2006) *Evaluation of Automatic State Pension Forecasts for the over-50s*. Leeds: Corporate Document Services.
- Burnard, Philip (1991) A method of analysing interview transcripts in qualitative research. *Nurse Education Today* 11:6, s. 461-466.
- Burnard, Philip (1996) Teaching the analysis of textual data: an experiential approach. *Nurse Education Today* 16:4, s. 278-281.
- Butler, Robert N. (1966) "Patterns of Psychological Health and Psychiatric Illness in Retirement". I Carp, Frances M. (red.) *The retirement process*. Bethesda: National Institute of Health.
- Büttler, Monika (2009) Switzerland: High Replacement Rates and Generous Subsistence as a Barrier to Work in Old Age. *The Geneva Papers on Risk and Insurance - Issues and Practice* 34, s. 561-577.
- Bäcklund, Anna (2008) "Myter och sanningar om pensionen" (elektronisk) Nordeas officiella hemsida <www.nordea.se> (2011-04-27).
- Caliendo, Frank & David Aadland (2007) Short-term planning and the life-cycle consumption puzzle. *Journal of Economic Dynamics and Control* 31:4, s. 1392-1415.
- Carp, Frances (1972) *Retirement Behavioral Publications*. New York.

- Carp, Frances M. (1966) *The retirement process*. Bethesda: National Institute of Health.
- Carver, Charles S., Michael F. Scheier & Jagdish Kumari Weintraub (1989). Assessing Coping Strategies: a Theoretically Based Approach. *Journal of Personality and Social Psychology* 56:2, s. 267-283.
- Chan, Sewin & Ann H. Stevens (2004) Do changes in pension incentives affect retirement? A longitudinal study of subjective retirement expectations. *Journal of Public Economics* 88, s. 1307-1333.
- Chan, Sewin & Ann H. Stevens (2008) What you don't know can't help you: pension knowledge and retirement decision-making. *The Review of Economics and statistics* 90:2, s. 253-266.
- Christensen, Lars, Nina Engdahla, Carin Gräas & Lars Haglund (2001) *Marknadsundersökning. En handbok*. Lund: Studentlitteratur.
- Churchill, Gilbert (1996) *Basic Marketing Research*. Fort Worth: The Dryden Press.
- Cobb-Clark, Deborah & Steven Stillman (2006) *The Retirement Expectations of Middle-Aged Individuals* DPA nr. 2449. Bonn: IZA.
- Coile, Courtney & Jonathan Gruber (2001) *Social Security Incentives i Wise David A. Themes in the Economics of Aging*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Collectum (2010) "Unga vill jobba länge" (elektronisk). Collectums officiella hemsida <www.collectum.se> (2012-02-29).
- Collectum (2011a) "Ny Sifundersökning: Pensionen engagerar fyra av tio" (elektronisk). Collectums officiella hemsida <www.collectum.se> (2012-02-29).
- Collectum (2011b) "Ny Sifundersökning: Två av tre tycker att pension är krångligt" (elektronisk). Collectums officiella hemsida <www.collectum.se> (2012-02-29).
- Cooper, Marianne (2008) The inequality of security: Winners and losers in the risk society. *Human Relations* 61:9, s. 1229-1258.
- Cronqvist, Henrik (2005) *Advertising and Portfolio Choice*. Ohio State University: Fisher College of Business, Department of Finance.

- Datta Gupta, Nabanita & Mona Larsen (2010) The impact of health on individual retirement plans: self-reported versus diagnostic measures. *Health Economics* 19:7, s. 792-813.
- de Ferranti, David, Perry Guillermo, Gill Indermit & Luis Servén (2000) *Securing our Future in Global Economy. Latin America and Caribbean Flagship Regional Study*, Washington D.C: Worldbank.
- de Vaus, David, Yvonne Wells, Hal Kendig & Susan Quine (2007) Does gradual retirement have better outcomes than abrupt retirement? Results from an Australian panel study. *Ageing & Society* 27, s. 667-682.
- Dean, Mitchell (2010) *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*. London: Sage.
- Denton, Margaret & Boos Linda (2007) The Gender Wealth Gap: Structural and Material Constraints and Implications for Later Life. *Journal of Women & Aging* 19:3-4, s. 105-120.
- Denton, Margaret A, Susan French, Amiram Gafni, Anju Joshi, Carolyn Rostenthal & Donald J. Willison (1998) *Preparations for independence and financial security in later life: a conceptual framework and application to Canada*. IESOP Research Paper No. 31. Hamilton: McMaster University.
- Denton, Margaret A, Susan French, Amiram Gafni, Anju Joshi, Carolyn Rostenthal & Sharon Webb (2001) *Reflexive planning for later life: A Conceptual Model and Evidence from Canada*, SEDAP Research Paper No 44. Hamilton: McMaster University.
- Denton, Margaret A, Susan French, Amiram Gafni, Anju Joshi, Carolyn Rostenthal & Sharon Webb (2004) Reflexive planning for later life. *Canadian Journal on Aging* 23 Suppl. 1, s. 71-82.
- DeVaney, Sharon A. & Ya-Ping Su (1997) Factors predicting the most important source of retirement income. *Compensation and Working Conditions* 2, s. 25-31.
- Dionne, Georges & Louis Eeckhoudt (1985) Self-insurance, self-protection and increased risk aversion. *Economic Letters* 17, s. 39-42.
- Disney, Richard & Sara Tanner (1999) *What can we learn from retirement expectations data?* IFS WP No W99/17. London: IFS.

- Dominitz, Jeff, Charles F. Manski & Jordan Heinz (2002) *Social Security Expectations and Retirement savings decisions*. NBER WP 8718.
- Doorten, Ingrid (2008) *The division of unpaid work in the household: a stubborn pattern?* ICS dissertation series No. 141, Utrecht: Utrecht University.
- Downe-Wamboldt, Barbara (1992) Content analysis: method, application and issues. *Health Care for Women International* 13:3, s. 313–321.
- Ds S 2009:53 *Detta är pensionsöverenskommelsen*. Stockholm: Fritzes.
- Ds A 1999:39 *Höjd ålder för avgångsskyldighet till 67 år*. Stockholm: Fritzes.
- Ds S 2011:42 *Efter 65 – inte bara pension. En analys av de äldres ekonomiska situation*. Stockholm: Fritzes.
- Dwyer, Debra S. (2001) *Planning for Retirement: The Accuracy of Expected Retirement Dates and the Role of Health Shocks* CRR WP 1001-08. Boston: CRR.
- Edebalk, Per Gunnar (2003) Folkpension och åldringsvård – om svensk socialpolitik 1903-1950. *Socialvetenskaplig tidskrift* 2-3 s. 131-150.
- Edebalk, Per Gunnar (2010) "Ways of funding and Organising Elderly Care in Sweden". I Bengtsson Tommy (red.) *Population Ageing – A Threat to the Welfare State? The Case of Sweden*. Berlin: Springer Verlag.
- Edebalk, Per Gunnar & Marianne Svensson (2005) *Kundval för äldre och funktionshindrade i Norden: konsumentperspektivet*. Köpenhamn: Nordiska ministerrådet.
- Edebalk, Per Gunnar & Marianne Svensson (2006) *Kvalitetskonkurrens och kundval inom kommunal äldreomsorg*. Stockholm: Konkurrensverkets uppdragsforskning.
- Egan, Hope & Barbara Wagner (2003) *Barnes and Noble Basics Retiring: An Easy, Smart Guide to an Enjoyable Retirement*. Silver Lining.
- Ekerdt, David J (2004) Born to Retire: The Foreshortened Life Course. *The Gerontologist* 44:1, s. 3-9.

- Ekerdt, David J. & Evelyn Clark (2001) Selling retirement in financial planning advertisement. *Journal of Aging Studies* 15:1, s. 55-68.
- Ekerdt, David J. & Jennifer Kay Hackney (2002) Workers' Ignorance of Retirement Benefits. *The Gerontological Society of America* 42:4, s. 543-551.
- Eklund, Klas (2004) *Vår ekonomi*. Stockholm: Prisma.
- Elder, Glen H. Jr (1995) "The life course paradigm: Social change and individual development". I Moen, Phyllis, Glen H. Elder Jr & Kurt Lüscher (red.) *Examining lives in context: Perspectives on the ecology of human development* Washington: American Psychological Association.
- Elmér, Åke (1960) *Folkpensioneringen i Sverige: med särskild hänsyn till ålderspensioneringen*. Lund: Gleerup.
- Elmér, Åke, Staffan Blomberg, Lars Harrysson & Jan Petersson (1998) *Svensk socialpolitik*. Lund: Studentlitteratur.
- Eriksson-Zetterquist, Ulla, Thomas Kalling, & Alexander Styhre (2005) *Organisation och organisering*, Malmö: Liber.
- Eriksson, Bengt G. (2004) Osäkerhetens återkomst. Att åldras i risksamhället. *Socialvetenskaplig tidskrift* 3-4, s. 238-251.
- Esping Andersen, Gösta (1990) *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Oxford: Polity Press.
- Esser, Ingrid (2005) *Why work? Comparative Studies on Welfare Regimes and Individuals' Work Orientations*. Stockholm: SOFI.
- Finansdepartementet (2007) *Promemoria om slopad förmögenhetsskatt m.m.* Fi2006/2460 Finansdepartementet: Skatte- och tullavdelningen.
- Folksam (2008) "Lika lön ger olika pension! En pensionsprognos för kvinnor som är födda på 70-talet" (elektronisk) Folksams officiella hemsida <www.folksam.se> (2012-02-07).
- Folksam (2010) "Välfärdstendens 2010" (elektronisk) Folksams officiella hemsida <www.folksam.se> (2011-05-11).
- Fondbolagens förening (2010) "Fondspararundersökning 2010". (elektronisk), Fondbolagens förenings officiella hemsida <www.fondbolagen.se> (2012-02-29).

- Fonseca, António M. (2008) Determinants of successful retirement in a Portugese population. *Reviews in Clinical Gerontology* 17:3, s. 219-224.
- Fornero, Elsa & Chiara Monticone (2010) "Women and Pensions. Effects of Pension Reforms on Women's Retirement Security". I Marin, Bernd & Eszter Zólyomi (red.) *Women's Work and Pensions: What is Good, What is Best? Designing Gender-Sensitive Arrangements*. Surrey: Ashgate.
- Forsberg, Malin & Per Hedberg (2011) *Väljarnas sakfrågeåsikter 1956-2010*. Rapport 2011:3. Valforskningsprogrammet. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen.
- Forslund, Dick (2007) "Högsta vinsten". I *Mellan folkbildning och fonderådgivning. Nya perspektiv på pensionssystemet*. Lundberg, Urban (red.), Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Foucault, Michel (1978) *The History of Sexuality*. Harmondsworth: Penguin.
- Foucault, Michel (1980) *Power, knowledge: selected interviews and other writings 1972-1977*. New York: Pantheon.
- Foucault, Michel (1991) "Governmentality". I Burchell, Graham, Colin Gordon & Peter Miller. *The Foucault effect: studies in governmentality: with two lectures by and an interview with Michel Foucault*. London: Harvester Wheatsheaf.
- Foucault, Michel (2000) "The Subject and Power". I Faubion James D. (red.) *Power: Essential Works of Foucault 1954-1984*, London: Penguin.
- Fouquereau, Evelyne, Anne Fernandez, Manuel Fonseca, Paul Maria Costanca, Virpi Uotinen (2005) Perceptions of and Satisfaction With Retirement: A Comparison of Six European Countries. *Psychology and Aging* 20:3, s. 524-528.
- Fredriksson, Johannes (2006) "Vid ett perspektivs gränser. 'Governmentality' och det historiska studiet av friheten". I Börjesson Mikael, Ingrid Heyman, Monica Langerth Zetterman (red.) *Fältanteckningar*, Uppsala: Utbildnings- & kultursociologi.

- Frericks, Patricia (2010) Capitalist Welfare Societies' Trade-off between Economic Efficiency and Social Solidarity. An alternative approach. *European Societies* 12:5, s. 719-741.
- Fromm, Jana & Ulrika Hagström (2011) *Sova med jobbet. Tjänstemännens arbetsvillkor*. Stockholm: CM gruppen, TCO.
- Försäkringskassan (2007) Orange rapport 2006. Stockholm: NRS Tryckeri.
- Gabrielsson, Ingela (2010) "Familjeekonomi 2010 – mina, dina och våra pengar" (elektronisk) Nordeas officiella hemsida <www.nordea.se> (2011-09-24).
- Gee, Margaret & Gloria M. Gustman (2000) *The overselling of population aging: apocalyptic demography, intergenerational challenges, and social policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Giddens, Anthony (2003) *Sociologi*. Studentlitteratur: Lund.
- Giddens, Anthony (2005) *Modernitet och självidentitet. Självet och samhället i den senmoderna epoken*. Göteborg: Daidalos.
- Giddens, Anthony (1996) *Modernitetens följder*. Lund: Studentlitteratur.
- Giddens, Anthony (1997) *Modernitet och självidentitet*. Göteborg: Daidalos.
- Giele, Janet Z. & Glen H. Jr Elder (1998) "Life course research: development of a field". I Giele, Janet Z & Glen H. Jr Elder (red) *Methods of Life Course Research: Qualitative and Quantitative Approaches*. London: Sage.
- Giele, Janet Z. & Glen H. Jr Elder (2009) *The Craft of Life Course Research*, New York: The Guilford Press.
- Gill, Indermit & Nadeem Ilahi (2000) *Economic Insecurity, Individual Behavior, and Social Policy*. World Bank, Washington D.C.
- Gillies, Val (2005) Raising the 'Meritocracy': Parenting and the Individualization of Social Class. *Sociology* 39:5, s. 835-853.
- Ginn, Jay (2003) *Gender, pensions and the lifecourse. How pensions need to adapt to changing family forms*. Bristol: Policy Press.
- Glamser, Francis D. (1976) Determinants of a Positive Attitude Toward Retirement, *Journal of Gerontology*. 1976 31:1, s. 104-107.

- Graf, Heike (2009) Reflexivitet i Mediesamhället: centrala begrepp. Bergelez Peter & Ulrika Olausson (red.) Lund: Studentlitteratur.
- Graneheim, Ulla H. & Berit Lundman (2004) Qualitative content analysis in nursing research: concepts, procedures and measures to achieve trustworthiness, *Nurse Education Today*, 24, s. 105-112.
- Granqvist, Lena och Ann-Charlotte Ståhlberg (2002) *De nya avtals- och tjänstepensionerna: Ökad jämställdhet – men fortfarande sämre pension för kvinnor*. Västerås: Västra Aros.
- Greaves, Colin J. (2006) Effects of creative and social activity on the health and well-being of socially isolated older people: Outcomes from a multi-method observational study. *Journal of The Royal Society for the Promotion of Health* 126:3, s. 134-142.
- Greenberg, Jeff (2008). Understanding the vital human quest for self-esteem. *Perspectives on Psychological Science* 3:1, s. 48-55.
- Gustman, Alan L & Thomas L. Steinmeier (2005) Imperfect knowledge of Social Security and Pensions. *Industrial Relations* 44:2, s. 373-397.
- Gustman, Alan L, Thomas L. Steinmeier & Nahid Tabatabai (2010) *Pensions in the Health and Retirement Study*. Cambridge: Harvard University Press.
- Günay, Gülay & Özgün Bener (2008) Status of Individuals' Planning to Prepare for Retirement in Turkey. *Educational Gerontology* 34:2, s. 148-161.
- Güth, Werner & Hartmut Kliemt (2004) Perfect or Bounded Rationality? Some facts, Speculations and Proposals. *Analyse & Kritik* 26:2, s. 364-381.
- Hallberg, Daniel (2009) *Balansen mellan de unga och de gamla. Intergenerationella resursomfördelningar och en åldrande befolkning*. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Halvorsen, Elin (2003) Hvorfor sparer de eldre så mye?, Statistisk sentralbyrå, *Samfunnsspeilet*, 1, 2003.
- Hanel, Barbara & Regina T. Riphahn (2009) *New Evidence on Financial Incentives and the Timing of Retirement*. WP 76, Nuremberg: Bavarian Graduate Program in Economics.

- Hansen, Joachim, Susanne Winzeler & Sascha Topolinski (2009) When the death makes you smoke: A terror management perspetivte on the effectiveness of cigarette on-pack warnings. *Journal of Experimental Social Psychology*. 46:1 s. 226-228.
- Hansen, Thomas, Britt Slagsvold, Torbjørn Moum (2008) Financial Satisfaction in Old Age: A satisfaction Paradox or a Result of Accumulated Wealth? *Social Indicators Research* 89:2, s. 323-347.
- Hansson, Åsa (2006) Svensk skattepolitik: Från Pomperipossa via århundradets skattereform till värnskattens utdragna avskaffande. Underlagsrapport framtagen åt RATIO-institutet
- Haraldsson, Jennie (2010) "*Det ska ju vara lite äventyr*" - styrning av svensk forskarutbildning utifrån reformen 1998. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Harrysson, Lars & Erika Werner (2007) "Preparing for retirement - a comparative view. Personal experiences of financial preparations from four nations". I Harrysson, Lars & Michael O'Brien (red.) Social welfare, *Social exclusion. A life course fraim. If we're so clever, why ain't we al whithin?* Lund: Värpinge Ord & Text.
- Hartmann, Jeff, & Hailin Qu (2007) The Senior Travel Market. Do's and Don'ts. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism* 8:2, s. 67-81.
- Hayashi, Masami (2001) *Financial crisis prevention: A psychological approach from behavioural finance*. University of Sussex.
- Hedesström, Ted Martin (2004) *Psychological Factors Affectiong Citizens' Investment Choices in the Swedih Premium Pension Scheme*. Göteborg: Göteborg University.
- Hedesström, Ted Martin (2006) *The psychology of diversification: novice investors' ability to spread risks*. Göteborg: Göteborg University.
- Hegelund, Erik (2009) *Finansieringen av hälso- och sjukvården till 2030*. Stockholm: Vänsterpartiet.
- Heggeman, Hans (2002) Pensionssparande – mest för kvinnor. *SCB VelfärdsBulletinen* 4, s. 20-21.
- Heggeman, Hans (2011) Parrelation ger högre pension – men bara för män. *SCB Valfärd* 1, s. 6-7.

- Hilgert, Marianne A., Jeanne M. Hogarth & Sondra G. Beverly (2003) Household financial management: the connection between knowledge and behavior. *Federal Reserve Bulletin* 89:7, s. 309-322.
- Holmberg, Sören & Lennart Weibull (2007) "Ökat förtroende – bara en valårseffekt?". I Holmberg Sören & Weibull Lennart (red) *Det nya Sverige*. Göteborg: Göteborgs universitet, SOM-institutet.
- Holmberg, Sören & Lennart Weibull (2008) "Svenskt institutionsförtroende på väg upp igen?". I Holmberg, Sören & Lennart Weibull (red.) *Skilda världar Trettioåtta kapitel om politik, medier och samhälle*. Göteborg: Göteborgs universitet, SOM-institutet.
- Hultqvist, Kenneth & Kenneth Petersson (1995) "Nutidshistoria. Några inledande utgångspunkter". I Hultqvist Kenneth & Kenneth Petersson (red.) *Foucault. Namnet på en modern vetenskaplig och filosofisk problematik. Texter om maktens menaliteter, pedagogik, psykologi, medicinsk sociologi, feminism och bio-politik*. Stockholm: HLS förlag.
- Hunt, Stephen (2005) *The Life Course. A Sociological Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hörnsten, Per (2004) *Den allmänna pensionen och det orange kuvertet 1998-2004*. RFV1012rp01. Stockholm: Riksförsäkringsverket.
- Ilmakunnas, Pekka & Seija Ilmakunnas (2006) *Gradual Retirement and Lengthening of Working Life*. Discussion Paper No 121. HECER Helsinki Center of Economic Research.
- Isaksson, Kerstin & Gunn Johansson (2000) Adaption to continued work and early retirement following downsizing: Long-term effect and gender differences. *Journal of Occupational & Organizational Psychology* 73:2 s. 241-257.
- Jacobson, Dan (1974) Rejection of the Retiree Role: A study of Female Industrial Workers in their 50's. *Human Relations* 27:5, s. 477-492.
- Jaeger, Mads M. & Anders Holm (2004) *How Stressful is Retirement? New Evidence from a Longitudinal, Fixed-effects Analysis*. WP 2004-19. University of Copenhagen: Institute of Economics.
- Jaffe, AJ (1972) The Retirement dilemma. *Industrial gerontology* 2:14, s. 1-89.

- Jefferson, Therese (2009) Women and Retirement Pensions: A Research Review. *Feminist Economics* 15:4, s. 115-145.
- Jeppsson Grassman, Eva (2001) Tid, tillhörighet och anpassning. Kronisk sjukdom och funktionshinder ur ett livsloppsperspektiv. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 4, s. 306-325.
- Jeppsson Grassman, Eva (2005) "Tid, rum och livslopp". I Jeppsson Grassman Eva & Hydén Lars-Christer *Kropp, livslopp och åldrande. Några samhällsvetenskapliga perspektiv*.
- Johannisson, Inger (2008) *Private pension savings: Gender, marital status and wealth – evidence from Sweden in 2002*. Licentiatavhandling, Göteborgs universitet: Nationalekonomiska institutionen.
- Johansson, Elly-Anne (2010) *Effekten av delad föräldraledighet på kvinnors löner*. Rapport 2010:5 IFAU Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering. IFAU: Uppsala.
- Johansson, Anna & Peter Öberg (2008) "Biografi- och livsberättelseforskning". I Meeuwisse et al. (red.) *Forskningsmetodik för socialvetare*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Johnson, Scott A. & Janice S. Miller (2010) Managing age diversity for customer service success in sports organisations. *International Journal of Sport Management and Marketing* 2:1-2, s. 83-99.
- Jones, Ian, Miranda Leontowitsch, Paul Higgs (2011) The Experience of Retirement in Second Modernity: Generational Habitus among Retired Senior Managers. *Sociology* 4:1, s. 103-120.
- Jonsson, Hans (2000) *Anticipating, Experiencing and Valuing the Transition from Worker to Retiree – A Longitudinal Study of Retirement as an Occupational transition*. Stockholm: KI.
- Jonsson, Hans (2011) The First Steps into the Third Age: The Retirement Process from a Swedish Perspective. *Occupational Therapy International* 18:1, s. 32-38.
- Jonsson, Stefan, Henrich R. Greve. Takako Fujiwara-Greve (2009) Undeserved Loss: The Spread of Legitimacy Loss to Innocent Organizations in Response to Reported Corporate Deviance. *Administrative Science Quarterly*, 54:2 s. 195-228.

- Järliden Bergström, Åsa-Pia, Mårten Palme, Mats Persson (2010) *Beskattning av privat pensionssparande* Stockholm: Finansdepartementet.
- Kahneman, Daniel & Vernon Smith (2002) *Foundations of Behavioral and Experimental Economics*. Advanced information on the Prize in Economic Sciences 2002. Stockholm: Kungliga vetenskapsakademien.
- Kahneman, Daniel, Terrance Odean & Brad Barber (2005) Privatized pensions: an irrational choice. *Global Agenda Magazine*. World Economic Forum.
- Kapteyn, Arie & Panis Constantijn (2005) "Institutions and Saving for Retirement: Comparing the United States, Italy, and the Netherlands". I Wise, David A (red.) *Analyses in the Economic of Aging*. Chicago: Chicago Press.
- Kemp, Candace L, Rosenthal, Carolyn J. & Denton, Margaret (2005) Financial planning for later life: Subjective understandings of catalysts and constraints. *Journal of Aging Studies* 19:3, s. 273-290.
- Kennerberg, Louise (2007) *Hur förändras kvinnors och mäns arbetssituation när de får barn?* Rapport 2007:9. Uppsala: Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering.
- Kim, Jinhee, Jasook Kwon & Elaine Anderson (2005) Factors related to retirement confidence: Retirement preparation and workplace financial education. *Financial Counseling and Planning* 12:2, s. 77-89.
- Kim, Jungmeen E. & Phyllis Moen (2001) Is retirement good or bad for subjective well-being? *Current Directions in Psychological Science* 10:3 s. 83-86.
- Kimball, Miles & Tyler Shumway (2006) *Investor Sophistication, and the Participation, Home Bias, Diversification, and Employer Stock Puzzles*. Michigan: University of Michigan.
- Krippendorff, Klaus (1981) *Content Analysis. An Introduction to Its Methodology*. Beverly Hills: Sage Publications.
- Kristersson, Ulf (2011) "Pensionsbranschen och staten har ett gemensamt ansvar". I Dagens Industri. Regeringens officiella hemsida <www.regeringen.se> (2011-09-07).

- Kruse, Agneta (2009) Rör inte min pension! Om värdet av stabila spelregler även i nedgång. *Ekonomisk Debatt* 7, s. 6-10.
- Kruse, Agneta & Ann-Charlotte Ståhlberg (1992) Pensionerna i framtiden. *Ekonomisk Debatt* 4, s. 269-278.
- Kruse, Agneta, Ann-Charlotte Ståhlberg & Annika Sundén (2004) Det nya pensionssystemet – kvinnor får låg pension men hög avkastning. *Ekonomisk debatt* 32:8, s. 24-33.
- Kruse, Agneta (2010) "A Stable Pension System: The Eighth Wonder". I Bengtsson Tommy (red.) *Population Ageing – A Threat to the Welfare State? The Case of Sweden* Berlin: Springer Verlag.
- Kvale, Steinar (1997) *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur.
- Lai, Ming-Ming & Tan Wei-Khong (2009) An Empirical Analysis of Personal Financial Planning in an Emerging Economy. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences* 16, s. 99-111.
- Landau, Mark J. & Jeff Greenberg (2006) Play it safe or go for the gold? A terror management perspective on self-enhancement and protection motives in risky decision making. *Personality and Social Psychology Bulletin* 32:12, s. 1633-1645.
- Larsson, Sven-Olov & Göran Bostedt (2000) *Beslutsprocesser och planeringsresultat. En kunskapsöversikt*. Stockholm: KFB.
- Larsson, Mats (2010) *Arbetstider 2009*. Heltids- och deltidarbete, vanligen arbetad tid och arbetstidens förläggning efter klass och kön år 1990–2009. Stockholm: LO Arbetslivsenhet.
- Larsson, Mats, Mikael Lönnborg & Sven-Erik Svärd (2005) *Den svenska försäkringsmodellens uppgång och fall*. Stockholm: Svenska Försäkringsföreningen.
- Lash, Scott (1994) "Reflexivity and its doubles: Structure, aesthetics, community". I Beck, Ulrich, Anthony Giddens & Scott Lash (red) *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge: Polity Press.
- Laslett, Peter (1989) *A Fresh Map of Life: The Emergence of the Third Age*. London: Weidenfeld & Nicolson.

- Laslett, Peter (1994) *The third, Age, The Fourth Age and The Future*. Cambridge: University Press.
- Lazarus, Richard S. & Susan Folkman (1984) *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.
- Leisering, Lutz (red) (2011) *The New Regulatory State Regulating Pensions in Germany and the UK*. Hampshire: Palgrave Macmillian.
- Levin, Lena (2009) "Massmedial kategorisering av äldre i arbetslivet. Den som blir arbetslös vid 50 års ålder får räkna med att gå arbetslös fram till pensionen". I Jönson Håkan (red) *Åldrande, åldersordning, ålderism*. Norrköping: ISV.
- Lim, Vivien (2002) An empirical study of older workers' attitudes towards the retirement experience. *Employee Relations* 25:4, s. 330-346.
- Lim, Vivien & Daniel Feldman (2003) The impact of time structure and time usage on willingness to retire and accept bridge employment. *International Journal of Human Resource Management* 14:7 s. 1178-1191.
- Linderyd, Andreas (2008) *Frihet utan oberoende. Civila samhället och relationen till stat och kommun*. Stockholm: Sektor3.
- Lindgren, Ann & Jonas Hellman (2005) *Vad varje 40-talist bör veta! Hälsa, ekonomi, pension, boende, livets goda*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Lindström, Hanna (2004) Åldersdiskriminering, pensionspolitik och lagen om anställningsskydd. *Juridisk Tidskrift* 3 s. 696-708.
- LO (2011) *Pensionsreformen i halvtid*. Stockholm: LO-distribution.
- Lukkarainen Kvist, Mirjaliisa (2006) *Tiden har haft sin gång: hem tillhörighet bland sverigefinnar i Mälardalen*. Linköping: Linköpings universitet
- Lukkarainen Kvist, Mirjaliisa (2009) "‘Gift er så att barnen får en laglig far!'. Om familjegenerationer och strategier i transnationella relationer". I Jönson Håkan (red.) *Åldrande, åldersordning, ålderism*. Norrköping: ISV.
- Lundberg, Urban (2003) *Juvelen i kronan. Socialdemokraterna och den allmänna pensionen*. Stockholm: Hjalmarson & Högberg.
- Lundkvist, Lena (2009) När kan jag gå i pension? *Välfärd* 3, s. 10-11.

- Lundstedt, Anna (2005) *Vit governmentalitet. "Invandrarkvinnor" och textilhantverk – en diskursanalys*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Lusardi, Annamaria, Olivia S. Mitchell (2007a) Baby Boomer retirement security: The roles of planning, financial literacy, and housing wealth. *Journal of Monetary Economics* 54:1, s. 205-224.
- Lusardi, Annamaria, Olivia S. Mitchell (2007b) Financial Literacy and Retirement Preparedness: Evidence and Implications for Financial Education. *Business Economics* 42:1, s. 35-44.
- Länsförsäkringar (2006) "Kvinnor är dubbla förlorare på pensionsdagen" (elektronisk), Länsförsäkringars officiella hemsida <www.lansforsakringar.se> (2011-03-21).
- Marx, Karl & Friedric Engels (1848) *Det kommunistiska manifestet/Kommunismens röst*. Stockholm: Per Göttrik.
- Mastrobuoni, Giovanni (2006) *Labor Supply Effects of the Recent Social Security Benefit Cuts: Empirical Estimates Using Cohort Discontinuities*. CEPS WP No 136, Princeton: Princeton University.
- Mastrobuoni, Giovanni (2007) *Do better-informed workers make better retirement choices? A test based on the Social Security Statement*. WP No 51. Collegio Carlo Alberto.
- Mastrobuoni, Giovanni (2009) *The Role of Information for Retirement Behavior: Evidence Based on the Stepwise introduction of the Social Security Statement*. CRR WP 2009-23. Boston: Center for Retirement Research.
- May, Tim (1997) *Social Research. Issues, methods and process*. Philadelphia: Open university Press.
- Mayhew, Victoria (2000) *Pensions 2000. Public Attitude to Pensions and Planning for Retirement, Research*. Report No 130, Department of Social Security. Huddersfield: The Charlesworth Group.
- McCauley, Elaine & Will Sandbrook (2006) *Financial incentives to save for retirement*. Research Report No 403. London: Department for Work and Pensions.
- McGarry, Kathleen (2004) Health and Retirement: Do Changes in Health Affect Retirement Expectations? *Journal of Human Resources*, 39:3 s. 624-648.

- Mishler, Elliot G. (1986) *Research Interviewing. Context and Narrative*. England: Harvard University Press.
- Moen, Phyllis (1996) A Life Course Perspective on Retirement, Gender and Well-Being. *Journal of Occupational Health Psychology* 1:2, s. 131-144,
- Molin, Björn (1967) *Tjänstepensionsfrågan. En studie i svensk partipolitik*. Lund: Akademiförbundet.
- Muratore, Alexa Marie & Joanne Kaa Earl (2010) Predicting retirement preparation through the design of a new measure. *Australian Psychologist* 45:2, s. 98-111.
- Mårtensson, Maria & Jonas Olsson (2008) *Pensionen – långt bort och nära. Stressfaktor idag – värdefull trygghet imorgon*. Stockholm: Ekotryckredners AB.
- Möller, Tommy (2000) *Politikens meningslöshet. Om misstro, cynism och utanförskap*. Malmö: Liber
- Newman, Betsy Kyte (2003) *Retiring as a career. Making the most of your retirement*. Westport: Praeger.
- Nilsson, Magnus & Håkan Jönson (2009) "Äldre i massmedierna - osynliga eller förknippade med problem". I Jönson Håkan (red.) *Åldrande, åldersordning, ålderism*. Norrköping: ISV.
- Nishii, Lisa H. & Susanne M. Bruyere (2010) *Ageism and the Retention of High Performers: The Positive Impact of Three Forms of Inclusion*. Employment and Disability Institute, Ithaca: Cornell University.
- Noone, Jack H., Christine Stephens & Fiona M. Alpass (2009) Preretirement Planning and Well-Being in Later Life. A Prospective Study. *Research on Aging* 31:3, s. 295-317.
- Nordentoft Andersen, Frederik & Hesby Krogh Ask (2011) *Til kamp for en fair løsning*. Politisk Kommunikation och Ledelse/MSocSc in Political Communication & Management.
- Normann, Göran (2005) *Har vi råd att bli äldre? En rapport om demografi, ekonomi och socialförsäkringar för individ och samhälle*. Stockholm: Länsförsäkringsbolagens forskningsfond.
- Nyqvist, Anette (2008) *Opening the Orange Envelope. Reform and Responsibility in the Remaking of the Swedish National Pension System*. Stockholm: Socialantropologiska institutionen.

- Närvänen, Anna-Liisa (2009) "Ålder, livslopp, åldersordning". I Jönson Håkan (red.) *Åldrande, åldersordning, ålderism*. Norrköping: ISV.
- OECD (2011) *Pensions at a Glance 2011: Retirement-Income Systems in OECD and G20 Countries*, OECD Publishing.
- Ohlin, Hellen & Ingrid Rinman (2002) *Upplevelsen av pensioneringen: Rapport från en intervjustudie våren 2002*, Stockholm: SPF Förlag.
- Ohlsson, Claes (2007) "Välgrundade val. Hur informerar PPM om premiepensionen?". I Lundberg, *Urban Mellan folkbildning och fonderådgivning. Nya perspektiv på pensionssystemet*. Stockholm: Institutet för framtidsstudier.
- Olivares, José A, Daniela Díaz & Magdalena Besser (2008) *Gender and Portfolio Choice: Are Women More Risk Averse when Selecting Pension Funds?* Faculty of Business and Economics. Universidad del Desarrollo, Chile.
- Olofsson, Jonas (2009) *Socialpolitik. Varför hur och till vilken nytta?* Stockholm: SNS förlag.
- Olsson, Hans (2011) "Pensionsåldern" (elektronisk), Pensionsmyndighetens officiella hemsida <www.pensionsmyndigheten.se> (2011-09-15).
- Ottander, Catharina & Christina Holmqvist (2003) *En fyrk per daler: pensioner i ett historiskt*. Stockholm: Page One Publishing AB.
- Packard, Truman G. (2002) *Pooling, Savings, and Prevention Mitigating the Risk of Old Age Poverty in Chile*. WP No2849. World Bank.
- Padawer, Elizabeth A., Joy M. Jacobs-Lawson, Douglas A. Hershey & David G. Thomas (2007) Demographic indicators as predictors of future time perspective. *Current Psychology* 26, s. 102-108.
- Palme, Joakim (red.) (2001) *Hur blev den stora kompromissen möjlig?* Västerås: Graphium Västra Aros.
- Palme, Mårten & Annika Sundén (2004) Premiepensionen i det reformerade pensionssystemet – är det önskvärt att kunna välja mellan 663 fonder? *Ekonomisk Debatt* 3, s. 6-15.
- Palmer, Edward (2010) "Pensionssystemens hållbarhet, internationella utblickar". I *Global kris – håller välfärdssystemen?* Försäkringskassan: Analys och prognos.

- Pate, Judy & Phillip Beaumont (2009) Organisations and the issue of multiple identities: who loves you baby? *The Journal of information and knowledge management systems* 39:4, s. 319-338.
- Patton, Michael Quinn (1990) *Qualitative evaluation and research methods*. Newbury Park: Sage Publications.
- Pensionsforum (2005) "Pensionsbarometern 2001-2003, 2005". (elektronisk). Svenskt näringslivs officiella hemsida <www.svensktnaringsliv.se> (2011-03-27).
- Pensionsmyndigheten (2010a) "Sjunde AP-Fonden. AP7 Såfa - Statens årskullsförvaltningsalternativ" (elektronisk). Pensionsmyndighetens officiella hemsida <www.pensionsmyndigheten.se> (2012-02-29).
- Pensionsmyndigheten (2010b), E-mail, pensionsmyndigheten (2010-30-02).
- Pensionsmyndigheten (2011) *Orange rapport 2010*. Elanders AB: Stockholm
- Persson, Göran (2007) "Persson väntar folkstorm om pensionen" (elektronisk), Expressens officiella hemsida <www.expressen.se> (2005-02-19).
- Petkoska, Jasmina & Earl, Joanne K (2009) Understanding the Influence of Demographic and Psychological Variables on Retirement Planning. *Psychology and Aging* 24:1, s. 245-251.
- Phua, Voon & James W. McNally (2008) Men Planning for Retirement: Changing Meanings of Preretirement Planning. *Journal of Applied Gerontology* 27, s. 588-608.
- Proposition 1993/94:250 *Reformering av det allmänna pensionssystemet*. Stockholm: Regeringen.
- Proposition 1994/95:203 *Finansiering av medlemskapet i Europeiska unionen*. Stockholm: Regeringen.
- Proposition 2007/2008:26 *Slopad förmögenhetsskatt m.m.* Stockholm: Finansdepartementet.
- Proposition 2009/10:44 *Ändringar i premiepensionssystemet*. Stockholm: Finansdepartementet.
- Pyszczynski, Tom, Jeff Greenberg, Sheldon Solomon, Jamie Arndt, Jeff Schimel (2004) Why Do People Need Self-Esteem? A Theoretical and Empirical Review. *Psychological Bulletin* 130:3 s. 435-468.

- Quick, Heather E. & Phyllis Moen (1998) Gender, Employment, and Retirement Quality: A Life Course Approach to the Differential Experiences of Men and Women. *Journal of Occupational Health Psychology* 3:1, s. 44-64.
- Quilgars, Deborah, Anwen Jones & David Abbott (2008) Does Difference make a Difference in Financial Planning for Risk? *Social Policy and Administration* 42:6, s. 576-592.
- Rasmusson, Ludvig (1985) *Fyrptotalisterna*. Stockholm: Norstedts Förlag.
- Rasmusson, Ludvig (2005) *Åldersupproret: om ungdomskult, fyrptotalisterna och Sveriges framtid*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Rasmusson, Ludvig (2008) *Åldersupproret: Man är inte för gammal bara för att man är äldre*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Regeringsskrivelse 1994/95:198 *Meddelande om kommande förslag om begränsning av avdragsrätten för pensionsförsäkringspremier* Stockholm: Finansdepartementet.
- Reitzes, D & E Mutran (2004) The transition to retirement: Stages and factors that influence retirement adjustment. *International Journal of Aging and Human Development* 59, s. 63-84.
- RFV (1982) "Angående avgiftsuttag för allmän tilläggspensionering 1985-1989". Bilaga 1-2 i prop. 1984/85:87 *Om avgiftsuttag till försäkringen för tilläggspension och arbetsskadeförsäkringen*.
- RFV (1987) *ATP och dess finansiering i det medel- och långsiktiga perspektivet*. RFV anser 1987:9. Stockholm: Riksförsäkringsverket.
- RFV (1991) *En strategi för ATP-systemets framtid*. RFV Anser 1991:15. Stockholm: Riksförsäkringsverket.
- RFV (1993) *ATP och dess finansiering i det medel- och långsiktiga perspektivet*. RFV Anser 1993:1. Stockholm: Riksförsäkringsverket.
- RFV (2001) "Tre år med ny pension: Kunskaperna har ökat kraftigt" (elektronisk) RFVs officiella hemsida <www.rfv.se> (2007-03-04).
- RFV (2005) *Den svenska ålderspensionen*. Regeringskansliet: Socialdepartementet, Riksförsäkringsverket.
- Riessman, Catherine K. (1993) *Narrative Analysis*. Newbury Park: Sage.

- Riksrevisionen (2008) Staten och pensionsinformationen, RIR 2008:3. Stockholm: Riksdagstryckeriet.
- Ring, Patrick J. (2010) Governance and governmentality: a discussion in the context of UK private pension provision. *Economy and Society* 39:4, s. 534-550.
- Rodriquez, Enrique (1981) *Den svenska skattehistorien*. Lund: Liber.
- Rose, Nikolas (1999) *Governing the soul: the shaping of the private self*. London: Free Association Books.
- Rothstein, Bo (2006) "Sociala nätverk och mellanmänsklig tillit". I Holmberg, Sören & Lennart Weibull *Du stora nya värld* nr 39. Göteborgs universitet: SOM-institutet.
- Routasalo, Pirkko E (2009) Effects of psychosocial group rehabilitation on social functioning, loneliness and well-being of lonely, older people: Randomized controlled trial. *Journal of advanced nursing* 65:2, s. 297-305.
- Rönnerstrand, Björn & Johansson, Susanne (2008) *Förtroendet för myndigheter. Riks-SOM-undersökningen 1986-2007*. 2008:25. SOM-institutet/Statskontoret.
- Samuelsson, Gillis (1981) *Dagens pensionärer – Sekelskiftets barn. Åldrandeprocessen i ett individ- och samhällsperspektiv*. Lund: Studentlitteratur.
- Samuelsson, Gillis (2000), "Det sociala åldrandet". I Dehlin, Ove (red.) *Gerontologi - Åldrandet i ett biologiskt, psykologiskt och socialt perspektiv*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Sandén, Marta (2008) "Allt fler tar seniorlån" (elektronisk). Privata affärers officiella hemsida. <www.privataaffarer.se> (2011-09-22).
- SCB (1997) *Välfärd och ojämlikhet i 20-årsperspektiv 1975-1995* Rapport 91. Stockholm: SCB.
- SCB (2009a) *Beskrivning av Sveriges befolkning 2008*. Örebro: SCB Tryck.
- SCB (2009b) *Sveriges framtida befolkning 2009–2060. Demografiska rapporter 2009:1*. SCB-Tryck: Örebro.
- SCB (2010a) *Arbetskraftsundersökningen (AKU), årsmedeltal 2009*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.

- SCB (2010b) *På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet 2010*. Örebro: SCB-Tryck.
- SCB (2011a) *Tidsanvändningsundersökningen 2010*. Örebro: SCB-Tryck.
- SCB (2011b) *Åttapartivalet 2010. Allmänna valen, Valundersökningen*. SCB: Enheten för demokratistatistik.
- SCB (2011c) "Arbetarnas levnadsförhållanden skiljer sig från tjänstemännens" (elektronisk), SCBs officiella hemsida <www.scb.se> (2012-03-06).
- Schellenberg, Grant, Bali Ram & Martin Turcotte (2005a) *Joint Retirement Decisions of Married Women and Men*. Ottawa: Statistics Canada.
- Schellenberg, Grant, Martin Turcotte & Bali Ram (2005b) Preparing for Retirement. *Canadian Social Trends* 78, s. 8-11.
- Scherman, Karl Gustaf (1999) *The Swedish Pension Reform. Issues in Social Protection*. Disuccion paper 7. Geneva: Social Security Department.
- Scherman, Karl Gustaf (2000) *Den nya pensionen: en reform med stora problem*. Stockholm: Sveriges Pensionärsförbund.
- Scherman, Karl Gustaf (2004) *AP-fonden, "bromsen" och din pension*. Stockholm: Jure.
- Scherman, Karl Gustaf (2007) Vårt nya pensionssystem. *Kvartilen. Svenska statistikersamfundets tidskrift*. Särtryck. september 2007.
- Schiller, Robert J. (1998) "Human Behavior and the Efficiency of the Financial System,". In Taylor, John och Michael Woodford (red.) *Handbook of Macroeconomic*, Amsterdam: Elsevier.
- Schloz, John Karl, Ananth Seshadri & Surachai Khitatrakun (2006) Are Americans Saving "Optimally" for Retirement? *Journal of Political Economy* 114:4, s. 607-643.
- SEB Trygg Liv (2010) "Svenskarna allt dystrare om möjligheterna att påverka sin pension" (elektronisk). SEBs officiella hemsida <www.seb.se> (2010-04-19).
- Sending Ole Jacob & Iver B. Neumann (2006) Governance to Governmentality: Analyzing NGOs, States, and Power. *International Studies Quarterly* 50, s. 651-672.

- Simon, Herbert (1957) *Models of Man, Social and Rational: Mathematical Essays on Rational Human Behavior in a Social Setting*. New York: Wiley.
- Simon, Herbert (1976) *Administrative Behavior. A Study of Decision-Making Processes in Administrative Organization*, The Free Press, Collier Macmillan Publishers: London.
- Sjögren Lindquist, Gabriella & Eskil Wadensjö (2005), Inte bara socialförsäkringar. Kompletterande ersättningar vid inkomstbortfall, Rapport till ESS 2005:2, Stockholm.
- Sjögren Lindquist, Gabriella & Eskil Wadensjö (2006) *National Social Insurance - not the whole picture. Supplementary compensation in case of loss of income*, Rapport till ESS 2006:5, Stockholm.
- Sjögren Lindquist, Gabriella & Eskil Wadensjö (2007) *Ett svårlagt pussel – kompletterande ersättningar vid inkomstbortfall*. Rapport till ESS 2007:1, Stockholm: Finansdepartementet.
- Sjögren Lindquist, Gabriella & Eskil Wadensjö (2009) *Arbetsmarknaden för de äldre*. Rapport till finanspolitiska rådet 2009/7, Stockholm: Institutet för social forskning.
- Skandia (2011) "Pensionsskuldscholan". (elektronisk). Skandias officiella hemsida <www.skandia.se> (2011-09-28).
- Skatteverket (2010) *Skatter i Sverige. Skattestatistisk årsbok 2010*.
- Skinner, Jonathan (2007) Are You Sure You're Saving Enough for Retirement? *Journal of Economic Perspectives* 21:3, s. 59-80.
- Socialförsäkringsutskottet 2010/2011:SfU5 *Grönbok med sikte på tillräckliga, långsiktigt bärkraftiga och trygga pensionssystem i EU*. Stockholm: Socialförsäkringsutskottet.
- Soidre, Tiit (2009) Utbildning och anställning. Mönster bland äldre medelålders kvinnor och män. *Arbetsmarknad och Arbetsliv* 15:1, s. 47-60.
- SOU 1994:20 *Reformerat pensionssystem*. Betänkande av Pensionsarbetsgruppen, Stockholm: Fritzes.
- SOU 2002:29 *Riv ålderstrappan! Livslopp i förändring*. Stockholm: Socialdepartementet.

- SOU 2003:91 *Äldrepolitik för framtiden. 100 steg till trygghet och utveckling med en åldrande befolkning*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SOU 2005:66 Slutbetänkande av Jämställdhetspolitiska utredningen *Makt att forma samhället och sitt eget liv - jämställdhetspolitiken mot nya mål* Elanders Gotab AB Stockholm.
- SOU 2006:46 Jakten på makten. Betänkande av Kommittén om hot och våld mot förtroendevalda, Stockholm: Fritzes.
- SOU 2006:86 *Mer försäkring och mera arbete*. Socialdepartementet. Stockholm: Fritzes.
- SOU 2010:105 *Ålderspension för invandrare från länder utanför OECD-området*. En rapport från sociala rådet.
- Spicker, Paul (2000) *A general theory of the welfare state*, London: Sage.
- SPV (2008) *Gärna medalj, men först en rejäl pension! Pensionshistorik*. Sundsvall: Lenanders Grafiska AB.
- Stoltz, Pauline (2009) "Styrning, barndom och skola". I Sundmark, Björn (red) *En gränsöverskridande skola: om olika former av styrning och reglering i barndomen*. Educare 2-3. Malmö: Holmbergs AB.
- Street, Debra & Sarah Desai (2011) "Planning for Old Age". I Settersten Richard Jr & Jacqueline L Angel. (red.) *Handbook of Sociology of Aging*. Springer Science Business Media.
- Ståhlberg, Ann-Charlotte (2007) Pensionen – de som behöver veta mest vet minst. *Ekonomisk debatt* 35:4, s. 3-5.
- Svallfors, Stefan (1999) Mellan risk och tilltro: opinionsstödet för en kollektiv välfärdspolitik. Nr 114. Umeå Studies in Sociology: Umeå sociologiska institutionen.
- Svallfors, Stefan (2002) Kan man lita på välfärdsstaten? *Välfärdsbulletinen* 4, s. 10-13.
- Svallfors, Stefan (2003) *Välfärdsstatens legitimitet: Åsikter om svensk välfärdspolitik i komparativ belysning i Sjukskrivning – försäkring eller försörjning*. Stockholm: FKF förlag.
- Svallfors, Stefan (2011) *Trygg, stöttande, tillitsfull? Svenskarnas syn på socialförsäkringarna*. Underlagsrapport till den parlamentariska socialförsäkringsutredningen S 2010:04. Stockholm: Elanders Sverige AB.

- Svensk Försäkring (2012) "Marknaden för privata sjukvårdsförsäkringar växer" (elektronisk) Svensk Försäkrings officiella hemsida <www.svenskforsakring.se> (2012-02-29).
- Svärdman, Håkan (2011) "1,2 miljoner personer saknar kollektivavtalad pension" (elektronisk) Folksam's officiella hemsida <www.folksam.se> . (2011-05-11).
- Säve-Söderbergh, Jenny (2003) *Essays on Gender Differences in Economic Decision-making*, Dissertations series no. 59, Stockholm: Swedish Institute for Social Research.
- Taylor, Mary Anne, Caren Goldberg, Lynn Shore & Phillip Lipka (2008) The effects of retirement expectations and social support on post-retirement adjustment. A longitudinal analysis. *Journal of Managerial Psychology*. 23:4, s. 458-470.
- Taylor, Mary Anne, Kenneth S Schultz, Peter E Spiegel, Robert F Morrison & Jenifer Greene (2007) Occupational Attachment and Met Expectations as Predictors of Retirement Adjustment of Naval Officers. *Journal of Applied Psychology* 37:8, s. 1697-1725.
- Thelin, Angelika (2009) *Den tredje åldern - en kunskapsöversikt*. Rapportserie i socialt arbete. Nr 1, IVOSA, Växjö universitet, Mölndal: Intellecta DocuSys.
- Thorslund, Mats & Larsson, Kristina (2002) *Äldres behov*. Jönköping: Tryckeri AB Småland.
- Threadgold, Steven (2006) *Habitus, Governmentality and Young People's Engagement with September 11*. Australasian Political Studies Association conference, University of Newcastle.
- Threadgold, Steven (2009) *Youth and Habitus at Three Australian Schools: Perceptions of Ambitions, Risks and the Future in Reflexive Modernity*. Australasian Digital Theses Program. University of Newcastle.
- Topa, Gabriela, Juan A, Moriano, Marco Depolo, Carlos-María Alcover & Francisco J Morales (2009) Antecedents and consequences of retirement planning and decision-making: A meta-analysis and model. *Journal of Vocational Behavior* 75, s. 38-55.
- Tornstam, Lars (1984) *Sociala attityder till äldre*. Uppsala: Reprocentralen.

- Tornstam, Lars (2005) *Åldrandets socialpsykologi*. Finland: Nordstedts Akademiska Förlag.
- Trost, Jan (2005) *Kvalitativa intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.
- Van der Wiel, Katrin (2009) *Have You Heard the News? How Real-Life Expectations React to Publicity*. IZA DP 4064. Bonn: IZA.
- Van Solinge, Hanna & Kéne Henkens (2007) Involuntary Retirement: The Role of Restrictive Circumstances, Timing, and Social Embeddedness. *Journal of Gerontology* 62B:5, s. 295-303.
- Van Solinge, Hanna & Kéne Henkens (2008) Adjustment to and satisfaction with retirement: Two of a kind? *Psychology and Ageing* 23:2 s. 422-434.
- Veblen, Thorstein (1915) *Imperial Germany and the Industrial Revolution*. New York: The Macmillan Company.
- Wadensjö, Eskil (2004) "Allmänna, avtals- och privata lösningar?" I *Socialförsäkringen – ett system i inre upplösning?* Stockholm: FKF Förlag.
- Walklate, Sandra & Gabriel Mythen (2010) Agency, reflexivity and risk: cosmopolitan, neurotic or prudential citizen? *The British Journal of Sociology* 61:1, s. 45-62.
- Watt, Judy (1989) Future retirees need more than their financial nest in order. *Journal of Financial Planning* 2, s. 188-191.
- Wenger, Etienne (1998) *Communities of practice: learning, meaning, and identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Westerholm, Barbro (2010) Äldre människor – en resurs diskriminerad inom och utom arbetslivet. *Socialmedicinsk tidskrift* 87:3, s160-166.
- Westerlund, Hugo (2005). *Health changes in a changing labour market*. Doctoral thesis. Dep. Of Public Health Sciences. Karolinska Institutet: Stockholm.
- Whitaker, Anna (2005) Kroppen under livets sista tid – de allra äldstas (döende) kroppar i Jeppsson Grassman Eva, Lars-Christer Hydén red. *Kropp, livslopp och åldrande. Några samhällsvetenskapliga perspektiv*. Studentlitteratur: Lund.
- Wilson, Donna M., Harris Ashley, Vivien Hollis & Deepthi Mohankumar (2010) Upstream thinking and health promotion

- planning for older adults at risk of social isolation. *International Journal of Older People Nursing* 6:4, s. 282-288.
- World Bank (1994) *Averting the Old Age Crisis*. Oxford: Oxford University Press.
- Zappalá, Salvatore, Marco Depolo, Franco Fraccaroli, Dina Guglielmi & Guido, Sarchiella (2009) Postponing job retirement? Psychosocial influences on the preference for early or late retirement. *Career Development International* 13:2, s. 150-167.
- Zweigbergk, von Amelie (2000) "Vad hände med det orange kuvertet?" (elektronisk) Försäkringskassans officiella hemsida <www.forsakringskassan.se> (2011-03-27).
- Öberg, Peter (1997) *Livet som berättelse: om biografi och åldrande*. Stockholm: Almqvist och Wiksell.
- Öberg, Peter (2002) "Livslopp i förändring" i Andersson Lars (red.) *Socialgerontologi* Lund: Studentlitteratur.

Summary

Since 2003, Sweden has had a new pension system and as a result people need to alter the way in which they prepare themselves for their retirement. The individual must now make choices that will influence how large their future pension will be. This thesis aims to shed light on people's retirement preparations. It is based on interviews with 78 individuals who were born between 1931 and 1981. The interviewees are, or have been, working in white or blue collar occupations in two municipalities in Skania, Southern Sweden. As the reformed pension system is being introduced gradually, the respondents fall under the old pension system, the new pension system or both.

In this thesis I have used a Canadian model, Reflexive Planning for Later life (RPLL) as the theoretical tool in the analysis (Denton et al. 2004). The model is based on Anthony Giddens' concept of reflexivity and reflexive life planning, Ulrich Beck's ideas on risk society, life course theory and economic theory. The economic theory suggest a person's retirement preparations to be viewed and explained as being divided into three parts of a portfolio: compulsory insurance, that is general benefits such as public pensions; private financial preparation, a mostly financial and voluntary preparation (such as private pensions) and thirdly; personal social preparation, i.e. non-financial personal efforts to maintain good health (e.g., be socially active or maintain cognitive and physical abilities).

As the thesis has developed, it has become clear that the nature and complexity of the concept of retirement preparation has changed due to the reform. It is clear, for example, how crucial a role an individual's social, economic and personal circumstances play. This might at first appear to be something positive, as the reformed pension system has been strengthened from the perspective of an individual. Throughout the analysis I have constantly returned to the tension between the personal and the political. The pension system is a politically constructed individualised institution and whilst people's lives are individual and

private they can also be seen as personal projects that are formed in relation to other people. The gap between these two dimensions, the personal and political, needs to be closed. It is within this gap that pension insurance companies have found their place. Insurance companies are driven by an explicit profit motive, and they try constantly to sell their services to the public. Their actions have been encouraged by the reform of the pension system and the reorganization of the relevant authorities. The private actors, such as the pension insurance companies, are experts in their role within the new pension system. They distribute knowledge on their own terms and have received criticism from politicians, scientists, the public and from within their own ranks. Responsibility is centred upon the person and it is they, who in an uncertain future will bear the impact of the choices they make in an almost equally uncertain present.

These discoveries have led me, in line with other researchers (e.g. Gillies 2005, Cooper 2008, Lash 1994, Threadgold 2006, 2009) to see the concept of reflexivity as problematic. It does not fully illustrate the capacity of existing structures to govern; or which factors affect people in their retirement preparations. As earlier mentioned, the analysis is based on the model Reflexive Planning for Later Life. To broaden the analysis additional theories and theoretical concepts has been brought to the analysis. These are theory of coping, bounded rationality, behavioural finance and the concept of governmentality. By doing this, three recurrent themes have emerged as key elements in a persons' preparation for retirement: Life context, Adjustment and Choice.

Context of life

Where one finds oneself in the context of life or the Life course has a major impact on a person's preparations for retirement. Throughout their lives, individuals go through enabling and limiting experiences and events that affect how they think and act in relation to their retirement preparation amongst other things.

One example is how an illness or medical condition can have a large impact on both the economic and social aspects of retirement

preparation, as well as the retirement itself. Many of those directly or indirectly affected by health issues find that their economy is strained and that their potential for long-term preparation is limited.

Class, or profession, affects the economical aspect of retirement preparation mainly among the older respondents, with saving for retirement being much more common among the older white-collar workers than the blue-collar workers. This class-related difference decreases the younger the respondents are. Among the youngest (and especially those living with a partner), retirement savings are more common. So, marital status has an impact, with more of the single respondents being without any private pension plan than those cohabiting. Retirement preparation often proves to be a common activity, when you live together you also plan your lives together. Owning your own house is a major financial security for people's long term savings. House ownership is almost always mentioned as one of the primary ways to attain a secure financial retirement.

Adjustment

A person's adjustment to the pension system is influenced by several individual and structural factors. A person's type of employment has an influence in the sense that those with jobs involving heavier physical labour are not always certain how healthy they will be when they retire.

The pension system and how the person perceives it is one factor and how a person comprehends expert systems within the area of retirement preparation is another. The way a person plans for retirement is influenced by their trust in and perceived knowledge of pension issues. Economic, social and health-related concerns as part of the adjustment are more common among older than younger people. However, a greater proportion of the young respondents see economy as a pronounced risk factor in retirement.

Margaret Denton et al. (2004) views Reflexive Life Planning as a strategy for coping, but given what the interviewees have told me it is clear that their attitude toward their retirement preparations are largely influenced by a lack of trust in both the system and their possibilities to

prepare themselves for retirement. To be able to adjust ones retirement preparation suitably, it is crucial to have control. People's lack of trust and low self-esteem in relation to the pension system seems to limit people's alternatives for coping.

Choice

Choice is perceived differently from person to person. Younger people are more likely to be positive about the possibilities of making choices and decisions within the pension system. One part of the Reflexive Planning for Later Life-model is born out of a theory of choice. I have chosen to broaden this perspective by exploring the idea of choice, based on theories of bounded rationality and behavioural finance. In doing so, it becomes clear that many of the interviewees do not consider their choices to have been made in a rational manner.

Private pension savings have become more common over time and through the reform of the pension system. A greater number of younger respondents have a private pension savings account, in comparison to the older people in the study. There is a sharp professional division, in the oldest age group, all of the pension savers are white collar workers. This pattern weakens in relation to the age of the respondents. Many of the younger respondents save up for retirement, but a majority of them have neither the control nor the knowledge of what those savings will mean for their future retirement security. Several of the younger respondents who do not save, are planning on starting saving when they are 35-40 years old.

The stories the interviewees shared are in many ways just common sense. It is evident though that people have not reformed their retirement preparations as quickly as the reformers of the pension system had intended. As a researcher within the pension preparation field, I can see that the Swedish pension system is still predominantly a pay-as-you-go system and that demographic and economic changes to some extent demanded a change. However, it would be wrong of me not to acknowledge and highlight the fact that the majority of those interviewed see the reform in a different way to this. They view the pension

system from their everyday reality with all that entails, their marital status, health and so on. This everyday reality often entails confusion and uncertainty. Even if people can see that the former pension system contained flaws, usually related to gender, they are willing to put up with it due to a feeling of the “better the devil you know”. This derives from a feeling that one does not have a sufficient knowledge of or trust in the new pension system. Another reason is that the reformed system has been raised and discussed intensely by both policy makers and the mass media, often focusing on the individualized parts.

Age matters

In addition to my classification of the preparations into three parts of a portfolio (Becker and Ehrlich 1972), there is an age-rated division in the analysis. This is partly to illuminate the role of a person’s position in their life course and partly to identify if and how the reform has had any impact on people’s retirement preparations. In my analysis, I have found several links that can be seen in relation to which pension system the interviewees belong to. The majority in the oldest group feel more secure in their preparations, while the attitudes of those belonging to the middle group are significantly more negative, and many talk about how they feel betrayed by the reform. Also people in the youngest group are critical and uncertain when they talk about the system or their preparations. The responsibility of making choices within the system is criticized by them as well, but they are more in favour of exerting their influence by making choices.

The secure

This group consists of nineteen people born in the years 1931-1942. Thirteen of them have worked or are working within white collar occupations and six within blue collar occupations. The majority of this group receive either some or all of their pension from the previous pension scheme.

Clearly, the social and health aspects of people's lives are often prioritised over economic aspects. The expected reduced pension provi-

sion is taken with equanimity and people are often more concerned about health problems or social isolation when elderly. They trust their pension system and although they may not always be familiar with how the pension systems work, they have a fundamental belief in its functionality. They see the pension system and retirement as self-evident institutions. They have prepared themselves mentally and practically as best as they can for the transition into retirement, and many emphasize the importance of feeling active in the process. The purely economic aspects are strongly associated with class. No blue collar workers, but almost all white collar workers have (had) a pension savings account.

They see the reform as having replaced collective solidarity with an expanded individual responsibility. Many consider themselves fortunate to either fully or mainly belong to the previous system.

The betrayed

This group consists of 35 people born between the years 1943-1959. Sixteen are white collar workers and 19 are blue collar workers. Sixteen of them were born in 1954 or later and will receive their full pension from the new pension system.

When the interviewees in this age group talk about their retirement preparations, an image emerges that in a sense they still live with the old system as the norm even though their preparations, in reality, are governed by the new system. The concerns which are highlighted in the interviews about the retirement preparations are influenced by their view of the reform. They often say that they mainly get their information and knowledge via the media, dramatic headlines or television reports. Public service information has been overshadowed by the media's depiction of the individual and technical aspect of the pension system.

This maze of information has also led many to feel that they cannot manage or are unwilling to acquire knowledge in areas such as how to handle the parts of the system that they can have an influence on. This reluctance to embrace the new is not always based on ignorance, some

respondents have, at least briefly, tried to understand how the system works. However, they have failed and as a result have chosen not to actively choose any funds. It is also common that interviewees highlight social and health aspects as being at least as important as the economic aspects in their retirement preparations.

The uncertain

The youngest group consists of 24 people born between the years 1960-1981. The division between blue and white collars is even, 12 of each. Although this group is critical of the reform and the increased individual responsibility involved, they have a slightly more positive attitude as they feel they have time to adjust to the new rules.

The message to take greater responsibility has been more widely accepted by this group, although many have remained passive. Again, people's personal circumstances and the importance of the position in the life course are apparent. Many have a long time left until retirement and before that, they have a lifetime of decisions to make. It is more common among the older and more settled people in this group to prepare or save up for retirement. The people in this group look more favourably on the opportunity to make their own choices, but many are critical over the fact that individual responsibility has been strengthened at the expense of collective responsibility. The difference in attitude is also reflected in the confidence in the sustainability of the system, as only the younger respondents reflect on the risk that the rules may have changed when they retire. This concern strengthens their uncertainty further, as well as the realization that they have a greater responsibility for their future security in retirement.

Discussion

The responses of interviewees, along with the results of previous research, reinforces the picture that people's retirement preparations are influenced by changes in political and economical systems. When the Pensions Agency (Pensionsmyndigheten) took over the duties of the social insurance office (Försäkringskassan) the personal service was

withdrawn. This, together with the increased individual responsibility for portions of the future pension, has led to feelings of being isolated or in a position of having to depend on private pension advisors, in issues concerning retirement preparations. The reform has meant that the pension system as a core political matter has been depoliticised, automated, and as a consequence individualized. The system is self-perpetuating and is beyond the political sphere's power to control, govern or influence. Anette Nyqvist (2008:95) puts it as follows:

The result of the construction made up of technologies such as adjustment indexation, the automatic balancing and the annuity divisor is that the formerly difficult political decision of, for economic or demographic reasons, reducing pension levels or raising the retiring age has now been shifted to a sphere of calculation out there. Such a relocation of political agency and responsibility makes up one part of an ongoing dual shift. The other part is one in which agency and responsibility are shifted in there, from the arena of political decision-making to an individual level.

In line with Anette Nyqvist's results, most of the people I interviewed express that the individualization has created a mistrust of the pension system. This is confirmed by Stefan Svallfors (2011) *Welfare Studies (Välfärdsundersökningar)*. The yearly orange envelope containing a forecast of a person's pension, and which is one of the administrator's most powerful ways of informing the public about future pension provision, is only glanced at by the insured, if they even open it. It becomes apparent to many when they see their projected pension provision that it is dependent on market developments and beyond their personal control.

What does this mean for a person's retirement preparations? Information is available, but it is clear that there is a resistance from many to address these issues via the orange envelope, telephone or Internet. Can I rely as much on a pension insurance office agent located miles away from me as I could on the officer at the former local office? The automation and the removal of the face-to-face interaction create insecurity and increase awareness of one's own responsibility. It is problematic that a social security system tends to lead the insured into

feeling inadequate or even dumb. Experiencing that one has no opportunity of influencing one's situation increases the risk that the trust in the political system as a whole is weakened. Universal welfare solutions have a positive impact on interpersonal trust, which together with strong social networks creates a security that allows people to feel safe, in this case, in their preparations for retirement. Discontent and distrust are closely related, if a person is dissatisfied with an expert system, for example a pension insurance company, this may lead to a mistrust of both that and other similar systems. Quite often both dissatisfaction and distrust stem from the person feeling poorly informed or having a lack of knowledge. People's trust in politicians and political institutions, such as the pension system (a.a.) has declined in Sweden.

With my analysis comes an insight into the need to strengthen people's sense of control and knowledge in their retirement preparation, social as well as economic. For a person to receive and comprehend incentives and pension information it is crucial that they perceive it as being enriching for them. How do you inform or support people in the correct manner? Based on what the interviewees have said information meetings appear to be an effective way forward. To be contacted via the telephone or in public places by providers of private pension solutions has consistently been seen as negative. It also appears that the written information people receive in the mail, for example, the orange envelope, is rather ineffective, and further that it tends to be lost among other advertising or pension information. Very few of those I interviewed believe that the orange envelope provides them with necessary information about their future retirement, they perceive the information as vague and unreliable, and what does a forecast really mean?

Thoughts for the future

There seems to be an advantage for an employer to offer employees information and/or training during working hours in questions regarding retirement preparations and preferably for this to be carried out in smaller groups that have similar incomes and social status. Experiences provided by this thesis highlight the saying "birds of a

feather flock together". People have very different financial awareness which puts pressure on policy makers and experts to be aware of and inform themselves about the recipients' full life situation. People's expectations of future pension provision and knowledge of the rules vary greatly depending on age and socioeconomic status. An increased understanding of these differences among those with the responsibility to govern increases their understanding of why and how retirement preparations vary. It also creates a benchmark for the extent and type of information that is appropriate for different people. Properly directed information increases the chance that the recipient receives tools to, if necessary, change their expectations for retirement and to create a stable foundation for their retirement preparations.

A further employment-related aspect is that employment can act as a bridge from working life to retired life and thereby prolong people's time in work. The retired in this study often say that they scaled down their work related commitments before retiring.

Among older workers who want to continue to work there is a need to be needed. It is good for both the individual and the employer, and is clearly in line with the intentions of the pension reform. But how is this to be done in a working environment that is evolving all the time, where technical developments and a view that the older person is obsolete and not employable is not uncommon? One approach, as exemplified in this thesis is to find tasks where the individual can see themselves as a senior employee with valuable knowledge and experience that can be passed on. The creation of part-time or temporary employment for older employees to act as mentors/advisors has shown itself to be a good investment for both the employee and employer.

A proposal for future research is to seek a deeper understanding of the issue of what makes people in the workforce feel secure and confident in their retirement. Many people feel confused, but they are not worried for themselves but rather for more vulnerable members of society. At the same time their statements betray their own lack of knowledge of the system as being at the root of this calm. People experience themselves, based on their circumstances, as having inade-

quate knowledge of what they need to do to effectively prepare themselves for retirement. Just as there are groups, for example immigrants from non-OECD countries, who we already know will have an economically strained retirement.

Another suggestion for future research is to, in a similar way as has been done in this study, extend and deepen the investigation of people's attitudes to, for example, parenthood, study and professional careers. This is because these life choices are at least as important as questions about retirement savings and selection of funds for future pension provision.

It is important to take account of people's uncertain responses. The answer "I do not know" on matters relating to retirement preparation and perceived knowledge of the pension system is not something to be treated as a non-response. On the contrary, they can be rational answers rooted in the person's current situation. The ability of a public pension system to reasonably respond to everyday problems requires further insight into these contexts. In the thesis I discuss how I wrestled with the experiences of the interviewees; of not having sufficient knowledge and how often in the interview situation I could tie this to a lack of trust in the pension system. This is the point where qualitative and quantitative research can meet and bear fruit by joining both the capturing of details and considering and understanding of complex situations. This is a real challenge for research; to assist the meeting of the ability of the pension system to have an impact and people's opportunities to look forward to an adequate provision in old age.

Bilagor

Intervjuguide äldre:

Berätta om familj och social bakgrund, arbete, enkät.

Din pensionering: när (vid vilken ålder) och varför?

Var det oförväntat eller planerat?

Din situation som pensionär:

Kan du förklara för mig hur Ditt liv är strukturerat utifrån följande:

Ekonomi, boende, sjuk- och tandvård, oförutsedda utgifter

Hur upplever Du förändringarna i Din livsstil i jämförelse med innan pensioneringen?

Vilka förväntningar/ambitioner hade Du inför Din pensionering? När började Du fundera över det?

I vilka situationer blev Din pensionering ämne för diskussion? Vad var i fokus?

Hur har det påverkat Din pensionering eller Ditt planerande av pensioneringen?

Har någon/några särskild person, grupper, organisationer etc spelat någon roll när det gäller Din bild av pensioneringen?

Hur förberedde Du dig själv inför pensioneringen?

Hur pass involverad har Din familj varit i planerandet? På vilket sätt?

Hur väl känner Du till reglerna kring pensionen? Hur har Du fått den kunskapen? Vad har det spelat för roll i ditt planerande inför pensionen? Sökte Du efter eller fick Du hjälp med information? Från vem?

Tjänstepension? Vill Du berätta hur den fungerar och hur Du blev försäkrad?

Privat pensionsförsäkring? Hur fungerar systemet och hur blev Du försäkrad?

Anser Du att de förberedelser vi talat om är en planerad strategi från Din sida?

Är det något jag har missat som Du anser vara viktigt som gäller din pensionering?

Intervjuguide mellangruppen:

Berätta om familj och social bakgrund, arbete, enkät. Hur ser Din arbetslivsbakgrund/-erfarenheter ut fram till nu. Har Du någon särskild framtidsplan?

Nuvarande arbete, hel- deltid? Arbetstid?

Kan Du förklara för mig hur Ditt liv är strukturerat utifrån följande punkter:

Ekonomi, inkomst, besparingar, investeringar etc.

Bostad

Sjukvård, tandvård

Vilka förväntningar/ambitioner har du inför Din pensionering?

Har Du börjat fundera över det?

I vilka situationer blir Din pensionering ämne för diskussion? Vad är då i fokus?

Har det påverkat Din pensionering eller Ditt planerande av pensioneringen?

Har någon/några särskild person, grupper, organisationer etc spelat roll när det gäller Din bild av pensioneringen?

Hur ser Du på den massmediala bevakningen på området? Hur påverkar den Dig?

Vad anser Du om information Du får ang. din framtida pensionsbehållning (orange kuvert, meddelanden om tjänstepension och privatpension). Hur hanterar du informationen?

Är Dina föräldrar pensionerade? Hur planerade de inför sin pensionering och har det i så fall påverkat Dig?

Hur tänker du kring Din egen framtida pensionering?

Har någon varit involverad i planerandet? På vilket sätt?

Hur väl känner Du till reglerna kring pensionen? Hur har Du fått den kunskapen? Vad har det spelat för roll i ditt planerande inför pensionen? Har du fått hjälp med informationssökning? Från vem?

Tjänstepension? Vill Du berätta hur den fungerar och hur Du blev försäkrad?

Har du någon privat pensionsförsäkring? Hur mycket betalar Du i så fall in? Hur fungerar systemet och hur blev Du försäkrad? Har Du någon uppfattning om hur mycket Du kommer att få ut den dag Du pensionerar Dig?

Har Du något annat sparande?

Är dessa olika finansiella och sociala försäkringar en effekt av en planerad strategi från Din sida?

Är det något jag har missat som Du anser vara viktigt som gäller din pensionsplanering?

Intervjuguide yngre:

Berätta om familj och social bakgrund, arbete, enkät.

Om jag säger pensionering vad tänker du på då?

Har Du funderat något över Din egen pensionering? Diskuterat det? I vilka situationer? Vad är då i fokus? Har diskussionerna påverkat Dig på något sätt?

Har någon person eller organisation ex spelat roll för Din bild av pensioneringen?

Hur ser Du på massmedias bild av pension/pensionering? Hur påverkar den Dig?

Hur tror Du att Ditt liv som pensionär kommer att bli?

Vad anser Du om informationen Du får som handlar om Din framtida pensionsbehållning (orange kuvert, meddelanden ang. tjänstepension samt privat pension)?

Vad gör Du med informationen?

Vet du något om hur Dina föräldrar planerar/planerade inför sin pension?

Hur tänker Du kring Din egen framtida pensionering?

Har någon, ex bank eller försäkringsbolag, varit involverad när Du planerat inför pensioneringen?

Hur väl känner Du till reglerna kring pensionssystemet? Hur har Du fått den kunskapen? Vad har det spelat för roll i Ditt planerande inför pensionen? Har Du fått hjälp med informationssökning? Från vem?

Hur fungerar Din tjänstepension - hur är Du försäkrad?

Har Du en privat pensionsförsäkring/ett privat pensionssparande? Hur mycket?

Hur fungerar systemet och när/hur blev Du försäkrad? Annat sparande?

Hur mycket tror Du att Du kommer att få i pension totalt sett?

Anser Du att de val Du har gjort kring pensionssparande/förberedelser är strategiska?

Är det något jag har missat som Du anser vara viktigt (eller funderar kring) som gäller pensionsfrågor?

Frågor i ekonomenkäten:

Inkomst:

Inkomst innan/efter skatt, Make/maka/sambos inkomst innan/efter skatt, Ev. bidrag (bostads- eller barnbidrag etc), Annan typ av inkomst.

Besparingar:

Pengar sparade, Investeringar, Försäkringar exkl. pension, Sparande per månad exkl. pension.

Familjens levnadsomkostnader:

Boendekostnad, Fastighetstaxering, skatt, El etc., Övriga utgifter, Ungefärlig "kostnad" för ev. barn.

Lån:

Huslån, Billån, Studielån, Annan typ av lån.

Ägande:

Hus/fastighet, Mark, Annat.

Privat pension:

Pensionssparande, Pensionsförsäkring, Annan typ av pensionssparande.

Lund Dissertations in Social Work

1. Svensson, Kerstin (2001) *I stället för fängelse? En studie av vårdande makt, straff och socialt arbete i frivård*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
2. Jönson, Håkan (2001) *Det moderna åldrandet. Pensionärsorganisationernas bilder av äldre 1941-1995*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
3. Habermann, Ulla (2001) *En postmoderne helgen? Om motiver til frivillighed*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
4. Jarhag, Sven (2001) *Planering eller frigörelse? En studie om bemyndigande*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
5. Tops, Dolf (2001) *A society with or without drugs? Continuity and change in drug policies in Sweden and the Netherlands*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
6. Montesino, Norma (2002) *Zigenarfrågan. Intervention och romantik*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
7. Nieminen Kristofersson, Tuija (2002) *Krisgrupper och spontant stöd. Om insatser efter branden i Göteborg 1998*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
8. Laanemets, Leili (2002) *Skapandet av feminititet. Om kvinnor i missbrukarbehandling*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet
9. Magnusson, Jan (2002) *Ny situation - ny organisation. Gatutidningen Situation Sthlm 1995-2000*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
10. Johnsson, Eva (2002) *Självordsförsök bland narkotikamissbrukare*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
11. Skytte, Marianne (2002) *Anbringelse af etniske minoritetsbørn. Om socialarbejderes vurderinger og handlinger*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
12. Trulsson, Karin (2003) *Konturer av ett kvinnligt fält. Om missbrukande kvinnors möte i familjeliv och behandling*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.

13. Bangura Arvidsson, Maria (2003) *Ifrågasatta fäder. Olika bilder av fäder till socialt utsatta barn*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
14. Jönsson, Leif R. (2003) *Arbetslöshet, ekonomi och skam. Om att vara arbetslös i dagens Sverige*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
15. Ingvad, Bengt (2003) *Omsorg och relationer. Om det känslomässiga samspelet i hemtjänsten*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
16. Hedblom, Agneta (2004) *Aktiveringspolitikens Janusansikte. En studie av differentiering, inklusion och marginalisering*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
17. Blomberg, Staffan (2004) *Specialiserad biståndshandläggning inom den kommunala äldreomsorgen. Genomförandet av en organisationsreform och dess praktik*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
18. Granér, Rolf (2004) *Patrullerande polisens yrkeskultur*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
19. Giertz, Anders (2004) *Making the Poor Work. Social Assistance and Activation Programs in Sweden*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
20. Hjort, Torbjörn (2004) *Nödvändighetens pris. Konsumtion och knapphet bland barnfamiljer*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
21. Wolmesjö, Maria (2005) *Ledningsfunktion i omvandling. Om förändringar av yrkesrollen för första linjens chefer inom den kommunala äldre- och handikappomsorgen*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
22. Hjortsjö, Maria (2005) *Med samarbete i sikte. Om samordnade insatser och samlokaliserade familjecentraler*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
23. Elvhage, Gudrun (2006) *Projekt som retorik och praktik. Om utvecklingsarbetet på särskilda ungdomshem*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
24. Olsson, Martin (2007) *Unga vuxna med en historia av*

- uppförandestörning. En långtidsuppföljning med ett salutogent och ekologiskt perspektiv.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
25. Panican, Alexandru (2007) *Rättighet och Rättvisa. Användbarheten av rättighet och rättvisa i sociala projekt.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 26. Raunkiær, Mette (2007) *At være døende hjemme. Hverdagsliv och idealer.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 27. Ulmestig, Rickard (2007) *På gränsen till fattigvård. En studie om arbetsmarknadspolitik och socialbidrag.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 28. Liedgren Dobronravoff, Pernilla (2007) *Att bli, att vara och att ha varit. Om ingångar i och utgångar ur Jehovas vittnen.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 29. Ponnert, Lina (2007) *Mellan klient och rättsystem. Tvångsvård av barn och unga ur socialsekreterares perspektiv.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 30. Gassne, Jan (2008) *Salutogenes, Kasam och socionomer.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 31. Righard, Erica (2008) *The welfare mobility dilemma. Transnational strategies and national structuring at crossroads.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 32. Larsson, Monica (2008) *Att förverkliga rättigheter genom personlig assistans.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 33. Martinell Barfoed, Elizabeth (2008) *Berättelser om adoption.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 34. Olsson, Tina (2009) *Crossing the quality chasm? The short-term effectiveness and efficiency of MST in Sweden: An example of evidence-based practice applied to social work.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 35. Nielsen, Tabitha Wright (2009) *Viljen til at frigøre. En undersøgelse af empowerment i praksis.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
 36. Bohlin, Ulla (2009) *Habilitering i fokus. En människo-behandlande organisation och dess utmaningar.* Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet

37. Kyhle Westermarck, Pia (2009) *MTFC – en intervention för ungdomar med beteendeproblem*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
38. Angelin, Anna (2009) *Den dubbla vanmaktens logik. En studie om långvarig arbetslöshet och socialbidragstagande bland unga vuxna*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
39. Linde, Stig (2010) *Församlingen i granskningssamhället*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
40. Rosén, Annika (2010) *Är detta seriöst? En studie av anhöriginvandring till Sverige*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
41. Hollertz, Katarina (2010) *Problemen förgår, lösningarna består. Organisering av kommunala insatser för unga arbetslösa med försörjningsproblem*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
42. Egard, Hanna (2011) *Personlig assistans i praktiken. Beredskap, initiativ och vänskaplighet*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
43. Andréé Löfholm, Cecilia (2011) *Multisystemisk terapi i Sverige – evidensbaserad metod i nytt sammanhang*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
44. Werner, Erika (2012) *Trygg, sviken eller osäker. Tankar och förberedelser inför pensioneringen*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.